

T. C.
FATİH ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

ÖZBEK YAZARI TAHİR MELİK'İN “AV” HİKÂYESİNİN ÇEVİRİSİ
VE ŞEKİL BİLGİSİ İNCELEMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
Muhammet YURT

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Nodirkhon KHASANOV

EŞ DANIŞMAN
Prof. Dr. Yusuf ÇETİNDAG

İSTANBUL-2014

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

ÖZBEK YAZARI TAHİR MELİK'İN “AV” HİKÂYESİNİN ÇEVİRİSİ
VE ŞEKİL BİLGİSİ İNCELEMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
Muhammet YURT

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Nodirkhon KHASANOV

EŞ DANIŞMAN
Prof. Dr. Yusuf ÇETİNDAG

İSTANBUL-2014

ONAYLAMA SAYFASI

Öğrenci : Muhammet YURT
 Enstitüsü : Sosyal Bilimler
 Anabilim Dalı : Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı
 Tez Konusu :Özbek Yazarı Tahir Melik’in “Av” Hikâyesinin Çevirisi ve
 Şekil Bilgisi İncelemesi
 Tez Tarihi :02.01.2014

Bu tezin şekil ve içerik açısından Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tez Yazım Kılavuzunda belirtilen kurallara uygun formatta yazıldığını onaylıyorum.

 İMZA
 Prof. Dr. Yusuf ÇETİNDAG
 Anabilim Dalı Başkanı

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı 511612006 numaralı öğrencisi Muhammet YURT tarafından hazırlanan bu tezin Yüksek Lisans Tezinde bulunması gereken yeterliliğe, kapsama ve niteliğe sahip olduğunu onaylıyorum.

 İMZA
 Doç. Dr. Nodirkhon KHASANOV
 Tez Danışmanı

Tez Sınavı Jüri Üyeleri

Doç. Dr. Nodirkhon KHASANOV
 Prof. Dr. Yusuf ÇETİNDAG
 Yrd. Doç. Dr. Betül COŞKUN
 Yrd. Doç. Dr. Kalmamat KULAMSHAEV.....
 Yrd. Doç. Dr. Damira İBRAGİM,.....

Bu tezin Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tez Yazım Kılavuzunda belirtilen kurallara uygun formatta yazıldığını onaylıyorum.

 İMZA
 Doç. Dr. Mehmet KARAKUYU
 Müdür

ÖZBEK YAZARI TAHİR MELİK’İN “AV” HİKÂYESİNİN ÇEVİRİSİ VE ŞEKİL BİLGİSİ İNCELEMESİ

Muhammet YURT

ÖZET

Bu çalışmamızın başlığı “Özbek Yazarı Tahir Melik’in “Av” Hikayesinin Çevirisi ve Şekil Bilgisi İncelemesi”dir. Tahir Melik’in eseri “Av” Türkçeye çevrilmiştir. Sonra ekler teker, teker anlatılmış ve birer örnek verilmiştir. Şekil Bilgisi içerisinde “Yapım Ekleri, Çekim Ekleri, Zarflar, Zamirler vb. incelenmiştir.

Rahmetullah Sovyetler Cumhuriyetinde yaşayan Türk ve dindar bir gençtir. Bu hikâye Stalin zamanında geçmektedir. Bu dönemde dine karşı şiddetli bir baskı vardır. Müslüman olan Türk vatandaşları ciddi baskı görmekte ve ölümlerle karşı karşıya gelmektedirler. Rahmetullah inançlarından dolayı tutuklanmış ve serbest kalması için dini değerlerine hakaret etmesi, Allah’ı inkâr etmesi ve Peygamberin yalancı olduğunu söylenmesi istenmiştir. Bunları kabul etmeyince hapse atılmıştır.

Hapishane Müdür’ü eğlenmek, güzel vakit geçirmek için kendince bir oyun geliştirir. Mahkûmları kışkırtıp kaçmasını sağlamak için başka bir mahkûmu devreye sokar. Mahkûmların buradan kaçması ise imkânsızdır. Amacı mahkûmları dışarı çıkartıp onları ormanın içinde av gibi avlamaktır.

Kaçma gerçekleştikten sonra işler hiç de Müdür’ün istediği gibi olmamıştır. Müdür ormana çıkmış, yalnız orada dilden dile dolaşan kurşun işlemez bir geyik ile karşılaşmıştır. Bu av merasiminin sonunda Rahmetullah ile arkadaşları ve müdür ile tayfası ölmüştür.

Anahtar Kelimeler: Rahmetullah, Av, Geyik, Zulüm, Stalin, İnanç, Hapishane

TRANSLATION AND MORPHOLOGICAL ANALYSIS UZBEK WRITER
TAHIR MALİK'S STORY ABOUT THE HUNT

Muhammet YURT

ABSTRACT

The title of this study is "Translation and Morphological Analysis Uzbek Writer Tahir Malik's Story About the Hunt". Tahir Malik's book "The Hunt" was translated into Turkish. Then Morphology in the "Construction Attachments, Suffixes, Adverbs, Pronouns and so on was examined.

Rahmetullah living in Soviet Republic is a devout and young Turk. This story is experienced in Stalin's time. In this period, there are severe repression against religion. Muslim Turkish citizens see severe repression and death, are being faced with. Rahmetullah been arrested because of their faith and to release the insult to religious values, to disbelieve in Allah and the Prophet was asked to say you're a liar. They were imprisoned when he refused.

Prison Warden to have fun, nice to spend time developing a game of his own. Provoking another to allow the escape of prisoners sentenced to activate. If it is impossible for the prisoners to escape from here. Purpose of the prisoners remove them out in the woods to hunt you as prey.

No place to escape after the work has not been as requested by the Director. Manager out there alone in the woods with a deer bullet-proof from language to language has faced a buzz. Rahmetullah ceremony at the end of this hunt with friends and with the crew manager is dead.

Keys Words: Rahmetullah, Hunting, Deer, Cruelty, Stalin, Faith, Prison

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	vi
1 BÖLÜM	1
1.1 ÖZBEKLER.....	1
1.2 ÖZBEK TÜRKÇESİ.....	1
1.2.1 BAŞLICA ÖZBEK TÜRKÇESİ AĞIZLARI	2
1.3 YAZAR HAKKINDA	2
1.4 ÖZBEK ALFABESİ	5
1.4.1 ÖZBEK TÜRKÇESİ KİRİL ALFABESİ	5
1.4.2 ÖZBEK TÜRKÇESİ LATİN ALFABESİ.....	6
2 BÖLÜM	8
2.1 YAPIM EKLERİ	8
2.1.1 İSİMDEN İSİM YAPIM EKLERİ	8
2.1.2 İSİMDEN FİİL YAPIM EKLERİ.....	20
2.1.3 FİILDEN İSİM YAPIM EKLERİ.....	22
2.1.4 FİILDEN FİİL YAPIM EKLERİ.....	27
2.2 SIFAT FİİLLER.....	32
2.3 ZARF FİİLLER	35
2.3.1 ASIL ZARF FİİL EKLERİ	35
2.3.2 SIFAT FİİL VE HAL EKLERİNİN BİRLEŞMESİ SONUCU ORTAYA ÇIKAN ZARF FİİL KALIPLARI.....	38
2.4 ZAMİRLER	39
2.4.1 ŞAHIS ZAMIRLERİ	39
2.4.2 İŞARET ZAMIRLERİ:.....	40
2.4.3 SORU ZAMIRLERİ	42
2.4.4 BELIRSIZLIK ZAMIRLERİ.....	43
2.4.5 DÖNÜŞLÜLÜK ZAMIRLERİ.....	43
2.5 HAL EKLERİ	44
2.5.1 YALIN HAL	44
2.5.2 İLGI HALI EKI	44

2.5.3 YÜKLEME HALİ EKI.....	44
2.5.4 YÖNELME HALİ EKI.....	45
2.5.5 BULUNMA HALİ EKI	45
2.5.6 AYRILMA HALİ EKI.....	46
2.5.7 VASITA HALİ EKI.....	46
2.5.8 EŞİTLİK HALİ EKI	47
2.5.9 Sınırlama Hali Eki.....	47
2.6 AİTLİK EKİ.....	47
2.7 ÇOĞUL EKİ	48
2.8 FİİL KİPLERİ.....	48
2.8.1 GEÇMİŞ ZAMAN KİPİ	48
2.8.2 ŞİMDİKİ ZAMAN KİPİ.....	54
2.8.3 GENİŞ ZAMAN	59
2.8.4 GELECEK ZAMAN.....	60
2.9 TASARLAMA KİPLERİ	65
2.9.1 ŞART KİPİ.....	65
2.9.2 GEREKLİLİK KİPİ	66
2.9.3 EMİR KİPİ.....	67
2.9.4 İSTEK KİPİ	68
3 BÖLÜM	72
3.1 OB.....	72
3.2 ÅV.....	130
3.3 AV.....	183
SONUÇ.....	236
KAYNAKÇA	238

ÖNSÖZ

Özbek Türkçesi bugün Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinden sonra en çok konuşulan ve en yaygın sahaya yayılmış bir lehçedir. Bu çalışmada Türkçenin Güneydoğu grubunda yer alan Özbek Türkçesinde eser vermiş olan Özbek Yazarı Tahir Melik'in "Av" eserinin Türkiye Türkçesine aktarması ve bu eserin şekil incelemesi yapılmıştır.

Özbekistan'da kullanılan Kiril ve Latin alfabeleri verilmiş bunlara karşılık gelen Türkiye Türkçesi Latin alfabesi karşılıkları gösterilmiştir.

Bu aşamada Özbek Tarihi ve Özbekler hakkında kısa Ansiklopedik bilgi verilmiştir.

İlk olarak Özbekistan'da verdiği eserlerle ün kazanmış, Özbeklerin milli ve manevi değerleri doğrultusunda eserler veren, Tahir Melik'in bu eserini Türkiye Türkçesine aktarıp bunu Türkçeye kazandırmak amacı güdülmüş ve bu kıymetli Yazarı tanıtmak için biyografisi verilmiştir.

Aktarma yapılırken Özbek Türkçesindeki ifadeler birebir Türkiye Türkçesine çevrilmemiş İki Türk halkının fertlerinin anlayabileceği düzeyde tutulmaya özen gösterilmiştir. Anlaşılmayacak ifade tarzları Türkiye Türkçesindeki deyimlerle karşılanmaya çalışılmıştır. Eserde geçen gerçek şahıs ve mekân isimleri belirtilmiştir.

Şekil bilgisi incelenirken eserde geçen tüm yapım ekleri ve çekim eklerini incelenmiştir. Ekler teker, teker sınıflandırılarak açıklanmış ve görevleri, fonksiyonları belirtilmiş daha da açıklayıcı olsun diye bir ek için en az bir tane örnek metinden gösterilmiştir. Özbek Türkçesinde bulunup da metin içinde bulunmayan ekler açıklanmış ancak örnek gösterilmemiştir. Bunun yanı sıra Özbek Türkçesi gramer kitaplarında belirtilmeyen ekler Türkiye Türkçesi gramer kitaplarından faydalanılarak belirtilmiş ve örnek gösterilmiştir. Örnekler eserdeki gibi Kiril harfleriyle gösterilmiş ve her örneğin Türkçe karşılığı verilmiştir.

Sonuç olarak maksadımız Özbekistan'da edebi ve sosyal eserler veren yazarı ve eserini Türkiye'de tanıtmak, Özbek Türkçesinde şekil bilgisini gösterebilmektir. Bu çalışmanın sonucu Türk edebiyatına bir eser kazandırmış olacaktır. Özbek ve Türk

halkları belki biraz daha birbirlerini tanıyacak ve bu kardeş halkların etkileşimine katkı sağlamış olacağız. Bu çalışma süresince bana destek veren, yanlışları düzeltmemde yardımcı olan Hocam Doç. Dr. Nodirkhan KHASANOV'a teşekkür ederim.

Muhammet YURT

İstanbul-2014

1 BÖLÜM

GİRİŞ

1.1 ÖZBEKLER

Dünya üzerindeki Özbeklerin sayısı Bugün otuz milyonun üzerindedir. Özbekler yoğun olarak başta Özbekistan, Kırgızistan'ın güney şehirlerinde (Oş şehri), Kazakistan'ın güney doğu kesimlerinde, Türkmenistan'ın güney ve doğu vilayetlerinde, Afganistan'ın kuzey şehirlerinde (Herat, Mezarı Şerif) İran'ın kuzey doğusunda, Tacikistan'ın kuzeyinde, Rusya'nın çeşitli bölgelerinde ve Doğu Türkistan'ın batısında yaşamaktadırlar. Bu kadar geniş coğrafyada yaşayan Özbekler tarihin çeşitli zamanlarında büyük sıkıntılarla karşı karşıya gelmişlerdir. En son olarak Sovyetlerin dağılmasından sonra Tacikistan'da iç savaş olmuş ve Özbek Türkleri ve Tacikler karşı karşıya gelmiştir. Son yıllarda Kırgızistan'da siyasi sebeplerden ötürü olaylar çıkmış, sağduyulu insanların gayretleri sonucu olaylar çıgrından çıkmadan yatıştırılmıştır.

Özbek ismi Özbek Hanlığının hanlarından bir hanın ismidir. Bu isim daha sonra Özbek hanın Tebaası olan halka verilmiştir. Anadolu'da Türkleri bir çatı altında toplayan Osmanlı Devletine ismini veren Osman Bey gibidir.

1.2 ÖZBEK TÜRKÇESİ

Özbek Türkçesi bugün Özbekistan'ın yanı sıra Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan gibi Türkî cumhuriyetlerinde, Tacikistan, İran, Afganistan fars nüfusunun yoğun olduğu cumhuriyetlerde, Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nde, Rusya'nın çeşitli özerk devletlerinde Özbek Türkçesi konuşulmaktadır. Bu geniş sahaya yayılan Özbek Türkçesi, bununla beraber farklı ağızları da beraberinde getirmişti. Orta Asya'da en yaygın Türk lehçesi Özbek Türkçesidir. Kıpçak, Karluk ve Oğuz lehçelerine ait unsurları bünyesinde birleştiren tek Türk lehçesidir. Çağatay Türkçesinin çağdaş devamı olan Türk yazı dillerinden biridir. Türk lehçelerinin Karluk grubuna bağlı bir Türk lehçesidir ve Özbekistan'ın resmî dili konumundadır. Özbek Türkçesi Uygur Türkçesi ile beraber Türk yazı dilleri sınıflarından Güneydoğu grubunda yer alır.

Özbekistan'ın Fergana vadisi, Taşkent ve etrafı ile Semerkant, Buhara, Karşı, Şehrisebz ve Termez şehirlerinde Karluk lehçesi, Surhanderya, Kaşkaderya, Semerkant vilayetlerinde Kıpçak lehçesi, Harezm vilayetinde ise Oğuz lehçesinde konuşulmasına rağmen, Özbek edebi dilinde ağırlıklı olarak Fergana ve Taşkent ağızlarının ağırlık kazandığı Karluk lehçesi hâkimdir. Orta Çağ'da Orta Asya'nın en önemli kültür ve bilim dili olmuştur. Bu bilim dilinde Farsçanın etkisi diğerlerine göre çok fazladır ve Farsça kelimeler, edatlar, ünlemler, fiiller, ekler ve Farsçaya ait ses özellikleri etkin olarak görülür. Bu durum ise diğer ağızlar ve lehçelerle ayrışmayı hızlandırmıştır. Yazı dilinde bu ağzın kullanılması Türkologlar tarafından öne sürüldüğüne göre Sovyetlerin bir planıdır. Bu ağızda Büyük ünlü uyumu, küçük uyumu fazla dikkate alınmaz, Bu ağız için Türkçenin yapısına en uzak yapı diyebiliriz.

Özbekler 1930'a kadar Arap alfabesi kullanmış, 1930'da Latin alfabesine geçmiş, 1940 yılında Tüm Sovyetlerde bulunan Cumhuriyetler gibi 1940'ta Kiril alfabesini kullanmışlardır. Sovyetlerin dağılmasının ardından, 2 Eylül 1993'te tekrar Latin alfabesine geçmiş ve ancak Kiril alfabesi kaldırılmamış her iki alfabe de aynı anda kullanılmıştır.

1.2.1 BAŞLICA ÖZBEK TÜRKÇESİ AĞIZLARI

Karluk (Çiğil-Uygur) Grubu: (Taşkent, Fergana, Semerkant, Buhara, Kaşkaderya yerleşim yerlerinde belirgin olarak görülür. Farsçanın etkisi vardır.)

Kıpçak Grubu: (Kazak Türkçesi ve Karkalpak Türkçesine yakınlık gösterir.)

Oğuz Grubu: Türkmenceye yakındır. Karakalpakistan ve Türkmenistan'ın belirli bölgelerinde görülür.

1.3 YAZAR HAKKINDA

Özbek edebiyatında Tâhir Melik'nin “Felek (Felek), “Saman Yolu Elçileri (Samanyoli Elçilari), Hayat Suyu (Tiriklik Suvi), Zehirli Duman (Zaharli Ğubâr)” (Vesvese “Vasvasa” ismi ile tekrar yayınlanmıştır.), Kavşakta Kalan Adamlar (Çarrahada Qâlğan Âdamlar), {Divane (Devâna) ismi ile tekrar yayınlanmıştır.} ve fantastik; Su Değirmeni (Çarhpalak), Kaldıraç (Qaldirğâç), {Sevâhil (Sevâhil) ismi ile tekrar yayınlanmıştır.} Bir Sokak, Bir Gece (Bir köça, Bir Keça), Son Kurşun (Songi

Oq), Şeytanlar (Şeytanat), Av (Åv), Ölüler Konuşmazlar (Murdalar Gapirmaydılar), İblis Duvarı (İblis Devâri), Misafir Duygular (Mehmân Tuyğular), Cinayetin Uzun Yolu (Cinayetning Uzun Yoli), Ademîlik Mülkü (Ådamiylik mülki), gibi dedektif ve sanatsal eserleri ile tanınmış ve okuyucuların sevimli edibine dönmüş bir yazardır.

Tâhir Melik 1946 yılında 27 Aralık günü Taşkent'te entelektüel bir ailede dünyaya geldi. Bütün yaşıtları gibi O da savaştan sonra hayatın tüm zorluklarıyla karşılaştı. Ailesindeki beş çocuğun en küçüğü olan Tâhir okula varmadan önce ders hazırlayan abileri ve ablaların yanında okuma yazma öğrendi. Küçük kardeşinin kitaba olan sevgisini fark eden abisi ona şimdiye kadar değer verip sakladığı Mert Gençler (Mard Yigit) masalların külliyyatını hediye etti.

Ünlü Özbek edibi ve Tercümanı Mirzakalon İsmailî Tâhir Melik'in dayısı olup onu 1949 yılında “Halk Düşmanı” diye töhmet ile hapse attılar. “Geceleyin uyanıp gidip baksam, Annem rahmetli kara mum ışığında takke dikiyorlardı. Elllerinde iş ve gözlerinde yaş. “Niye ağlıyorsun?” diye sordum. Cevap vermediler. Sebebini Aradan yıllar geçtikten sonra anladım. Dayımın “Halk Düşmanı” olmadığı malum olup aklanıp çıktığında ikinci sınıfta okuyordum. Önceki yazılarım o zaman başlamıştı. Ama yazdıklarımı titiz dayıma göstermeye korkardım” diye hatırladığını söyler. İlk hikâyesi 1960 yılında “Gülhan” dergisinde basıldı. 1963 yılında Tâhir Melik Taşkent Devlet Üniversitesi'nin Gazetecilik bölümünde okuyup gündüzleyin ise inşaatta marangozluk ve işçi olarak çalışmaya başladı. O eserlere dair ilk örneklerini devam ettirirken, Hocası olan dayısının iki “İyi bilmediğin şeyleri yazma”, “Diğerlerinin yürüdüğü yoldan yürüme, kendi yolunu bul” öğüdünü hayatında uyguladı. Çocuklarla ilgili hikâyeleri ile sanatsal edebiyat sırlarını öğrenen Tâhir Melik sonraki Özbek edebiyatın bir de az itibar edilen fantastik türlere el atmış ve bir dizi eserler ile okuyucuların itibarını kazandı. Onun öğrencilik yıllarında yazmış olduğu “Hikmet Efendi'nin Ölümü” eseri Özbek edebiyatının fantastik yönelişinde yaratılan birinci kısa sayılmıştır. Yazarın bir dizi eserleri Rus ve başka dillere tercüme edilmiştir. “Son Kurşun” eseri esasında yedi bölüm, “Şeytanlar” eseri esasında yirmi bölüm eserleri sanatlar filimler olarak gösterime girdi. Tâhir Melik ona yakın radyoda yayınlanan piyesler belgesel senaryoları hikâye müellifidir. Sanatsal tercüme sahasında da hizmet vermiştir.

Tâhir Melik 1966 yılından itibaren medyada çalıştı. “Lenin Kıvılcımı” (Lenin Uçquni), “Tan Yıldızı” (Tân Yulduzi,) Özbekistan Radyosunda Gafur Gulam (Ġafur Ġulâm) ismindeki ve “Çolpan” (Çolpân) neşriyatlarında, “Şark Yıldızı”(Şarq Yulduzi), “Gençlik” (Yaşlik), dergilerinde çalıştı. O eser yazarken Hayatı, İnsan tabiatını kapsamlı bir şekilde inceledi. Yazar eserlerini okurken Onlarda tasvirlenmiş en kötü insanlardan da bazen nefret etmezsiniz, aksine onlara acırsınız. Neden öyle? Çünkü yazar insanları onların iç çalkantılarını, ruhaniyetlerini derinlemesine araştırır ve okuyucuyu da işte bu ruh âlemine sürükler. Onu bu hale getiren sebepleri tahlil etmeye ve sonuç çıkarmaya yöneltmiştir.

“Elveda çocukluk (Elvidâ Bâlalik)” eseri Tâhir Melik’in sanat dünyasında önemli yer tutar. Eserdeki esas mevzu, Hiç kimse suçlu olarak doğmaz. Çocuğu etrafında cemiyetteki çeşitli illetler onu suçlu durumuna dönüşmüştür. Bu konuda edibin kendisi şöyle demiştir. “Ben olgunluk çağındaki gençlerin suç sokağına girmesine duyarsız kalamam. Çocuk ıslah evine her gittiğimde yüreğim sızlar. Hür yaşayıp eğitim alacak hüner öğrenecek yaştaki çocuklar buraya nasıl düştüler. Neden suç âlemi onlara cazibeli görünüyor? Ben suç âlemini “Şeytanat” yani şeytanlar güdümündeki zülümkârlar memleketi diye adlandırıp, “İhtiyatlı olun, ciğerlerim bu sokağa yaklaşmayın. Çıkamaz bu sokağın sonunda yalnızca azaplı zelil ölüm bulursunuz.”, diyerek yazdım. Yazdıklarımı uyarı diye kabul etmelerini istiyorum.” Mezkûr eser sahneye sunulup Taşkent’te ve Andican’da gençler tiyatrolarında gösterime girdi.

Yazarın sanatsal faaliyetleri hükümet mükâfatları ve çeşitli edebi mükâfatlar ile ödüllendirilmiştir. 2000 yılında Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı fermanına göre “Özbekistan Halk Yazarı (Uzbekistân Respublikasi Prezidenti)” unvanı verildi¹

¹ Yazar hakkındaki bilgilerin tamamı bu siteden alınmıştır. www.tohirmalik.uz

1.4 ÖZBEK ALFABESİ

1.4.1 ÖZBEK TÜRKÇESİ KİRİL ALFABESİ

Özbek Türkçesi Kiril	Türkiye Türkçesi Latin
А а	A a, Ä ä
Б б	B b
В в	V v
Г г	G g
Д д	D d
Е е	Ye ye, e
Ё ё	Yâ yâ
Ж ж	C c
З з	Z z
И и	I i
Й й	Y y
К к	K k
Л л	L l
М м	M m
Н н	N n
О о	Â â
П п	P p
Р р	R r
С с	S s
Т т	T t
У у	U u, Ü ü
Ф ф	F f
Х х	X x
Ц ц	Ts ts
Ч ч	Ç ç
Ш ш	Ş ş
Ъ ъ	‘
Э э	e

Ю ю	Yu yu
Я я	Ya ya, Yä yä
Ў ў	O o, Ö ö
Қ қ	Q q
Ғ ғ	Ğ ğ, Ğ ğ
Ҳ ҳ	X x

1.4.2 ÖZBEK TÜRKÇESİ LATİN ALFABESİ

Özbek Türkçesi Latin	Türkiye Türkçesi Latin
A a	A a, Ä ä
B b	B b
C c	C c
D d	D d
E e	E e
F f	F f
G g	G g
H h	H h
I i	İ i
J j	J j
K k	K k
L l	L l
M m	M m
N n	N n
O o	O o
Q q	
R r	R r
S s	S s
T t	T t
U u	U u
V v	V v
X x	
Y y	Y y

Z z

O' o'

G' g'

Sh sh

Ch ch

Ng ng

Z z

Ö ö

Ğ ğ

Ş ş

Ç ç

Ñ ñ

2 BÖLÜM

ŞEKİL BİLGİSİ İNCELEMESİ

2.1 YAPIM EKLERİ

İsim ve fiillere gelerek onlara yeni anlam ve vazife yükleyen yeni kelimeler türeten eklerle yapım eki diyoruz. Yapım eklerini dört gruba ayırılır.

2.1.1 İSİMDEN İSİM YAPIM EKLERİ

İsimlerin kök ve gövdelerine gelerek onlara yeni anlamlar görevler yüklemesi sonucu oluşturan eklerdir.

2.1.1.1 TÜRKÇE KÖKENLİ İSİMDEN İSİM YAPAN EKLER

- +ä

İşlek değildir. Birkaç kelimede görülür.

- +äç, +oç

İşlek olmayan ektir.

“«Хақиқат эгилади, букилади, бироқ синмайди», деб қаттиқ ишонган бу одам, Ер юзида адолат ўрнатиш қасдида кўпга кўшилиб қилич **яланғочлаган** сурурли бу кимса юрагида титраб турган сўнгги умид иплари шарт узилди. (95. 1.)”

“Hakikat eğilir bükülür fakat asla sinmez” diye katı inanan bu adam, Yer yüzüne adalet öğretmek amacıyla çokça çalışıp kılıç sallamış (**yalıñ+äç**) geçici bu kimse yüreğinde titreyen sonki ümit ipleri koptu.”

- +äk / +oq

İşlek değildir.

“Уни ҳозир тан азоби эмас, ночорлик азоби **қийноққа** оларди. (95. 1.)”

“Onu şimdi vücudunun azapları değil çaresizlik zorluyordu. (**qıyın+aq**)”

- **+ākāy**

Küçültme ve benzerlik ifade eder. Yaygın olarak görülen bir ek değildir.

- **+āki**

İsimlerden sıfatlar yapar, işlek bir ek değildir.

- **+älä**

Sayılarla gelerek topluluk belli bir birlikteliği bildirir.

“**Иккаласи** барабар овоз берган одамга қарашди.(94. 9.)”

“**İkisi tanesi (iki+si)** beraber ses veren adama baktılar”

- **+āmāl**
- **+ānā**

İsimlerden zarflar türetir. İşlek bir ektir.

- **+āv**

Sayı isimlerine eklenerek grup bildiren isimler türetir. “her ...-i” anlamını verir.

“Эртасига болалар устозлари вазифасини бажариб келибдилар. **Бирови** кўприк остида, **бирови** эса ошхонадами сўйибди-да, Қул Хожа Аҳмад эса хўрошни тиригича кўтариб келибдилар.(88. 1.)”

“Ertesi gün çocuklar hocalarının verdiği görevi yerine getirdiler. **Biri (bir+i, bir+isi)** köprü altında, **bir diğeri (başka bir+isi)** ise mutfakta boğazladı. Kul Hoca Ahmet ise horozu diri halde getirmişti.”

- **+çä**

Millet isimlerine gelerek onlara dil anlamı katar ve küçültme fonksiyonu da vardır.

- **+çäk, +çâq**

Benzerlik küçültme sevgi ve ifade eder.

- **+çän,**

İsimdeki anlamı üzerinde bulundurma aşırılık ifade eden sıfatlar türetir.

- **+çi**

İşlek bir ektir. Herhangi bir isme gelerek o isimde ileriye gitme onu meslek haline getirme ifadesi vardır. Huy mizaç gibi özellikleri de ifade eder.

“**Айғоқчи** чиқиб кетиши билан Бошлиқ унинг изидан тупурди.(71. 3.)”

“**Casus’un (ayğaq+çi)** çıkıp gitmesi ile Müdür onun ardasından tükürdü.”

- **+çil**

Kökteki anlamı üzerinde bulundurma ve aşırılığı gösteren sıfatlar türetir.

- **+dâş**

İşlek bir ektir. Eklendiği isimde aynı unsurları bulundurma denklik eşitlik aynı vasıflara sahip olma gibi anlamlar katar.

“Ё Танграм, дилимда бир дард уйғонган уни **диндошларимга** да етказишга ўзинг мадад бергайсен.(70. 5.)”

“Ey Tanrım, gönlümde bir dert uyandı. Onu **dindaşlarıma (din+dâş)** da ulaştırmaya yardım et.”

- **+dıq, +tıq**

Genellikle eşya ve araç isimleri türetir.

“Рахматуллоҳ гапларини эшитгиси келмай, унга орқасини қилиб, ўгирилиб ётди. Қизил командир ҳам бошини **ёстикқа** қўйди. (95. 4.)”

“Rahmetullah’ın sözlerini işitmek istemedi, onaarkasını dönüp yattı. Kızıl Komutan da başını yastığa (**yastiq+qa**) koydu.”

- **+qari**

İsimlere gelerek yön belirtir. Hal ekleri kategorisinde değerlendirenler de vardır.

“Мирҳосил баракдан **ташқарига** чиқиб ёмғир сувида юз-қўлини ювиб қайтганда Комиссар ҳам жойига ётиб олган эди.(96. 4.)”

“Mirhasıl koğuştan **dışarıya (taş+qari)** çıkıp yağmur suyunda elini yüzünü yıkayıp döndüğünde Komiserde yatmıştı.”

- **+gä, +qa**

İşlek bir ek değildir.

“Таваккал қилмоқдан **ўзга** чора йўқ! (96. 1.)

“Tevekkül etmekten **başka (öz+ge)** çare yok!”

- **+ginä, +kinä, +qına**

Küçültme ve sevgi bildirir. Bazen de ismin anlamını kuvvetlendirir.

“Осмонни булут босса ҳеч бўлмаса ўша булутни, дарахт шохини, **биттагина** гиёҳни кўриб қоламан-ку? 96. 4.)”

“Gökyüzünü bulut kaplasa hiç olmazsa o bulutu ağaç dallarının arasından **bir taneciği (bitta+gina)** görürüm.”

- **+inäç**

İşlek değildir zarf olarak kullanılan kelimeler türetir.

- **+ğu**

Bu ek işlek değildir.

“Бошлиқ **қоронғу** хонада, дераза олдида ёрдамчиси билан турарди. (99. 4.)”

“Müdür **karanlık (qārāñ+u)** odada pencerenin önünde yardımcısı ile dururdu.”
Bu örnekte “karan”dır kök, ek ise “u” dur.

- **+iş, +ğış**

Renklere gelerek benzerlik ifade eder.

- **+l**

İşlek bir ek değildir. Benzerlik ifade eder.

“Қизил командир бир оз жим қолди. Комиссар ваъда бергани билан кўнгли тинчимади. (97. 10.)”

“**Kızıl (Qız+l)** Komutan biraz sessiz kaldı. Komiser veda etmesi ile gönlü rahatlamadı.”

- **+lāb**

Sayılar gelir. “-larca” anlamını verir.

- **+lāq**

Bir varlığın bol bulunduğu yeri belirtir. Yer isimleri ve sıfatlar türetir.

“Унинг танаси бу **овлоқдаги** қамокхонада, юраги эса кўкрак қафасида тутқун. (91. 2.)”

“Onun bedeni bu **avlıktaki (āv+lāq)** hapishanede yüreği ise göğüs kafesinde tutkundu.”

- **+lāy(in)**

Zarf olarak kullanılan kelimeler türetir. Zaman bildiren isimlere gelerek olayın durumun zamanı gösteren bir ektir.

- **+li**

İsimleri sıfat yapan bir ektir oldukça işlektir. O isimde bulunan özelliği kendinde bulundurma sahiplik ve bağlılık anlamı veren bir ektir.

“Қон-қонига сингиб кетган ҳақиқатни рад этиш, ёзиш у ёқда турсин, хаёлга келтиришининг ўзиёқ у учун бениҳоя **дахшатли** ҳол эди. (93. 1.)”

“Tüm bedenine yayılmış bu hakikati reddetmek, yazmak o tarafta dursun hayaline getirmenin onun için ne kadar **dehşetli (dehşæt+li)** olduğu belliydi.”

- **+lik, +lıq**

İşlek bir ektir. Her türlü soyut ve somut isme gelerek onlara anlam kazandırır. Hem geçici hem de kalıcı isimlerde yapar. Yer, alet, topluluk isimleri ve sıfatlar türetir.

“Эй Оллоҳ, бошимга қилич келганида ҳам Сенинг муборак номингни тилдан қўймаган, Ватан **хурлиги** учун жон берган, аммо Ватан тупроғида ётиш насиб этмаган шаҳидларни ўз раҳматингга олғайсен. (70. 5.)”

“Ey Allah’ım, başıma kılıç geldiğinde (geldiği zaman da) de Senin mübarek ismini dilden düşürmeyen, Vatanının **özgürlüğü (hür+lük)** için canını veren ama Vatan toprağında yatmak nasip olmamış şehitleri kendi rahmetine al.”

- **+mâç**

İşlek bir ek değildir. Geldiği ekler sayılıdır.

“У **ТИЛМОЧЛИК** қилажагидан беҳабар эди, шу боис «Бу мулла менинг ҳақимда ёмон гап айтдимми?» (84. 9.)

“O buraya **tercümanlık (tilmâç+lik)** için çağrıldığından habersizdi. Bundan dolayı “Bu Molla benim hakkımda kötü bir şey dedi mi?”

- **+mân**

İşlek değildir sıfatlar türetir olgunluğu belirtmek için kullanılır ve bir de benzerlik ve abartı ifade eder.

- **+(i)mtir**

Renklere gelerek onlara benzerlik ve gibilik ifadesi katar.

“Бу маҳбуснинг **қорамтир** юзи эса ёришиб турганга ўхшайди. (83. 1.)”

“Bu tutuklunun **esmerimsi (qârâ+mtir)** yüzüyse parlaktı.”

- **+(i)nçi**

Sayılarla gelerek onları sıra sayı sıfatları yapar. .

“**Учинчи** минорада ўзимизнинг ҳамшаҳар йигит соқчилик қилади. (95. 4.)”

“**Üçüncü** (üç+üncü) kulede hemşerimiz bir genç nöbetçilik yapar.”

- **+n**

İşlek olmayan bir ektir.

“Кунларнинг бирида у кўнглига таскин-тасалли берувчи ажойиб бир **ўйин** ўйлаб топди. (71. 3.)”

“Günlerin birinde o gönlüne acayio bir **oyun** (oy-i+n) icat etti.”

- **+râq**

Sıfatlara gelerek derecelendirme karşılaştırma ve benzerlik yapan işlek bir ektir.

“Парвардигорнинг зикридан бўшади дегунча, хаёл унга аввал ҳузур бахш этади, **кейинроқ** эса исканжага олиб қийнайди. (91. 2.)”

“Perverdigar’ın zikrinden boşalan hayal ona ilk önce huzur hahşeder, **daha sonra** (**keyin+râq**) ise onun huzurunu iyice bozardı.”

- **+siz**

İşlek bir ektir. “+li” ekin zıddıdır. İsimlere gelerek onlarda menfî bir mana ve o özelliğin o isimde bulunmadığı bildiren ektir.

“**Ўйқусиз** тун уни дохийдан марҳамат кутиш бефойда эканига ишонтирибди. (79. 1.)”

“**Uykusuz** (uyqu+siz) gece onu Dâhîden (Stalin’den) merhamet beklemenin faydasız olduğuna inandırmıştı.”

- **+ta**

Sayılarla gelir ve “tane” manasını verir.

“Бу маразнинг тилини биладиганлардан **биттасини** бошлаб кел! (83. 9.)”

“Bu pisliğin dilini bilenlerden birini (bir **tanisini**), (**bir+ta**) bul gel!”

2.1.1.2 YABANCI DILLERDEN GİREN İSİMDEN İSİM YAPAN EKLER

Bu ekler Türkçe değildir ve çok nadir olarak belki bir iki tanesi Türkçe isimlere gelerek isimden isim yaparlar. Bu eklerin tamamı geldikleri dildeki kelimelere beraber kullanılıp onlarda isimden isim yapan eklerdir. Bunları Türkçe ek olarak kabul etmek yanlıştır.

- **+bân**

Koruyan yetiştiren muhafaza eden anlamı veren bir ektir. Farsçadan gelen ve yine farsça ve Arapça kelimelerde kullanılan bir ektir. Yapılan işin çokça yapıldığını onu meslek haline getirdiğini bildirmek için kullanılır.

- **+bâz**

Bir işi kendine meslek edinmişliği bildirir.

“Вакил уста **қиморбоз** эканига ўзи ҳам ишониб, «Лагернинг зўрини олиб келасан», деб туриб олди. (121. 2.)”

“Vekil usta **kumarbaz** (**qımâr+bâz**) olduğuna kendisi de inanıp, “Bölgenin en iyi kumarbazını bulup getir” diye konuştu.

- **+paz**

Meslek yapan ektir. Belli bir yemeği yapan kişiye kullanılır.

- **+gär, +kär**

İsimlere gelerek onları meslek ve işle uğraşma bildirir.

“**Парвардигорнинг** зикридан бўшади дегунча, хаёл унга аввал ҳузур бахш этади, кейинроқ эса исканжага олиб қийнайди. (91. 2.)”

“**Perverdigar**’in zikrinden boşalan hayal ona ilk önce huzur hahşeder, daha sonra ise onun huzurunu iyice bozardı.”

- **+dân**

Araç gereç isimi yapar.

- **+dâr**

Eklendiği isimde o halin bulunduğu belirten sıfatlar türetir. Türkçe karşılığı +la'dır.

“У шундай деб **шоҳдор** буғуга айланиб қолганмиш. (98. 3.)”

“O böyle diyerek **boynuzlu (şâh+dâr)** geyiğe dönüp kalmış.”

- **+dâz**

- **+gâh**

Yer isimi yapar

- **+gây**

İsimlerden sıfat olarak kullanılan isimler türetir.

- **+kâş**

Çeken manasını veren bir ektir. Bir işte uğraşma onu meslek haline getirme ve bir duyguyu çokça yaşayan anlamlarını verir.

- **+kâr**

Meslek yapan bir ektir. Bir işi bir uğraşı aşırı derecede yapan alışkanlık ifade eden kelimenin sonuna gelen bir ektir.

“**Туноҳқор** одамгина ўзини оқлашга киришиб кетади. (89. 12.)”

“Sadece **günahkâr (günah+kâr)** insan kendini temiz göstermeye çalışır.”

- **+istân**

Yer, ülke, halkların bulunduğu memleket ismi yapar.

“**Туркистонинг** иссиқ қуёшига, сара меваларига ўрганган Бошлиқ бу намгарчиликка, ёмғир тинганидан кейин ёпириладиган чивинларга тоқат қилолмас эди. (72. 1.)”

“**Türkistan’ın (Türk+istân)** sıcak güneşine, seçkin meyvelerine alışan Müdür buranın rutubetine, yağmur dindikten sonra peyda olan sivrisineklere güç yetiremedi.”

- **+sâz**

İsimlerden meslek yapar.

- **+simân**

Farsça bir ektir. Geldiği isimlere benzer, gibi anlamlarını verir.

“У мушук боладай титраётган айғоқчисига **ачингансимон** қараб турдида, устол устидаги ароқдан истаконга тўлдириб қуйди. (72. 2.)”

“O yavru kedi gibi titreyen Casus’una **acımış gibi (açingan+simân)** bakıp durdu ve masanın üzerindeki içkiden bardağa doldurdu.”

- **+şinäs**

Yine bu ek de meslek ve alanla uğraşma ve alanda uzmanlaşma bildirir.

- **+zâr**

Bu ek bitki isimlerine gelerek orada o bitkinin bolca yetiştiğini ve oranın o bitkiye ait bir yer olduğunu ifade eden ektir.

“Ўрмонзорга чиқиб, дуч келган тарафга қочишса, бошқа гап эди. (101. 1.)”

“**Ormanlıkta (Ormân+zâr)** rast gele her hangi bir tarafa kaçsa başka söz idi.”

- **+xânä**

Farsça bir kelimedir. Ev manası vardır. İsimlere gelerek o ismin evi anlamını verir.

“Эртасига болалар устозлари вазифасини бажариб келибдилар. Бирови кўприк остида, бирови эса **ошхонадами** сўйибди-да, Қул Хожа Аҳмад эса хўрозни тиригича кўтариб келибдилар. (88. 1.)”

“Ertesi gün çocuklar hocalarının verdiği görevi yerine getirdiler. Biri köprü altında, bir diğeri ise **mutfakta (âş+hâne)** boğazladı. Kul Hoca Ahmet ise horozu diri halde getirmişti.”

- **+xâr**

Düşkünlük aşırılık bildirir.

- **+be**

Farsça bir ektir. İsimlerin önüne gelerek onlara olumsuzluk manasını katar. Türkçe karşılığı “+siz, +sız, +suz, +süz”dür.

“У тилмочлик қилажагидан **беҳабар** эди, шу боис «Бу мулла менинг ҳақимда ёмон гап айтдимми?» деган ўй баданига совуқ титроқ тарқатди.(84. 8.)”

“O buraya tercümanlık için çağrıldığından **habersizdi (be+habar)**. Bundan dolayı “Bu Molla benim hakkımda kötü bir şey dedi mi?” diyen fikir bedenine soğuk titreme verdi.”

- **+bâ**

Farsça bir ön ektir. İsimlerin önüne gelir “ile” anlamı verir.

“Сиз Қул Хожа Аҳмад исмли зоти **бобарокатни** биларсиз? (87. 9.) ”

“Siz Kul Hoca Ahmet isimli (Kerameti ile meşhur) (**bâ+barâket**) zatı bilirmisiniz?”

- **+bar**

İsmin önüne gelerek sıfat türetir.

- **+nâ**

İsmin önüne gelerek olumsuzluk anlamı verir.

“Руҳи ҳам эркиндай гўё, аммо туткун вужудни, кўкрак қафасида қон қақшаётган **нотинч** юракни ташлаб узоққа кета олмайди. (91. 2.)”

“Ruhu da özgür gibi güya, ama esir vücudunu, göğüs kafesinde sıkışmış **güçsüz (nâ+tinç)** yüreğini bırakıp uzağa gidemezdi.”

- **+hām**

Farsça bir ön ektir. İsmin önüne gelerek beraberlik ortaklık anlamı verir.

“Мирҳосил Раҳматуллоҳга яқинроқ сурилиб, фақат **ҳамсуҳбати** эшита оладиган паст овозда сўради. (94. 1.)”

“Mirhasin Rahmetullah’a daha da yakınlaşıp yalnız **sohbet arkadaşının** (**ham+suhbat**) işitebileceği ses tonunda sordu.”

2.1.1.3 İSİMDEN İSİM YAPAN EKLERİN KALIPLAŞMIŞ ŞEKİLLERİ

- **+āvlān**

Sayı isimlerine eklenerek grup ve topluluk isimleri bildirir. “+āv” isimden isim yapma ekinin genişlemiş şeklidir ve aynı manayı verirler.

- **+lārčā**

İsimleri zarf yapan bir ektir. “+lār-“ çoğul ekiyle “-čā-“ isimden isim yapan ekin birleşmesi sonucu kalıplaşmış bir kalıptır.

- **+časigā**

İsimlerden zarf türetir. İsimden isim yapma eki +čā eki, üçüncü tekil şahıs eki “-si-” ve yönelme hali eki “-gā” birleşip kalıplaşması sonucu oluşmuştur.

- **+čilik**

İsimlere gelerek onları uğraşma meslek ifade eden kelimeler yapar. İki tane ayrı isimden isim yapma eki olan “-či” ve “-lik” eklerinin kalıplaşması sonucu oluşmuştur.

- **+gārčilik**

Meslek ve uğraşma bildiren isimler türetir. İsimden isim yapım eki olan “+gārči-” ve “-lik” eklerinin kalıplaşması sonucu oluşmuştur.

- **+ligiča**

İsimlerden zarf yapar. İsimden isim yapım eki “+lig”, üçüncü tekil şahıs eki “-i” ve isimden isim yapım eki “-čā” eklerinin kalıplaşması sonucu oluşmuş bir kalıptır.

- **+tāčā**

Sayılarla gelerek tahmin ifade eden bir ektir. İsimden isim yapım eki “+tä” ve isimden isim yapma eki “çä” kalıplaşması sonucu oluşan bir kalıptır.

- **+tädän**

Sayılarla gelir üleştirme sayı sıfatı yapar. Sayılara gelen ve “tane” anlamı veren isimden isim yapım eki “tä” ile ayrılma hali eki olan “dän” ekinin kalıplaşması ile oluşmuş bir kalıptır.

“Айтибдиларки, «Болалар, сизлар эртага **биттадан** хўроз сўйиб олиб келасизлар. (87. 9.)”

“Buyurdular ki “Çocuklar yarın **birer tane (bir+tadan)** horoz boğazlayıp geleceksiniz.”

2.1.2 İSIMDEN FİİL YAPIM EKLERİ

İsim tabanlarına gelerek onları çeşitli yönlerden fiil yaparlar.

- **+ä-, +a**

Bu ekten geçişli ve geçişsiz fiiller türer. Ayrıca ses taklidi kelimelere de gelir.

“Парвардигорнинг зикридан бўшади дегунча, хаёл унга аввал ҳузур бахш этади, кейинроқ эса исканжага олиб **қийнайди**. (91. 2.)”

“Perverdigar’in zikrinden boşalan hayal ona ilk önce huzur hahşeder, daha sonra ise onun huzurunu iyice **bozardı. (zorlanırdı), (qıyın+a-)**”

- **+äl-**

Sıfatlardan fiiller türetir. İşlek değildir.

- **+(ä)r-**

Genellikle renk isimlerine gelerek olgunlaşma, olma bildiren fiiller türetir.

- **+(ä)y-**

Olma bildiren fiiller türetir.

- **+dä-, -tä**

Ses taklidi kelimeleri fiil yapar.

“«Закот билан Худони **алдайсиз**, халқни алдай олмайсиз», деди Комиссар. (108. 1.)”

“Komiser “Zekat ile Allah’ı **aldatıyorsunuz**,” dedi.

- **+gär-, +qar-, +qır-**

İşlek değildir.

- **+i-**

İşlek değildir. Olma ve yapma ifade eden fiiller türetir.

- **+illä-, +irlä-, +urlä-**

Ses taklidi kelimelerden fiiller türetir.

- **+k-, +q-**

İşlek değildir.

“Тоза хаводан нафас олишга **кўниккан** таъби нозик одам тўққизинчи баракка кириб қолса, бу жойнинг қўланса ҳидига тоқат қилолмай қочиб чиқиши тайин. (74. 1.)”

“Temiz havadan nefes almaya **alışan** tabiatı nazik olan adam dokuzuncu koğuşa girse bu yerin köyü kokusuna takat getiremez ve hemen kaçması mümkündür.”

- **+ir-, +ur-**

İşlek değildir olma bildiren fiiller yapar.

- **+irä-**

Ses taklidi kelimelerden fiiller türetir.

- **+kir-, qir**

Bu ek de ses taklidi kelimeleri fiil yapar.

- **+lä-**

Bu ek en fazla işlek olan isimden fiil yapım ekidir.

“Тарк этиш у **ўйлаганича** бир оз муддатга эмас, балки (буни яна Оллоҳ билади!) умрбодга экан. (92. 1.)”

“Terk etmek onun düşüncesine göre biraz müddete değil belki (Bunun yine Allah bilir.) ömürbada imiş.”

- **+sä-**

İşlek değildir. Olma ve yapma bildirir.

- **+si-**

İşlek değildir.

- **+sirä-**

İsimlerden istek manası bildiren fiiller türetir.

- **+sit**

İşlek değildir.

2.1.3 FIILDEN İSİM YAPIM EKLERİ

Fiil tabanına gelerek onları isim haline koyan eklerdir.

- **-agān**

İşlek bir ek değildir. Fiillerden aşırılık bildiren isimler türeten bir ektir.

- **-āk, -āq**

Yer, araç-gereç isimleri türetir. Fiilin meydana gelmiş olmasından sonra oluşan durumların isimlendirilmesinde bu ek kullanılır.

“Ўқисамми? — Раҳматуллоҳ бош чайқади. — Бу киши Оллоҳни тан олмасалар, ақидалари **бўлак** бўлса... Аввал иймонга калима келтирсалар эди... (89. 1.)”

“-Okusam mı? Rahmetullah başını salladı. Bu adam Allah’a inanmaz ki! İnancı da **başkadır**. İlk önce Müslüman olsalar...”

- **-ç**

Durum ve soyut isimler türetir. Aşırılık ifadesi bu ekte de vardır. “+nç” şeklinde bu eki gösterenlerde vardır. Ancak “n” sesi burada fiilden fiil yapım eki olan öze dönüşlülük işlevindeki ektir. Yalnız “-ç” eki dönüşlülük fiilden fiil yapma eki olan “+n-” den sonra gelir bazı kelimelerde bu ek düşmüş sadece fiilden isim yapım eki “-ç” kalmıştır.

“Аммо қиёматда ўзини Оллоҳга ширк келтирганлар, Расулиллоҳга қарши **қилич** кўтарганлар ёки ўз онасини зино қилганлар қаторида кўрадимиз? (93. 1.)”

“Ама kıyamette Allah’a şirk koşmuşlar, Resulullah’a karşı **кılıç (qıl-ı-ç)** sallamışlar veya öz anası ile zina edenler arasında körür mü?”

- **-çäk, -çâq**

İşlek olmayan bir ektir. Aşırılık belirten sıfatlar türetir.

- **-çiq**

Aşırılık bildiren isim ve sıfatlar türetir. İşlek bir ek değildir.

“Дейдиларки, «Бургага **аччик** қилиб, кўрпа қуйдирма»... Сиз кўрпани эмас, иймонни қуйдириб қўйибсиз. (90. 7.)”

“Dediler ki “Pireye **kızıp (aç-çiq)** yorgan yakma,”... siz yorganı değil imanı yakmışsınız.”

- **-dıq**
- **-gäk, -käk, -qâq, -ğâq**

Aşırılık ifade eden isimler ve sıfatlar türetir.

- **-gi, -ği, -ğu, -qu**

Eşya ve araç isimleri türetir. Yapma bildiren fiillerden isim yapar.

“Иккита **тепкили** холи бор эканми? (99. 8.)”

“İki **tekmelik (tep-ki)** hali var zaten değil mi?”

- **-giç, -kiç, -ğiç, -qıç**

Eşya elet isimleri türetir. Fiillerden meydana getirdiği isimlerde büyültme abartma anlamını verir

“Барчалари машинага ўтириб, **шошқич** равишда штабга қайтдилар.(126. 3.)”

“Tamamı arabaya oturup **aceleyle (şâş+qiç)** bakışlarla ştaba döndüler.”

- **-gin, -ğin, -kin, qın, kun, -gun, -qun**

Genel olarak tek heceli fiillere gelir. Aşırılık bildiren sıfatlar türetir.

“Руҳи ҳам эркиндай гўё, аммо **тутқун** вужудни, кўкрак қафасида қон қақшаётган нотинч юракни ташлаб узоққа кета олмайди.(81. 2.)”

“Ruhu da keskin gibi güya, ama **tutkun (tut-qun)** vücudu göğüs kafesinde kan ağlayan güçsüz yüreğini bırakıp uzağa gidemezdi.

- **-gir, -kir, -qır, -ğir, -ğur**

Aşırılık bildiren sıfatlar türetir.

“**Қўнғир-қўнғир** овозлар ҳам эшитилмай қолди. (99. 3.)”

“Yankılı yankılı (yanık, yanık), (**qon-ğir**) sesler de işitilmez oldu.”

- **-k, -q**

Sıfatlar türetir. Bazen de araç gereç yer isimleri yapar. Genel özelliği fiilin bittiği ve o fiil ilgili bir isim yapmasıdır. Genel olarak geçmiş zamanda olmuş olayın ismini yapar.

“Фақат айрим **буйруқларнинг** маъносинигина тушунар, соқчилар, ишдаги назоратчилар пўписа қилиб қолса, Мирҳосил ўргатган икки сўзни ишлатиб, уларнинг дағдағасидан қутуларди.(83. 6.)”

“Fakat bazı **buyrukların (buyr-u-q)** manası anlar, nöbetçiler nezaretçiler korkutmaya çalıştıklarında Mirhasıl’ın ona öğrettiği iki kelimeyi söyleyip, onların tehditlerinden kurtulurdu.”

- **-qân, -gân, -kân**

Fiillerden sıfat yapan bir ektir.

“**Яратганнинг** иродаси билан эсон-омон кўзи ёриб олгандир, хозир фарзанди аржуманди югургилаб ўйнаб юрадиган ёшга етгандир... (91. 3.)”

“**Yaradan’ın (Yarat-gan)** iradesi ile zor kolay gözü yarmıştır. Şimdi evladı yürüyüp oynayacak kaçacak yaşta.”

- **-di**

Bu ek fiilden fiil yapım eki olan “+n-” ekiyle biten fiillere gelir. Ancak ikisini bir ek olarak kabul etmemiz mümkün değildir.

- **-m**

Fiilin durumunu ifade eden isimler yapar ve yine fiillerden nesne yapar. Eşya, varlık, alet ve yer isimleri yapar.

“Фақат **айрим** буйруқларнинг маъносинигина тушунар, соқчилар, ишдаги назоратчилар пўписа қилиб қолса, Мирҳосил ўргатган икки сўзни ишлатиб, уларнинг дағдағасидан қутуларди.(83. 6.)”

“Fakat bazı **(ayr-i-m)** emirlerinin manası anlar, nöbetçiler nezaretçiler korkutmaya çalıştıklarında Mirhasıl’ın ona öğrettiği iki kelimeyi söyleyip, onların tehditlerinden kurtulurdu.”

- **-mä**

Fiiller eşya araç ve yer isimleri gibi fiili iş ismi haline sokma vazifesi yapar.

“Бир неча кун Наманган **турмасида** ушлашди, сўнг Тошкентга олиб кетишди. (92. 1.)”

“Birkaç gün Nemangan **turmasında (tur-ma)** tutuklandı, sonra Taşkent’e alıp götürdüler.”

- **-mir**

İşlek bir ek değildir. Az görünür. “yağmur” kelimesinde görülür. Özbek Türkçesinde “yağmur” kelimesi içindeki fiil kökündeki “ğ” ile ekin başındaki “m” sesleri yer değiştirmiştir.

“Мирҳосил баракдан ташқарига чиқиб **ёмғир** сувида юз-қўлини ювиб қайтганда Комиссар ҳам жойига ётиб олган эди. (96. 4.)”

“Mirhasıl koğuştan dışarıya çıkıp **yağmur (yağ-mir)** suyundan elini yüzünü yıkayıp döndüğünde Komiser de yerinde yatmış.”

- **-mâq**

Mastar ekidir. Fiilleri isim durumuna sokar. Her türlü fiil tabanına gelir ve hareket ismi yapar.

“Таваккал **қилмоқдан** ўзга чора йўқ. (96. 1.)”

“Tevekkül **kılmaktan (qılmâq-dan)** başka çare yok.”

- **-n**

İşlek bir ektir.

“Мирҳосил Раҳматуллоҳга **яқинроқ** сурилиб, фақат ҳамсуҳбати эшита оладиган паст овозда сўради. (94. 1.)”

“Mirhasıl Rahmetullah’a daha da **yakınlaşıp (yaq-ı-n)** yalnız arkadaşının duyacağı bir ses tonunda sordu.”

- **-iş, -uş**

İsim fiil eklerinden biridir. İş ifade eden fiil isimleri yapar.

“Қамоқхонада ким бўлсин — мусулмонми, насронийми, яҳудийми — фарқи йўқ, ибодат **қилиш** қатъиян ман этилган эди. (85. 12.)”

“Hapishanede kim olursa olsun, Müslüman mı, Nasranî mi, Yahudi mi, farkı yok, ibadet **etmek (qıl-ış)** kesinlikle yasaktı.”

- **-v**

İşlek bir ektir. Fiiller meslek yapan ektir.

“Менинг нима гуноҳим бор? — деди Комиссар **қўрқув** билан.(86. 9.)”

“Komiser **korku (qorq –u-v)** ile “Benim ne günahım var?” dedi.

- **-vçi**

Fiilden isim yapan “-v-” ve isimden isim yapan yapım ek “+çi” eki genelde beraber kullanılırlar iksi beraber meslek ve o fiili sürekli halde yapan anlamını verir.

“Бир томонда бетоблик, бир томонда ой-куни яқинлашаётганидан дарак **берувчи** юздаги доғларнинг қуюқлашуви ортга қайтиш масаласини муаммо қилиб қўйди. (92. 1.)”

“Bir tarafta hastalık, diğer tarafta ay ve güneşi yakınlaştığını **haber veren (ber-u-vçi)** yüzdeki lekelerin koyulaşan ardına dönüş meselesi muamma kıldı.”

2.1.4 FIILDEN FIIL YAPIM EKLERİ

- **-ä-**

İşlek bir ek değildir. Fiilin kökündeki ifadeyi pekiştirmek için kullanılan bir ektir.

- **-är-**

Ettirgenlik ekidir. Fazla işlek değildir.

“Раҳматуллоҳ пичирлаб истиғфор айтди, аммо Қизил командирга жавоб **қайтармади**, баҳсга киришмади. (80. 1.)”

“Rahmetullah fısıldayarak istiğfar çekti ama Kızıl Komutan’a **cevap vermeyip (qayt-ar-)** tartışmaya girmedii”

- **-r-**

Ettirgenlik ekidir. Fiilin geçişlilik derecesi artırır. En işlek eklerden biridir.

“Улар қамоқхонада «Айиқ» деган лақаб олган, келбати чиндан ҳам айиқни эслатувчи, феъли эса **қутурган** итникидек бўлган бу бадахлоқ одамни шу томонга келаётганини кўришган, аммо нарига ўтиб кетар, деб ўйлашган эди. (94. 9.)”

“Onlar hapishanede “Ayı” diye ün salmış, hakikaten de ayıyı hatırlatan faaliyetleri ise **kudurmuş (qut-u-r)** it gibi olan bu kötü ahlaklı adamın bu tarafa geldiğini görmüş ama öteye geçip gideceğini düşünmüştü.”

- **-där-, -tär-**

Fiilin belirttiği anlamı kuvvetlendirir.

- **-dir-, -tir-**

İşlek bir ektir. Fiilin geçişlilik derecesi artırır.

“Шу боис унинг гаплари, таклифларини эътиборсиз **қолдирарди.**(80. 2.)”

“Bundan dolayı onun (Komser’in) dediklerini ve tekliflerini dikkate almazdı.”

- **-gäz-, -küz-, -ğäz-, -qaz-**

Olma ve yapma işlevi vardır.

“-Айт, нима учун аксилинқилобий ташвиқот **юрғазяпсан?** (83. 3.)”

“-Söyle ne için devrim karşıtı propaganda **yürütüyorsun (yur-gaz-)?**”

- **-giz-, -kiz-, -ğiz-, -qız-**

Olma yapma ifadesi vardır bunun yanı sıra fiilin geçişlilik derecesini artırır.

“Эрта саҳарда мўъминлар қаторида ўрнимдан **турғизган**, кўзимга нур берган, онгимни тиниқлаштирган, қўлга қалам олишга имкон яратган Эгамга ҳамд айтмоқ билан олишга киришгумдир. (68. 5.)”

“Sabah seher vaktinde müminlerin safında yerimden **kaldıran**, (**tur-ğiz-**) gözüme nur veren, şuurumu durulaştıran, elime kalem almaya imkân veren, Sahibime hamd etmeye girişeceğim.”

- **-i-**

Fiilin ifade ettiği anlamı kuvvetlendirir.

- **-iz-**

Yapma bildiren fiiller türetir.

“Сўнгги нафасим чиқаётганда балки табиатнинг ўзи лабимга сув томизар? (95. 3.)”

“Sonki nefesim çıktığında belki tabiatın kendisi dudaklarıma su damlatır.”

- **-l-**

Fiillere edilgenlik vasfı kazandırır.

“Бошлиқ «Ўқ ўтмас буғу яна пайдо бўляпти», деган хабар билан кирган ёрдамчисига қаттиқ **тикилди**. (79. 8.)”

“Müdür “kurşun işlemez geyik yine ortaya çıktı.” diye haber ile giren yardımcısına sert bir şekilde **baktı**. (**tik-i-l-**)”

- **-n-**

Fiillere öze dönüşlülük vasfı kazandırır. İşi bizzat özne yapar.

“Раҳматуллоҳ ичкарида эканида имо-ишора билан бўлса-да, намозини ўқир, дарахт кесишга чиққанида эса буталар орасига **яшириниб** ибодат қилар, бундай дамларда ўзини сувга қайтиб тушган баликдек роҳатда ҳис этар эди. (84. 2.)”

“Rahmetullah içeride olduğunda ima ve işaret ile olsa da namazını kılar, ağaç kesmeye çıktığında ise çalılar arasında **gizlenerek (yaşir-i-n-)** ibadet eder, böyle anlarda kendini suya atmış balık gibi rahatta hissedirdi.

- **-ş-**

İşteşlik ekidir. Fiilde beraber karşılıklı oluş işi yapma anlamı verir.

“Бир томонда бетоблик, бир томонда ой-куни **яқинлашаётганидан** дарак берувчи юздаги доғларнинг **қуюқлашуви** ортга қайтиш масаласини муаммо қилиб қўйди. (92. 1.)”

“Bir tarafta hastalık, diğer tarafta ay ve güneşin **yakılaştığını (yaqın-la-ş-)** haber veren yüzdeki lekelerin **koyulaşan (quyuq-la-ş-)** arkaya dönüş meselesini muamma kıldı.”

- **-k-, -q-**

Fiilin ifade ettiği anlamı pekiştiren bir ektir.

“Менга ҳам ёқмади бу тузум. (95. 4.)”

- **-lä-**

Fiildeki anlamı kuvvetlendirir.

- **-mä-**

Fiilin anlamını zıddını ifade etmek için kullanılır her fiile gelir. Fiiller için olumsuzluk ekidir.

“Комиссар ҳеч нарса **англамагандай**, кўзларини четга олиб, унинг ёнидан ўтди-да, жойига бориб чўзилди. (88. 6.)”

“Komiser hiçbir şey **anlamamış (anla-ma-)** gibi gözlerini kenara çevirip onun yanından geçti ve yerine gidip uzandı.”

- **-msirä-**

İşlek değildir, birkaç fiilde görülür.

“Ахир, мен сизларнинг хизматингизни қиялман-ку? — деди у **йиғламсираб**. (107. 6.)”

О **ағlamakли бир тарзда (йиғла-мсира-)** “... Sonra ben sizin hizmetinizi görmedim mi?” dedi.

- **-t-**

Fiillere ettirgenlik katar. Ve geçişlilik derecesine artırır. En yaygın olan ettirgenlik eklerinden biridir.

“«Туннел»дан ўтиб олишганидан сўнг Комиссар Раҳматуллоҳнинг чап елкасидан аста ушлаб, уни ўзига **қаратди**. (87. 6.)”

“Tünelden geçtikten sonra Komiser Rahmetullah’ın sol omzundan yavaşça tutup onu kendine **baktırdı (qara-t-)**.”

- **-sä-**

Bu ek işlek değildir. Tek bir örneği vardır. Sadece “görsätmäq” örneğinde vardır. Bu eki hem “-sä-“ hem “sât” şeklinde alabiliriz, başka örneği olmadığı için ikisini de alabiliriz. Eğer bu ek “-sä-“ ise “-t-” eki de fiilden fiil yapma ekidir. Muharrem ERGİN Türkiye Türkçesinde -sä- olarak almaktadır. Bu ekin isimden fiil yapım eki olan “-sä-”nın tesiriyle ortaya çıkmış olabileceğini ifade etmiştir.

“Мен сизга тўғри йўл кўрсатишга ожизман. Тўғри йўлни Яратганнинг ўзи **кўрсатади**. (79. 4.)”

“Ben size doğru yolu göstermeye acizim. Doğru yolu Yaratan’ın kendi **gösterir (kör-sa-t-)**.”

- **-şir-**

Fiilden fiil yapım eklerinden “-ş-” ve “-r-”nin birleşmesi sonucu oluşmuş bir ek olabilir. Yalnız “tap-şir- fiilinde bu iki ek ve kök arasında bir yardımcı ses olması gerekirdi. Burada kök ve “-ş-” sesi arasında yardımcı ses olmamasından ben “-şir-”in başlı başına bir ek olduğunu düşündüm.

“— Мен **фақатгина** омонатини Ўзига **топширганимдан** кейингина ибодатни қўяман, — деди Раҳматуллоҳ қатъий оҳангда. (85. 12.)”

“Rahmetullah kesin üslupla “Ben **yalnızca** emanetini Sahibi’ne **teslim ettikten (ulaştırdıktan), (tâp-şir-)** sonra ibadeti bırakırım” dedi.”

2.2 SIFAT FİİLLER

Sıfat fiilleri biz yapım ekleri ve çekim ekleri gruplarına dâhil etmiyoruz. Çünkü bu ekler ne yapım eklerindeki fonksiyon nede çekim eklerindeki fonksiyonları vardır. Sıfat fiil ekleri eğer kalıcı olarak fiillerden isimler türetirse bu ekleri sıfat fiil grubunda değil yapım ekleri grubuna dâhil olur. Bu durumda bir ek bir yerde sıfat fiil eki başka bir yerde fiilden isim yapma eki olarak karşımıza çıkabilir.

- “-gän, -kän, -qan -ğän”

En yaygın kullanılan sıfat fiil eklerinden biridir. Türkiye Türkçesindeki geçmiş zaman sıfat fiil eki olan “-mış, -miş, -muş, -müş”, ve yine geçmiş zaman sıfat fiil eki “-dık, -dik, -duk, -dük, -tık, -tik, -tuk, -tük” ve ayrıca şimdiki zaman sıfat fiil eki olan “-an, en” manasını verir.

“Эй Оллоҳ, бошимга қилич **келганида** ҳам Сенинг муборак номингни тилдан қўймаган, Ватан ҳурлиги учун жон берган, аммо Ватан тупроғида ётиш насиб этмаган шаҳидларни ўз раҳматингга олғайсен. (70. 5.)

“Ey Allah’ım, başıma kılıç **geldiğinde (geldiği zaman da)** de Senin mübarek ismini dilden düşürmeyen, Vatanının özgürlüğü için canını veren ama Vatan toprağında yatmak nasip olmamış şehitleri kendi rahmetine al.”

“Эй Оллоҳ, бошимга қилич келганида ҳам Сенинг муборак номингни тилдан **қўймаган**, Ватан ҳурлиги учун жон берган, аммо Ватан тупроғида ётиш насиб этмаган **шаҳидларни** ўз раҳматингга олғайсен. (70. 5.)”

“Ey Allah’ım, başıma kılıç geldiğinde (geldiği zaman da) de Senin mübarek ismini dilden **düşürmeyen**, Vatanının özgürlüğü için canını **veren** ama Vatan toprağında yatmak nasip olmamış şehitleri kendi rahmetine al.”

“Эй Оллоҳ, бошимга қилич келганида ҳам Сенинг муборак номингни тилдан қўймаган, Ватан ҳурлиги учун жон берган, аммо Ватан тупроғида ётиш насиб **этмаган шахидларни** ўз раҳматингга олғайсен. (70. 5.)”

“Ey Allah’ım, başıma kılıç geldiğinde (geldiği zaman da) de Senin mübarek ismini dilden düşürmeyen, Vatanının özgürlüğü için canını veren ama Vatan toprağında yatmak nasip **olmamış şehitleri** kendi rahmetine al.”

“Қишда **ёққан** қор барак бўғотиғача босиб, Ғўла тирғишларидан кириб турувчи ҳаво йўли ҳам беркилганида, ўпкаси заифроқ маҳбус баҳорга етиб боришидан умидини узади. (74. 5.)”

“Kışın **yağan** kar koğuşun gölgeliğine kadar ulaşır, kütük aralarından giren hava yolunu da kapandığında akciğerleri daha zayıf olan mahkûmlar ilkbahara ulaşmaktan ümidini yitirirlerdi.”

“«Шеърнинг энг ширини ёлғонидир», деб шоирларнинг ўзлари ҳам эътироф этурларким, ўз умматларига бир умр амал қилинадурғон дин арконларини ўргатувчи, хусусан, ғайб олами, охират диёри ҳақида хабар **берадурғон пайғамбарнинг** шоир бўлиши чиндан ҳам дуруст эмасдур...» (77. 2.)”

“Şiirin en tatlısı ondaki yalandır” diye şairlerin kendileri de itiraf ederlerdir. Kendi ümmetlerine bir ömür amel edilecek din esaslarını öğreten, özellikle gayp âlemi, ahret diyarı hakkında **haber veren Peygamberin** şair olması hakikaten de doğru değildir. “

- “-miş”

Türkiye Türkçesinde ki karşılığı geçmiş zaman sıfat fiil eki olan “-miş, -miş, -muş, -müştür” ekleridir. Bu sıfat fiil eki “-miş” daha çok fiilden isim yapım eki fonksiyonu kazanmıştır.

- “âcâk”

Bu sıfat fiil ekinin Türkiye Türkçesindeki fonksiyonu aynıdır. Gelecek zaman sıfat fiil ekidir. Gelecek zamanda ki isimleri işleri niteler.

- “-är, -ar”

Bu sıfat fiil eki genel sıfat fiil fonksiyonundan çıkarak fiilden isim yapım eki fonksiyonuna girer ve sıfat fiil olarak fazla aktif değildir. Genelde kalıcı isimler yapar.

- “-s”

Bu ek oldukça yaygındır. Fiilden fiil yapım eki olan “-mä”dan sonra kullanılır. Olumlu şekli ise bildiğimiz geniş zaman sıfat eki olan “-är, -ar, -r” dir. Türkiye Türkçesindeki karşılık fonksiyonu geniş zaman sıfat fiil eki “-z”dir. “-mä” ile berber kullanıldığından dolayı olumsuzluk anlamı vardır.

“Худди шу онда минорадаги соқчилар ўқ ўтмас буғуни кўриб қолиб, палапартиш ўққа тутта бошладилар. (71. 4.)”

“O anda kuledeki nöbetçiler kurşun işlemez geyiği görüp düzensiz kurşun yağmuruna tutmaya başladılar.”

- “-gü”

Bu ek gelecek zaman sıfat fiil ekidir. Diğer bir gelecek zaman sıfat fiil eki olan “-äcäk” dan daha yaygın olarak kullanılır. Türkiye Türkçesindeki karşılığı yine gelecek zaman sıfat fiilidir “-acak, -ecek”. Gelecek zamanda istek bildirir.

- “-ädigän, ädigän, ydigän”

Bu ek birçok zamanı içinde barındıran gelecek zaman ve duyulan geçmiş zaman eki olan “-gän” ekinin birleşmesi ile ortaya çıkmış bir sıfat fiil ekidir. Şimdiki zaman geniş zaman ve gelecek zaman anlamları vardır. Türkiye Türkçesindeki karşılığı “-an, -en, -ar, -er, -r, -z, -acak, -ecek”tir. Bu sıfat fiil eki pek yaygın olarak kullanılmaz.

“Туркистонинг иссиқ қуёшига, сара меваларига ўрганган Бошлиқ бу намгарчиликка, ёмғир тинганидан кейин ёпириладиган чивинларга тоқат қилолмас эди. 72. 1.”

“Türkistan’ın sıcak güneşine, seçkin meyvelerine alışan Müdür buranın rutubetine, yağmur dindikten sonra **peyda olan** sivrisineklere güç yetiremedi.”

“Айтибдиларки, «Болалар, сизлар эртага биттадан хўроз сўйиб олиб келасизлар. Аммо хўрозни Оллоҳнинг назари **тушмайдиган** жойда сўйингизлар». Эртасига болалар устозлари вазифасини бажариб келибдилар. (88. 1.)”

“Buyurdular ki “Çocuklar yarın birer tane horoz boğazlayıp geleceksiniz. Ama horozu Allah’ın **görmediği** bir yerde boğazlayınız.” Ertesi gün çocuklar hocalarının verdiği görevi yerine getirdiler.”

- “-(ä)yâtgän”

Şimdiki zaman eki olan “-(ä)yât” ekidir. Önceden bu zaman eki ifade etmeyip yardımcı fiildi ve ekleşmeye gitmişti. Burada şimdiki zaman ekine gelme söz konusu değil yardımcı fiile gelmiş ve kalıplaşmıştır. Zaten sıfat fiiller zaman ekinin üzerine gelmezler.

“Гарчи Комиссар холис хизмат **қилаётган** бўлса-да, Бошлиқ ундан нафратланар эди. (81. 3.)”

“Gerçi Komiser iyi **hizmet etmiş** biri olsa da Müdür ondan nefret ederdi.”

2.3 ZARF FİİLLER

Özbek Türkçesinde Zarf fiilleri iki ayrı gruba ayırmamız mümkündür. Kendi başına fiilleri zarf yapan eklerin yanı sıra sıfat fiil eklerinin hal eklerin bazıları ile birleşmesi sonucu ortaya çıkan zarf fiil görevinde kullanılan kalıplar vardır.

2.3.1 ASIL ZARF FİİL EKLERİ

- “-ä, -a, -y”

En yaygın zarf fiil eklerinden biridir. Ünlü biten fiilden sonra “-y” ünsüz ile biten fiilden sonra “-ae” ve sedasız ünsüz olan “q” ile biten fiillerden sonra “-a” zarf fiil

ekleri gelir. Bu zarf fiil eki fiil ile yardımcı fiili birbirine bağlamak için, aynı fiili tekrar kullanmak için kullanılır. Yine bu zarf fiil eki kalıplaşmış sıfat fiil eklerinin de içinde “-ädigän, -äyätgän” barınır. Türkiye Türkçesindeki karşılığı “-a” zarf fiil ekidir. “donakaldı”, yazabilmek,”

“Аскар эса милтиқ отиш лозимлигини ҳам унутиб, қочди. Ёрдамчи яна бир ўқ отди-да, у ҳам **қоча бошлади...**” “Яна ёмғир **савалай бошлади.** (112. 8)”

“Asker ise ateş etmesi gerektiğini de unutup kaçtı. Yardımcı yine bir kurşun attı ve o da **kaçmaya başladı.**” “Yine yağmur **yağmaya başladı.**”

- “-b, -ib, -ıb”

Bu zarf fiil eki Özbek Türkçesinde en yaygın kullanılan zarf fiil ekidir. Ünlüyle biten fiillerde sonra “-b” ünsüzle biten ünsüzlerden sonra “-ib” ve sedasız ses “-q” ile biten fiilden sonra “-ıb” kullanılır. Aslında “-ib ve -ıb” daki “-ı- ve -i-“ sesleri yardımcı sestir. Türkiye Türkçesindeki karşılığı “-p, -ip, -ıp” ve “-e ve -a” zarf fiil ekleridir.

“Аскар буйруққа итоат **этиб**, ўрнидан турган жойида **қотиб қолди.** (112. 7.)”

“Asker buyruğa itaat **edip** yerinden duran yerinde **katıp kaldı.**”

“Ёрдамчи **ўйлаб** ҳам ўтирмай Буғуни нишонга **олиб**, милтиқ тепкисини босди. (112. 8.)”

“Yardımcı **düşünüp** de kurşun geçirmez Geyiği nişan **alıp** tüfeğin tetiğine bastı”

- “-mäy,”

Bu ekin Türkiye Türkçesindeki karşılığı “-madan, -meden” dir. Olumsuzluk yapan bir zarf fiil ekidir.

“Улар нима бўлганини **билмай** ҳам қолдилар. (111. 16.)”

“Onlar ne olduğunu **bilmeden** öylece kaldılar.”

- “-mäyin”

Bu ek “-mäy” gibi “madan” anlamını verir. Olumsuzluk anlamı veren bir zarf fiil ekidir.

- “-gäç, -käç, -qaç”

Bu ekin Türkiye Türkçesinde karşılığı “-ınca, -ince, -dığı için, -diği için” bu eklerdir.

“Улар яна беш кадам **босишгач**, оғзи ўприлиб ётган ўра лабига келишди. (112. 12.)”

“Onlar yine beş adım **atınca** ağzı örülmüş kuyunun yanına geldiler.”

- “-gäni, -käni, -qani” “-mak için, maya” anlamını karşılar.

“Қишлоқда фақат мен қолган эдим. Кўзим кўр **бўлгани** учун уйда ёлғиз менгина қолгандим. (114. 8.)”

“Köyde yalnız ben kalmıştım. Gözüm kör **olduğu için** evde yalnız ben kalmıştım.”

- “-günçä, -künçä, -qunça” “-e kadar, -a kadar” anlamını verir.

“Яна беш йил қўшиб беришса БАМ **битгунча** шу ерда моғорлаб юраверади, Комиссар шундай деб оғзини баралла очиб эснаб, керишди. (123. 14.)”

“Yine beş yıl daha verseler BAM **bitene kadar** burada yürürler. Komiser böyle deyip ağzını hayırlı açıp esnedi sonra gerneşti.”

- “-e-kän”

Türkiye Türkçesindeki karşılığı “-iken, -p”, zarf fiil ekleridir.

“Комиссар мадфун **эканликларини** ҳеч ким билмади. Бу сирни буғу ўзи билан бирга олиб кетган эди. (127. 2.)”

“Komiser defnedilmiş **olduklarını** hiç kimse bilmedi. Bu sırrı geyik kendisi ile beraber alıp gitti.”

2.3.2 SIFAT FİİL VE HAL EKLERİNİN BİRLEŞMESİ SONUCU ORTAYA ÇIKAN ZARF FİİL KALIPLARI

- “gänçä”

Duyulan geçmiş zaman sıfat fiil eki “-gän” ve eşitlik hali eki “-çä” ile birleşmesi sonucu zarf fiil görevinde kullanılan bir ek grubudur. Bu iki ekin arasına şahıs zamirleri girer ve öyle kullanılır. Türkiye Türkçesinde karşılığı “-arak, -erek”tir.

“Орқасига ўғирилганида бошини **эгганича** шитоб билан югуриб келаётган буғуни кўрди. (112. 8.)”

“Arkasına döndüğünde başını **eğince** hızla koşan geyiği gördü.”

- “-gändä”

Duyulan geçmiş zaman sıfat fiil eki “-gän” ve bulunma hali eki “-dä” ile birleşmesi sonucu zarf fiil görevinde kullanılan bir ek grubudur. Bu iki ekin arasına şahıs zamirleri girer ve öyle kullanılır. Türkiye Türkçesindeki karşılığı “-dığı için, -dığı zaman -dığında”dır.

“Орқасига ўғирилганида бошини эгганича шитоб билан югуриб келаётган буғуни кўрди. (112. 8.)”

“Arkasına **döndüğünde** başını eğince hızla koşan geyiği gördü.”

- “-(mä)sdän”

Geniş zaman sıfat fiil ekinin olumsuz şekli olan “-(mä)-s” ve ayrılma hali eki “-dän” ile birleşmesi sonucu zarf fiil görevinde kullanılan bir ek grubudur. “madan” anlamı verir. Türkiye Türkçesindeki karşılığı “-madan, -meden, -mazdan, mezden”dir.

“У ўлмай қолганига чиппа-чин ишонди. Буғу **тўхтамасдан** юрди. Комиссарнинг қўллари толди, аммо чидади. (117. 4.)”

“O ölmez olduğuna gerçekten inandı. Geyik **durmadan** yürüdü. Komiser’in ellerini buldu ama dayandı.”

Bunlardan hariç “duyulan geçmiş zaman sıfat fiil eki ile “-säri, -säyin” “e doğru” anlamı olan edatın birleşmesi ile oluşan “-gän säri” zarf fiil ek grubu vardır. “-dıkça, -dikçe, ...” anlamını karşılar. Biz burada “-gän” sıfat fiil ekinin Türkiye Türkçesindeki karşılığı olan Duyulan Geçmiş zaman sıfat fiil eki dedik. Özbek Türkçesinde bu ek hem duyulan geçmiş zaman hem de şimdiki zaman sıfat fiil eki olarak kullanılır. Ayrıca şunu belirtmek gerekir ki “-gän, -kän, qan” ekleri duyulan geçmiş zamandan başka görülen geçmiş zamanı da yaygın şekilde ifade eder.

2.4 ZAMİRLER

Adların yerini temsil, işaret yollarıyla tutan ve isimlerin yerlerine geçen kelimelerdir.

- 1) Şahıs Zamirleri
- 2) İşaret zamirleri (Gösterme)
- 3) Soru Zamirleri
- 4) Belirsizlik Zamirleri
- 5) Dönüşlülük zamirler

2.4.1 ŞAHIS ZAMIRLERİ

Şahıs zamirleri hal ekleriyle beraber kullanıldıklarında bir kısım değişikliğe girerler. Yükleme hali eki “-ni” geldiğinde 1. Teklik Şahıs eki “méni”, 2. Teklik Şahıs eki “séni”, 3. Teklik Şahıs eki “uni” olur. Menni, senni, ulni olmazlar.

Brinci Tekil Şahıs	men
İkinci Tekil Şahıs	sen
Üçüncü Tekil Şahıs	u, ul
Birinci Çoğul Şahıs	biz
İkinci Çoğul Şahıs	siz
Üçüncü Çoğul Şahıs	ular

	Yalın Hal	Yükleme Hali Eki	Yönelme Hali Eki	Bulunma Hali Eki	Ayrılma Hali Eki
Brinci Tekil Şahıs	men	meni	mengä	mendä	mendän
İkinci Tekil Şahıs	sen	seni	sengä	sendä	sendän
Üçüncü Tekil Şahıs	u, ul	uni	ungä	undä	undän
Birinci Çoğul Şahıs	biz	bizni	bizgä	bizdä	bizdän
İkinci Çoğul Şahıs	siz	sizni	sizgä	sizdä	sizdän

Üçüncü Çoğul Şahıs	ulär	ulärni	ulärgä	ulärdä	ulärdän
--------------------	------	--------	--------	--------	---------

	Yalın Hal	İlgi Hali Eki	Eşitlik Hali Eki	Vasıta Hali Eki	Sınırlama Hali Eki
Brinci Tekil Şahıs	men	meniñ	meniñçä	men bilän	mengäçä
İkinci Tekil Şahıs	sen	seniñ	seniñçä	sen bilän	sengäçä
Üçüncü Tekil Şahıs	u, ul	uniñ	uniñçä	u bilän	ugäçä
Birinci Çoğul Şahıs	biz	bizniñ	bizniñçä	biz bilän	bizgäçä
İkinci Çoğul Şahıs	siz	sizniñ	sizniñçä	siz bilän	sizgäçä
Üçüncü Çoğul Şahıs	ulär	ulärniñ	ulärniñçä	ulär bilän	ulärgäçä

2.4.2 İŞARET ZAMIRLARI:

Bu zamirler bir takım işaretlerle ismin yerini tutan zamirlerdir. Yer olarak yakınlık derecesine göre değişirler. En yakında olana “bu”, biraz ötede olana “şu”, daha uzak olana ise “u, ul” diyerek işaret edilir. Çoğulları ise “bulär, şulär, ulär”dir. Bu zamirleri pekiştirmek daha belirgin hale getirmek için işte manası olan “mänä” (bu, bular kelimesi ile genelde kullanılır.) “änä” (şu, şulär kelimeleri ile kullanılır) , “oşä” (u, ulär kelimeleri ile kullanılır.) kullanılır. Mänä, änä, oşä kelimelerin manaları “işte”dir.

TEKİL	ÇOĞUL
Bu	Bulär
Şu	Şulär
u, ul	Ulär

Yalın Hal	Yükleme Hali Eki	Yönelme Hali Eki	Bulunma Hali Eki	Ayrılma Hali Eki
Bu	Buni	bungä	bundä	bundän
Şu	Şuni	şungä	şundä	şundän
u, ul	Uni	ungä	undä	undän
Bulär	Bulärni	bulärgä	bulärdä	bulärdän
Şulär	Şulärni	şulärgä	şulärdä	şulärdän
Ulär	Ulärni	ulärgä	ulärdä	ulärdän

Yalın Hal	İlgi Hali Eki	Eşitlik Hali Eki (1)	Eşitlik Hali Eki (2)	Vasıta Hali Eki	Sınırlama Hali Eki
Bu	buniñ	Buniñçä	bundäy	bu bilän	bugäçä
Şu	şuniñ	Şuniñçä	şundäy	şu bilän	şugäçä
u, ul	uniñ	Uniñçä	undäy	u bilän	ugäçä
Bulär	bulärniñ	bulärniñçä	bulär	bulär bilän	bulärgäçä
Şulär	şulärniñ	şulärniñçä	şulär	şulär bilän	şulärgäçä
Ulär	ulärniñ	Ulärniñçä	ulär	ulär bilän	ulärgäçä

“Сен **шу** ерда қол.”

“Sen şurada (şu yerde) kal.”

“**Бу** фикрнинг умри қисқа эди.”

“**Bu** fikrin ömrü kısaydı”

“**У** бундай туришни собиқ командирига тақлид қилиб ўрганган эди.”

“**O** böyle (**bu gibi**) duruşu önceden Komutan’ı taklit ederek öğrenmişti.”

“Хусусан, **мана шу** туриши, икки гапнинг бирида «онанг-ни», деб сўқиниб қўйиши, сўкина туриб тупуриши зобитлардан унга мерос бўлиб ўтган.”

“Hususen **işte bu** duruşu iki sözün birinde “anani” diye sövüp kalması, sövüp tükürmesi zâbitlerden ona miras kalmıştı.”

“**Ўша** манзарани у тез-тез эслайди.”

“**İşte o** manzarayı tez tez hatırlar.”

“**Ана ўшанда** отда ўтирган зобит шарт қиличини яланғочлаб қўзғолончиларга яқинлашган, уларнинг калласини бир-бир узиб ташлаган эди.”

“**İşte o zaman** attı oturan zabit kılıcını çıkarıp isyancılara yakınlaştırıp onların başlarını bir bir koparıp bırakmıştı.”

“Бошлиқнинг режаси **шундай** эди.”

“Müdür’ün ricası **böyle** (bu gibi) idi.”

“**Бунчалик** кўп узоқлашишмаганини, балки йўл илонизи қилиб олингани учун **шундай** туюлганини фақат Комиссар биларди.”

“Bu kadar çok uzaklaşmadıklarını, belkş yolun yılan gibi kıvrılıp kaldığı için öyle sanıldığını yalnız Komiser bilirdi.

“**Мана булар** бир-бирларининг сафсаталарини эшитишдан қутуладилар.”

“**Шу** қарорга келиб, **у** ўрнидан турди.”

“Комиссар **шундай** деб атрофга аланглаб, йўлни мўлжал қилган бўлиб, сўнг оҳиста юриб кетди.”

“İşte **böyle** diye etrafa dönüp yolu tahmin edip son sefer yürüyüp gitti.”

“**У** ўрмонзорда ўқ ўтмас буғу борлигини, буғу қандайдир илохий кучга эга эканини эшитган, энди ҳам ўқ отаётганларни, ҳам буғуни четлаб ўтишга мажбур эди.”

“O ormanlıkta kurşun işlemez geyiğin olduğunu ve Geyiğin uzun zamandır ilahi güce sahip olduğunu işitmiş, şimdi de kurşun atanları da geyiği uzaklaştırmaya mecburdu.”

“**Мен** умримни тиккан ғоямга содиқман! **Булар** — душман! **Мен** туҳмат қурбониман”

“**Ben** ömrümü hedeflediğim gayeye sadığım! **Bunlar** düşman! **Ben** zan kurbanıyım.”

2.4.3 SORU ZAMIRLERI

Cümle içerisinde nesnelerin yerine soru kelimeleriyle tutan kelimelere soru zamirleri denir. Yalın halde oldukları gibi tüm hal ekleriyle de beraber kullanılırlar.

Bunlar “қақ (кақ), нима (не), неқă (не kadar), kim (kim), қанқă (не kadar), қай (hangi, hangisi), қaysi (hangisi), қayer (neresi), қайăқ (nere neresi), қayдă (nerede) kelimeleri ve bunların hal eklerini almış şekilleridir.

2.4.4 BELIRSİZLİK ZAMIRLERİ

Cümle içerisinde öznelerin ve nesnelerin yerini tutan ancak vasıflarını sayılarını tam belirtmeyen kelimelere belirsizlik zamirleri denir.

Bunlar “älläkim (birisi), ällänimä (bir şey), ällaqaçän (bir zaman), ällänärsä (Herhangi birşey), ällaqandäy (her nasıl), ällaqaysi (herhangi biri), ällaqayer (herhangibir yer), älläneçik (öyle böyle), bări (hepsi, tamamı), bärçä (hepsi), bā’zi (bazı), başqa (başka, diğeri), biri (biri), birâv (her biri, biri), birân (biri, birisi), birneçä (birkaç), birqaçä (birkaç), gibi kelimelerdir.

2.4.5 DÖNÜŞLÜLÜK ZAMIRLERİ

Dönüşlülük zamiri öz’dür “kendi”. Bu kelimenin iyelik eki almış şekilleriyle kullanılır. Bu kullanışla şahıs zamirlerinin yerini tutarlar.

Yalın Hal	Yükleme Hali Eki	Yönelme Hali Eki	Bulunma Hali Eki	Ayrılma Hali Eki
Öz	Özni	özgä	özdä	özdän

Yalın Hal	İlgi Hali Eki	Eşitlik Hali Eki (1)	Eşitlik Hali Eki (2)	Vasıta Hali Eki	Sınırlama Hali Eki
Öz	özniñ	özniñçä	öziñdäy	öz bilän	özgäçä

	Dönüşlülük Zamiri(öz)	Yükleme Hali Eki	Yönelme Hali Eki	Bulunma Hali Eki	Ayrılma Hali Eki
Brinci Tekil Şahıs	özim	özimni	özimgä	özimdä	özimdän
İkinci Tekil Şahıs	özniñ	özniñni	özniñgä	özniñdä	özniñdän
Üçüncü Tekil Şahıs	özi	özini	özigä	özidä	özidän
Birinci Çoğul Şahıs	özimiz	özimizni	özimizgä	özimizdä	özimizdän
İkinci Çoğul Şahıs	öziñiz	öziñizni	öziñizgä	öziñizdä	öziñizdän
Üçüncü Çoğul Şahıs	özläri	özlärini	özlärigä	özläridä	özläridän

	Dönüşlülük Zamiri(öz)	İlgi Hali Eki	Eşitlik Hali Eki (1)	Eşitlik Hali Eki (2)	Vasıta Hali Eki	Sınırlama Hali Eki
Brinci Tekil Şahıs	Özim	özimniñ	özimçä	özimdäy	özim bilän	özimgäçä
İkinci Tekil Şahıs	Özniñ	özniñniñ	özniñçä	özniñdäy	özniñ bilän	özniñgäçä
Üçüncü Tekil Şahıs	Özi	öziniñ	öziçä	özidäy	özi bilän	özigäçä

Birinci Şahıs	Çoğul	Özimiz	özümlü	özümlüçä	özümlüdə	özümlü bilän	özümlügäçä
İkinci Şahıs	Çoğul	Öziñiz	öziñizniñ	öziñizçä	öziñizdə	öziñiz bilän	öziñigäçä
Üçüncü Şahıs	Çoğul	Özläri	özläriniñ	özläriçä	özläridäy	özläri bilän	özlärigäçä

2.5 HAL EKLERİ

İsimleri çeşitli yönlerden birbirlerine bağlayan ve isimlerin durumunu zamanını yerini bildiren eklere hal ekleri denir. Hal ekleri çeşitlidir. Her bir durum için farklı bir ek kullanılır. Bazen de bir ek isimlere farklı pozisyonlar yükleyebilir. Cümle içinde cümlenin unsurlarıyla sıkı bağ içindedirler. En önemlisi hal ekleri yükleme göre şekillenirler.

2.5.1 YALIN HAL

İsimlerin cümle içindeki hiçbir unsura bağlı olmama halidir.

2.5.2 İLGI HALI EKI

İlgi Hali eki hep tek varyanttadır. Sadece birinci ve ikinci teklik şahıs eklerinde “-ing” şeklindedir(meniñ, seniñ).

“Сиёсий **махбусларнинг** мўъмин-қобиллиги **унинг** ғашини келтирарди.”

“Siyasî **mahkûmların** yumuşak huyluluğu onu huzursuz ederdi. (**onun** huzursuzluğunu artırır.)”

2.5.3 YÜKLEME HALI EKI

Hep “-ni” şeklindedir. Bazen üçüncü tekil şahıs ekinden sonra “-n” de kullanılabilir. Şahıs zamirlerinden birinci ve ikinci tekil şahıs zamirlerinde “men, sen” “-ni” yükleme hali ekinden “n” sesi kullanılmaz. Aslında bu “n” sesi kullanılır. Bu “ñ” kullanılmaz.

“Ё Танграм, Ўзингнинг ризолигинг билан, шаҳидлар **руҳини** шод этмоқ мақсадида шул **асарни** ёзмоққа жазм этдим.”

“Ey Tanrım, Senin rızan için şehitlerin **ruhunu** şâd etmek maksad ile bu **eseri** yazmaya karar verdim.”

2.5.4 YÖNELME HALİ EKI

“-gä” şeklindedir. “q” sert ünsüzle biten kelimelerden sonra “-q” sert ünsüz şekli gelir ve “-q” sesi sert sessiz olduğundan ondan sonra gelen ses “-a” olur, “-ä” olmaz. “-k” sert ünsüzle biten kelimelerden sonra sert ünsüz “-k” li şekli gelir.

“Ё Тангрим, Ўзингнинг ризолигинг билан, шаҳидлар руҳини шод этмоқ мақсадида шул асарни **ёзмокқа** жазм этдим.”

“Ey Tanrım, Senin rızan için şehitlerin ruhunu şâd etmek maksad ile bu **eseri yazmaya** karar verdim.”

“Бу ўйин оқибатида **бошқармага** ғалати маълумотлар бера бошлади: «Фалон исмли, фалон рақамли маҳбус **қочишга** уринган пайтда отиб ташланди...» Бошқармадагилар бу қамоқхонадан ким қоча оларкин, қочиб **қайга** бораркин, деб ўйлаб ўтиришмасди.”

“Bu oyunun sonunda **yönetime** ilginç bilgiler vermeye başladı: “Falan isimli, falan rakamlı mahkûm **kaçmaya** kalkıştığı zaman vuruldu. Yönetimdekiler bu hapishaneden kim kaçabilirse kaçıp nereye varır diye düşünmezlerdi. Onlar için en mühimi tutuklu diri, diri kaçamazdı.”

“Туркистонинг иссиқ **қуёшига**, сара **меваларига** ўрганган Бошлиқ бу **намгарчиликка**, ёмғир тинганидан кейин ёпириладиган **чивинларга** тоқат қилолмас эди.”

“Türkistan’ın sıcak **güneşine**, seçkin **meyvelerine** alışan Müdür buranın **rutubetine**, yağmur dindikten sonra peyda olan **sivrisineklere** güç yetiremedi.”

2.5.5 BULUNMA HALİ EKI

Нер “-dä”li şeklindedir. Ёшн, olayın durumun nerede ve ne zaman olduğunu, kişinin nerede ve ne zaman bulunduğunu belirten ektir.

“Фуқаро **урушида** чапдастлиги билан донг таратган, Бухоро амирини Афғон чегарасига қадар таъқиб этиб борган, **чавандозликда**, қилич **чопишда** тенги йўқ

одам келиб-келиб мана шундай **овлоқдаги** қамоқхонага бошлиқ бўлганидан хафа эди.”

“İç **savaşta** hızlılığı ile ün kazanmış, Buhara Emiri’ni Afgan sınırına kadar takip eden **binicilikte**, kılıç **savurmada** eşsiz biri eninde sonunda işte bu ıssız **yerdeki** hapishaneye başkan olduğundan üzüntülüydü.

2.5.6 AYRILMA HALI EKI

Bu ekte hep “dän” şeklindedir. Eski metinlerde ve günümüzde nadiren “din” şeklinde de görülür. Genellikle uzaklaşma, ayrılma, gitme gibi manaları ifade eden ektir. Bunların yanı sıra birçok işlevi vardır.

“Бу ўйин оқибатида бошқармага ғалати маълумотлар бера бошлади: «Фалон исмли, фалон рақамли маҳбус қочишга уринган пайтда отиб ташланди...» Бошқармадагилар бу **қамоқхонадан** ким қоча оларкин, қочиб қайга бораркин, деб ўйлаб ўтиришмасди.”

“Bu oyunun sonunda yönetime ilginç bilgiler vermeye başladı: “Falan isimli, falan rakamlı mahkûm kaçmaya kalkıştığı zaman vuruldu. Yönetimdekiler bu **hapishaneden** kim kaçabilirse kaçıp nereye varır diye düşünmezlerdi. Onlar için en mühimi tutuklu diri diri kaçamazdı.”

2.5.7 VASITA HALI EKI

Vasita hali Özbek Türkçesinde çeşitlidir. Vasita hali Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bir ek değil kelimedir. Vasita hali eki görevi gören kelimeler “bilän, ilä, birlä, birgä”dir bu eklerin görevi iki varlığı, kavramı, ismi birbirine bağlar.

“Ўғри-каллакесарлар биргина **ишора билан** сиёсий маҳбусларни дўппослаб қолишар, Бошлиқ эса бу манзарани ҳузурланиб томоша қилар эди.”

“Hırsız ve katiller onun tek bir **işaretiyle** siyasi mahkûmları döverler Müdür ise bu manzarayı huzurla izlerdi.”

2.5.8 EŞİTLİK HALİ EKİ

Özbek Türkçesinde eşitlik hali eki iki tanedir. Bunlar “çä” ve “däy, dey”dir. Bu ekler iki gibilik benzerlik ifade ederler, iki veya daha çok isimi mukayese ederler.

“У мушук **боладай** титраётган айғоқчисига ачингансимон қараб тур-ди-да, устол устидаги ароқдан истаконга тўлдириб қуйди.”

“О yavru **kedi gibi** titreyen Casus’una acıyarak bakıyordu ve masanın üstündeki içkiden bardağa doldurdu.”

“Мен-ку, Худони унутаёзган бир банда эдим, менга бир оғир синовни раво кўрибдими, тақдиримга тан берай. Аммо сиздай тақво эгасини **бунчалар** хор қилмаса? -деган эди.”

“Mirhasıl “Ben, Allah’ı unutmuş bir kuldum, bana ağır bir imtihanı reva görmesine, kaderime razıyım. Ama sizin gibi takva sahibini **bu kadar** hakir etmesi neden?” demişti.”

2.5.9 Sınırlama Hali Eki

Zaman ve mekân sınırlaması için kullanılır. Seslerin sertlik yumuşaklık uyumuna göre “gäçä, kăçä, qaçä” çeşitli şekilleri gelir. Bu eki yapım ekleri grubuna da ekleyenler vardır.

“Қишда ёққан қор барак **бўғотигача** босиб, Ғўла тирғишларидан кириб турувчи ҳаво йўли ҳам беркилганида, ўпкаси заифроқ махбус баҳорга етиб боришидан умидини узади.”

“Kışın yağan kar koğuşun **gölgeliğine kadar** ulaşır, kütük aralarından giren hava yolunu da kapandığında akciğerleri daha zayıf olan mahkûmlar ilkbahara ulaşmaktan ümidini yitirirlerdi.”

2.6 AİTLİK EKİ

Bu ek +gi, +ki, +qı şeklindedir. Varlıklara gelerek onlarda bulunan vasıfları kuvvetlendiren bir ektir. Bu ek şahıs zamirlerine geldiğinde onları bir takım değişikliğe uğratır.

	Yalın Hal	İlgi Hali Eki	Yükleme Hali Eki	Aitlik Eki
Brinci Tekil Şahıs	men	meniñ	meni	meniki
İkinci Tekil Şahıs	sen	seniñ	seni	seniki
Üçüncü Tekil Şahıs	u, ul	uniñ	uni	uniki
Birinci Çoğul Şahıs	biz	bizniñ	bizni	bizniki
İkinci Çoğul Şahıs	siz	sizniñ	sizni	sizniki
Üçüncü Çoğul Şahıs	ulär	ulärniñ	ulärni	ulärniki

2.7 ÇOĞUL EKİ

Nesnelerin birden çok olduğunu ifade etmek için kullanılan ektir. Tek bir şekli vardır. Hal ekleri eklendiği kelimeleri cümle içindeki diğer unsurlarla bağlar, “+lar” çoğul eki ise sadece geldiği kelimenin sayısında değişim olduğunu gösterir. Çoğul ekinden sonra hal ekleri, iyelik ekleri gibi ekler gelir ancak bu eklerden sonra soru eki gelmez. Eğer bu eklerden sonra çoğul eki gelirse bu çoğul eki yapım eki görevi gören “+gil” görevindedir. Çekim eklerinden sonra yapım eki gelmez. Ancak çekim eklerinin kalıplaşarak yapım eki olma yoluna girdiklerini görüyoruz.

“Ё Танграм, дилимда бир дард уйғонган, уни **диндошларимгада** етказишга ўзинг мадад бергайсен.”

“Ey Allah’ım gönlümde bir dert uyandı. Onu **dindaşlarıma** ulaştırmama yardım et.”

2.8 FİİL KİPLERİ

2.8.1.GEÇMİŞ ZAMAN KIPI

2.8.1.1 GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN

2.8.1.1.1 GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN BİRİNCİ ŞEKLİ

Bu zamanda olayın durumun yeni bittiğini bizzat görerek olayın eylemi içinde olmayı veya olaylar durumlar olurken şahit olunduğunda bu zaman eki kullanılır. Bu ek tek şekillidir. Ünlü ve ünsüzden sonra hep “-di” eki gelir.

Ё Танграм, Ўзингнинг ризолигинг билан, шаҳидлар руҳини шод этмоқ мақсадида шул асарни ёзмокка жазм **ЭТДИМ.**”

“Ey Tanrım, Senin rızan için şehitlerin ruhunu şad etmek maksat ile bu eseri yazmaya karar **verdim.**”

GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN OLUMLU BİRİNCİ ŞEKLİ

	FİİL TABANI	G. G. Z. E. 1.	ŞAHIS ZAMİRLERİ	SORU EDATI
Birinci Tekil Şahıs	kel	di	m	mi
İkinci Tekil şahıs	kel	di	η	mi
Üçüncü Tekil Şahıs	kel	di		mi
Birinci Çoğul Şahıs	kel	di	k	mi
İkinci Çoğul Şahıs	kel	di	ηiz	mi
Üçüncü Çoğul Şahıs	kel	di	lär	mi

GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN OLUMSUZ VE SORU BİRİNCİ ŞEKLİ

	FİİL TABANI	OLUMSUZLUK EKİ	G. G. Z. E. 1. Tip	ŞAHIS ZAMİRLE Rİ	SORU EDATI
Birinci Tekil Şahıs	kel	mă	di	m	mi
İkinci Tekil şahıs	kel	mă	di	η	mi
Üçüncü Tekil Şahıs	kel	mă	di		mi
Birinci Çoğul Şahıs	kel	mă	di	k	mi
İkinci Çoğul Şahıs	kel	mă	di	ηiz	mi
Üçüncü Çoğul Şahıs	kel	mă	di	lär	mi

2.8.1.1.2 GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN İKİNCİ ŞEKLİ

Bu zamanı ifadesi genellikle olumsuz şeklindedir. Olumlu şekilleri de vardır ancak pek kullanılmazlar.

Duyulan geçmiş zaman “-gän,” ekinden sonra zamir menşeli şahıs ekleri getirilir sonrasında yok kelimesi getirilir.

GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN OLUMLU İKİNCİ ŞEKLİ

	FiİL TABANI	G. G. Z. E. 2.	ŞAHIS ZAMİRLERİ	SORU EDATI
Birinci Tekil Şahıs	kel	gän	im	yoq
İkinci Tekil şahıs	kel	gän	iñ	yoq
Üçüncü Tekil Şahıs	kel	gän	i	yoq
Birinci Çoğul Şahıs	kel	gän	imiz	yoq
İkinci Çoğul Şahıs	kel	gän	iñiz	yoq
Üçüncü Çoğul Şahıs	kel	gän	läri	yoq

GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN OLUMLU VE SORU İKİNCİ ŞEKLİ

	FiİL TABANI	G. G. Z. E. 2. Tip	ŞAHIS ZAMİRLE Rİ		SORU EDATI
Birinci Tekil Şahıs	kel	gän	im	bâr	mi
İkinci Tekil şahıs	kel	gän	iñ	bâr	mi
Üçüncü Tekil Şahıs	kel	gän	i	bâr	mi
Birinci Çoğul Şahıs	kel	gän	imiz	bâr	mi
İkinci Çoğul Şahıs	kel	gän	iñiz	bâr	mi
Üçüncü Çoğul Şahıs	kel	gän	läri	bâr	mi

2.8.1.2 DUYULAN GEÇMİŞ ZAMAN

İş bittikten sonra fark edilen, olaylar kulaktan kulağa anlatıldığı ve tanık olunmayan olayları anlatmak için kullanılan geçmiş zaman ekleridir.

2.8.1.2.1 DUYULAN GEÇMİŞ ZAMAN BİRİNCİ ŞEKLİ

Bu zamanın eki “gän”dir, fiilin tabanındaki son sese göre bu ekte de değişiklikler olur. Fiil tabanındaki ses “-q-” ise ekin başındaki ses de “-q-” olur. Fiilin tabanındaki ses “-k-” ise ekin başındaki ses de “-k-” olur. Daha belirgin geçmiş zaman ifadesi vardır. Olumsuzu “-mä” ile yapılır.

"Унет олимларига маълум **бўлган** нарса — фазогирларнинг учтаси ҳалок **бўлган**."

"Gezegen uzmanlarına malum **olan** şey astronotların üç tanesi helak **olmuştur**."

DUYULAN GEÇMİŞ ZAMAN OLUMLU BİRİNCİ ŞEKLİ

	FIİL TABANI	G. G. Z. E. 1.	ŞAHIS ZAMİRLERİ	SORU EDATI
Birinci Tekil Şahıs	kel	gän	män	mi
İkinci Tekil şahıs	kel	gän	sän	mi
Üçüncü Tekil Şahıs	kel	gän		mi
Birinci Çoğul Şahıs	kel	gän	miz	mi
İkinci Çoğul Şahıs	kel	gän	siz	mi
Üçüncü Çoğul Şahıs	kel	gän	lär	mi

DUYULAN GEÇMİŞ ZAMAN OLUMSUZ VE SORU BİRİNCİ ŞEKLİ

	FIİL TABANI	OLUMSUZLU K EKİ	G. G. Z. E. 1. Tip	ŞAHIS ZAMİRLE Rİ	SORU EDATI
Birinci Tekil Şahıs	kel	mă	găn	măn	mi
İkinci Tekil şahıs	kel	mă	găn	săn	mi
Üçüncü Tekil Şahıs	kel	mă	găn		mi
Birinci Çoğul Şahıs	kel	mă	găn	miz	mi
İkinci Çoğul Şahıs	kel	mă	găn	siz	mi
Üçüncü Çoğul Şahıs	kel	mă	găn	lăr	mi

2.8.1.2.2 DUYULAN GEÇMİŞ ZAMAN İKİNCİ ŞEKLİ

Bu zaman için “-b” eki kullanılır. Sonra zamir menşeli şahıs ekleri getirilir.

“Улар учун энг муҳими — маҳбус тириклайин қочиб кетмабди, кифоя!”

“Onlar için en mühimi tutuklu diri, diri kaçamazdı.”

“Бу хонада Худони тилга олма **демабмидим**? деди Ғазаб билан. (58. 6.)”

“Hiddetle “Bu evde Allah’ı ağzına alma **dememiş miydim**?” dedi.”

DUYULAN GEÇMİŞ ZAMAN OLUMLU İKİNCİ ŞEKLİ

	FIİL TABANI	D. G. Z. E. 2.	ŞAHIS ZAMİRLERİ	SORU EDATI
Birinci Tekil Şahıs	kel	ib	măn	mi
İkinci Tekil şahıs	kel	ib	săn	mi
Üçüncü Tekil Şahıs	kel	ib	di	mi
Birinci Çoğul Şahıs	kel	ib	miz	mi
İkinci Çoğul Şahıs	kel	ib	siz	mi
Üçüncü Çoğul Şahıs	kel	ib	dilăr	mi

DUYULAN GEÇMİŞ ZAMAN OLUMSUZ İKİNCİ ŞEKLİ

	FİİL TABANI	OLUMSUZLU K EKİ	D. G. Z. E. 2.	ŞAHIS ZAMİRL ERİ	SORU EDATI
Birinci Tekil Şahıs	kel	mă	b	măn	mi
İkinci Tekil şahıs	kel	mă	b	săn	mi
Üçüncü Tekil Şahıs	kel	mă	b	dî	mi
Birinci Çoğul Şahıs	kel	mă	b	miz	mi
İkinci Çoğul Şahıs	kel	mă	b	siz	mi
Üçüncü Çoğul Şahıs	kel	mă	b	dîlăr	mi

2.8.1.2.3 DUYULAN GEÇMİŞ ZAMAN ÜÇÜNCÜ ŞEKLİ

Bu zaman için “-miş” eki kullanılır, daha çok “-gän” eki kullanıldığından bu ek pek fazla kullanılmaz. Eski edebi metinlerde günümüz Özbek Türkçesine nazaran daha yaygındır.

DUYULAN GEÇMİŞ ZAMAN OLUMLU ÜÇÜNCÜ ŞEKLİ

	FİİL TABANI	D. G. Z. E. 3.	ŞAHIS ZAMİRLERİ	SORU EDATI
Birinci Tekil Şahıs	kel	miş	măn	mi
İkinci Tekil şahıs	kel	miş	săn	mi
Üçüncü Tekil Şahıs	kel	miş		mi
Birinci Çoğul Şahıs	kel	miş	miz	mi
İkinci Çoğul Şahıs	kel	miş	siz	mi
Üçüncü Çoğul Şahıs	kel	miş	lăr	mi

DUYULAN GEÇMİŞ ZAMAN OLUMSUZ ÜÇÜNCÜ ŞEKLİ

	FİİL TABANI	OLUMSUZLU K EKİ	D. G. Z. E. 3.	ŞAHIS ZAMİRL ERİ	SORU EDATI
Birinci Tekil Şahıs	kel	mā	miş	mān	mi
İkinci Tekil şahıs	kel	mā	miş	sān	mi
Üçüncü Tekil Şahıs	kel	mā	miş		mi
Birinci Çoğul Şahıs	kel	mā	miş	miz	mi
İkinci Çoğul Şahıs	kel	mā	miş	siz	mi
Üçüncü Çoğul Ş.	kel	mā	miş	lār	mi

2.8.2 ŞİMDİKİ ZAMAN KIPI

Olayların o an da yapıldığını ve yapılmaya devam ettiği kısa bir an sonra bitmesi kesin olan zamanı ifade eder. Özbek Türkçesinde şimdiki zaman kipleri çeşitlidir.

2.8.2.1 ŞİMDİKİ ZAMAN BİRİNCİ TIP ŞEKLİ

Edebi dilde ve günlük hayatta kullanılan en yaygın tip bu tiptir. Fiil kalıbından sonra”- yap” şimdiki zaman eki sonra şahıs ekleri gelir. Olumsuzunda ise fiilden sonra fiilden fiil yapım eki olan “mā” sonra “-yap” sonrasında şahıs ekleri gelir. Üçüncü teklik ve çokluk şekillerinde ise “yap” şimdiki zaman ekinden sonra “-ti ve -di” (“-turur” yapısının ekleşmiş kalıntısı) gelir.

“— Кўнмаяпти, — айғоқчи шундай деб яна лабини ялади. Бошлиқ жавобдан қоникмаганини англаб, қўшимча қилди.”

“Casus “Kabul etmiyor” diyerek yine dudaklarını yaladı. Verdiği cevaptan Müdür’ün tatmin olmadığını anlayıp **ilave etti:**”

ŞİMDİKİ ZAMAN OLUMLU BİRİNCİ ŞEKLİ

	FİİL TABANI	Ş. Z. E. 1.	ŞAHIS ZAMİRLERİ	SORU EDATİ
Birinci Tekil Şahıs	kel	yâp	mân	mi
İkinci Tekil şahıs	kel	yâp	sân	mi
Üçüncü Tekil Şahıs	kel	yâp	ti	mi
Birinci Çoğul Şahıs	kel	yâp	miz	mi
İkinci Çoğul Şahıs	kel	yâp	siz	mi
Üçüncü Çoğul Şahıs	kel	yâp	tilâr	mi

ŞİMDİKİ ZAMAN OLUMSUZ BİRİNCİ ŞEKLİ

	FİİL TABANI	OLUMSUZLU K EKİ	Ş. Z. E. 1.	ŞAHIS ZAMİRLERİ	SORU EDATİ
Birinci Tekil Şahıs	kel	mâ	yâp	mân	mi
İkinci Tekil şahıs	kel	mâ	yâp	sân	mi
Üçüncü Tekil Şahıs	kel	mâ	yâp	ti	mi
Birinci Çoğul Şahıs	kel	mâ	yâp	miz	mi
İkinci Çoğul Şahıs	kel	mâ	yâp	siz	mi
Üçüncü Çoğul Şahıs	kel	mâ	yâp	tilâr	mi

2.8.2.2 ŞİMDİKİ ZAMAN İKİNCİ TIP ŞEKLİ

Bu şimdiki zaman kipi “-mâqdâ” ile yapılır. “-yâp” kadar yaygın olmasa sa kullanımı geniştir. Bu zaman eki fiilden isim yapma eki “-mâq” ve bulunma hali eki olan “-dâ”nın birleşmesi ile oluşan ve şimdiki zamanı ifade eden ektir. İşin şimdi yapılmakta olduğunu, eylemin bitmediğini ifade eder. Bu zaman eki işin daha çok

hareketliliğini ifade eder veya işi, oluşu, eylemi vurgulamak için bu zaman eki kullanılır. Bundan dolayı şiir dilinde kullanımı daha yaygındır.

ŞİMDİKİ ZAMAN OLUMLU İKİNCİ ŞEKLİ

	FİİL TABANI	Ş. Z. E. 2.	ŞAHIS ZAMİRLERİ	SORU EDATİ
Birinci Tekil Şahıs	kel	mâqdâ	mân	mi
İkinci Tekil şahıs	kel	mâqdâ	sân	mi
Üçüncü Tekil Şahıs	kel	mâqdâ		mi
Birinci Çoğul Şahıs	kel	mâqdâ	miz	mi
İkinci Çoğul Şahıs	kel	mâqdâ	siz	mi
Üçüncü Çoğul Şahıs	kel	mâqdâ	lâr	mi

ŞİMDİKİ ZAMAN OLUMSUZ İKİNCİ ŞEKLİ

	FİİL TABANI	Ş. Z. E. 2.	OLUMSUZ ŞEKLİ	ŞAHIS ZAMİRLERİ	SORU EDATİ
Birinci Tekil Şahıs	kel	mâqdâ	emäs	mân	mi
İkinci Tekil şahıs	kel	mâqdâ	emäs	sân	mi
Üçüncü Tekil Şahıs	kel	mâqdâ	emäs		mi
Birinci Çoğul Şahıs	kel	mâqdâ	emäs	miz	mi
İkinci Çoğul Şahıs	kel	mâqdâ	emäs	siz	mi
Üçüncü Çoğul Şahıs	kel	mâqdâ	emäs	lâr	mi

2.8.2.3 ŞİMDİKİ ZAMAN ÜÇÜNCÜ TIP ŞEKLİ

Bu zaman eki “-yâp” ve “-mâktâ”dan ayrı olarak işin bitmediğini bir müddet daha süreceğini ifade eder. Ayrıca gelecek zamanda olacak işleri haber vermek için bu zaman eki kullanılır. “Yarın okullar başlıyor” Burada aslında okulların açılmadığını yarın açılacağını haber verir. Ama gelecek zamanda olacak bir işi gelecek zaman ekleriyle değil de şimdiki zaman eki “-yâtir” ile ifade edilmedir

ŞİMDİKİ ZAMAN OLUMLU ÜÇÜNCÜ ŞEKLİ

	FİİL TABANI	Ş. Z. E. 3.	ŞAHIS ZAMİRLERİ	SORU EDATİ
Brinci Tekil Şahıs	kel	âyâtir	mân	mi
İkinci Tekil şahıs	kel	âyâtir	sân	mi
Üçüncü Tekil Şahıs	kel	âyâtir		mi
Birinci Çoğul Şahıs	kel	âyâtir	miz	mi
İkinci Çoğul Şahıs	kel	âyâtir	siz	mi
Üçüncü Çoğul Şahıs	kel	âyâtir	lâr	mi

ŞİMDİKİ ZAMAN OLUMSUZ ÜÇÜNCÜ ŞEKLİ

	FİİL TABANI	OLUMS UZLUK EKİ	Ş. Z. E. 3.	ŞAHIS ZAMİRLERİ	SORU EDATİ
Brinci Tekil Şahıs	kel	mâ	yâtir	mân	mi
İkinci Tekil şahıs	kel	mâ	yâtir	sân	mi
Üçüncü Tekil Şahıs	kel	mâ	yâtir		mi
Birinci Çoğul Şahıs	kel	mâ	yâtir	miz	mi
İkinci Çoğul Şahıs	kel	mâ	yâtir	siz	mi
Üçüncü Çoğul Şahıs	kel	mâ	yâtir	lâr	mi

2.8.2.4 ŞİMDİKİ ZAMAN DÖRDÜNCÜ TIP ŞEKLİ

Süreklilik ifade eden tur-, otir-, yür-, ve yat- yardımcı fiillerinin kullanılması ile ortaya çıkan ve şimdiki zaman anlamı veren bir çekimdir. Birinci fiilden sonra yardımcı fiil ve bu iki fiilin arasına iki fiili birleştiren zarf eki “-b” gelir. Daha sonra “miş” anlamını veren duyulan geçmiş zaman eki “-b, -ib” gelir. Son olarak bu oluşan kalıbın üzerine şahıs ekleri eklenir. Bu zar fiil eki+ yardımcı fiil + duyulan geçmiş zaman eki “-i, -ib” + eklerin bir araya gelmesi ile şimdiki zaman eki “-yor” anlamı veren bir yapı ortaya çıkar.

ŞİMDİKİ ZAMAN OLUMLU DÖRDÜNCÜ ŞEKLİ

	FİİL TABANI	Ş. Z. E. 4.	ŞAHIS ZAMİRLERİ	SORU EDATI
Birinci Tekil Şahıs	kel	ib turib	män	mi
İkinci Tekil şahıs	kel	ib turib	sän	mi
Üçüncü Tekil Şahıs	kel	ib turib	di	mi
Birinci Çoğul Şahıs	kel	ib turib	miz	mi
İkinci Çoğul Şahıs	kel	ib turib	siz	mi
Üçüncü Çoğul Şahıs	kel	ib turib	dilär	mi

ŞİMDİKİ ZAMAN OLUMSUZ DÖRDÜNCÜ ŞEKLİ

	FİİL TABANI	OLUMSUZ ŞEKLİ	Ş. Z. E. 4	ŞAHIS ZAMİRLERİ	SORU EDATI
Birinci Tekil Şahıs	kel	mä	b turib	män	mi
İkinci Tekil şahıs	kel	mä	b urib	sän	mi
Üçüncü Tekil Şahıs	kel	mä	b turib	di	mi
Birinci Çoğul Şahıs	kel	mä	b turib	miz	mi
İkinci Çoğul Şahıs	kel	mä	b turib	siz	mi

Şahıs					
Üçüncü Çoğul Şahıs	kel	mă	b turib	dilär	mi

2.8.3 GENİŞ ZAMAN

Geçmişte belli bir anda başlayıp şu anda da devam eden gelecekte de devam etmesi muhtemel olan Olayların, işin, durumun ve hareketin devam ettiğini bildirmek için kullanılır. Alışkınlıkların anlatımında, süreklilik ifade eden olaylarda, kanunlar ve atasözleri gibi ifadelerinin anlatımında kullanılır.

“ Ундай деманг, биродар, лаҳад бунақа сассик **бўлмас**, деб эди. (60. 1.)”

“Öyle deme, birader lahit böyle kokmuş **olamaz**, dedi.”

GENİŞ ZAMAN OLUMLU

	FİİL TABANI	G. Z. E.	ŞAHIS ZAMİRLERİ	SORU EDATI
Brinci Tekil Şahıs	kel	är	män	mi
İkinci Tekil şahıs	kel	är	sän	mi
Üçüncü Tekil Şahıs	kel	är		mi
Birinci Çoğul Şahıs	kel	är	miz	mi
İkinci Çoğul Şahıs	kel	är	siz	mi
Üçüncü Çoğul Şahıs	kel	är	lär	mi

GENİŞ ZAMAN OLUMSUZ

	FİİL TABANI	OLUMSUZ ŞEKLİ	G. Z. E.	ŞAHIS ZAMİRLERİ	SORU EDATI
Brinci Tekil Şahıs	kel	mă	s	män	mi
İkinci Tekil şahıs	kel	mă	s	sän	mi
Üçüncü Tekil Şahıs	kel	mă	s		mi

Birinci Şahıs	Çoğul	kel	mă	s	miz	mi
İkinci Şahıs	Çoğul	kel	mă	s	siz	mi
Üçüncü Şahıs	Çoğul	kel	mă	s	lär	mi

2.8.4 GELECEK ZAMAN

Olayın, işin daha başlamadığını daha sonra başlayacağını ifade eden zaman ekidir. Özbek Türkçesinde gelecek zamanı ifade eden gelecek zaman kipleri oldukça çeşitlidir.

2.8.4.1 GELECEK ZAMAN BİRİNCİ ŞEKLİ

Gelecek zamanda olacak olayın esinliğini ifade eder. Daha çok resmi işlerde, evraklarda bir olayın muayyen bir vakitte vuku bulacağını ifade etmek için bu zaman şekli kullanılır, “-äcäk” eki ile yapılır.

GELECEK ZAMAN OLUMLU BİRİNCİ ŞEKLİ

	FİİL TABANI	GE. Z. E. 1.	ŞAHIS ZAMİRLERİ	SORU EDATI
Birinci Tekil Şahıs	kel	äcäk	män	mi
İkinci Tekil şahıs	kel	äcäk	sän	mi
Üçüncü Tekil Şahıs	kel	äcäk		mi
Birinci Çoğul Şahıs	kel	äcäk	miz	mi
İkinci Çoğul Şahıs	kel	äcäk	siz	mi
Üçüncü Çoğul Şahıs	kel	äcäk	lär	mi

GELECEK ZAMAN OLUMSUZ BİRİNCİ ŞEKLİ

	FİİL TABANI	OLUMSUZ ŞEKLİ	GE. Z. E. 1.	ŞAHIS ZAMİRLERİ	SORU EDATI
Brinci Tekil Şahıs	kel	mā	yācāk	mān	mi
İkinci Tekil şahıs	kel	mā	yācāk	sān	mi
Üçüncü Tekil Şahıs	kel	mā	yācāk		mi
Birinci Çoğul Şahıs	kel	mā	yācāk	miz	mi
İkinci Çoğul Şahıs	kel	mā	yācāk	siz	mi
Üçüncü Çoğul Şahıs	kel	mā	yācāk	lār	mi

2.8.4.2 GELECEK ZAMAN İKİNCİ ŞEKLİ

Bu zaman şeklinde fiil tabanı ünsüzle biterse “-ä, -a” ünlü bir ses ile biterse “-y” ekleriyle yapılır ve zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenir. Üçüncü tekil ve çoğul çekimlerinde bu zaman eklerinden sonra “-di, dilär” ekleri gelir.

Bu ek daha çok geniş zamanı ifade eder. Bunun yanı sıra şimdiki zamanı ifade eden çekimlerde de kullanılır. Diğer Türk lehçelerinde bu zaman eki için değişken zaman eki denir.

“Унетликлар «1248» сайёранинг номи «Ер» эканини, кемалари Ер вақти билан 1908 йил июнининг ўттизинчи тонгида ҳалокатга учраганини кейинроқ **биладилар**. Тирик қолган ягона фазогирнинг тақдири эса уларга узоқ йиллар номаълум бўлиб **қолаверади**.”

Gezegen “1248” numaralı gezegeninin adı “Yer” olduğunu, gemileri dünya zamanı ile 1908 yılı haziranın otuzuncu akşamında felakete uğradığını daha sonra **öğrenirler**. Canlı kalan tek astronotun kaderi ise onlar uzun yıllar meçhul olarak kaldı.

“Қадам босганингда этикка бир пуд лой илашиб чикқандан оёкни кўтара олмай қоласан.”

“Adımını attığında çizmeye bir ton çamur bulaştığından ayağını yerden yukarıya kaldıramayasın.”

GELECEK ZAMAN OLUMLU İKİNCİ ŞEKLİ

	FİİL TABANI	GE. Z. E. 2.	ŞAHIS ZAMİRLERİ	SORU EDATI
Birinci Tekil Şahıs	kel	ä	mân	mi
İkinci Tekil şahıs	kel	ä	sân	mi
Üçüncü Tekil Şahıs	kel	ä	dî	mi
Birinci Çoğul Şahıs	kel	ä	miz	mi
İkinci Çoğul Şahıs	kel	ä	siz	mi
Üçüncü Çoğul Şahıs	kel	ä	dilär	mi

GELECEK ZAMAN OLUMSUZ İKİNCİ ŞEKLİ

	FİİL TABANI	OLUMSUZ ŞEKLİ	GE. Z. E. 2.	ŞAHIS ZAMİRLERİ	SORU EDATI
Birinci Tekil Şahıs	kel	mä	y	mân	mi
İkinci Tekil şahıs	kel	mä	y	sân	mi
Üçüncü Tekil Şahıs	kel	mä	y	dî	mi
Birinci Çoğul Şahıs	kel	mä	y	miz	mi
İkinci Çoğul Şahıs	kel	mä	y	siz	mi
Üçüncü Çoğul Şahıs	kel	mä	y	dilär	mi

2.8.4.3 GELECEK ZAMAN ÜÇÜNCÜ ŞEKLİ

Bu tip görülen geçmiş zaman eki “-di” değil üç zamanı içinde barındıran (şimdiki zaman, geniş zaman ve gelecek zaman) eki olan “-ädi, -adi,-ydi” ekleri ile duyulan geçmiş zaman ekinin kaynaşması sonucu kalıplaşmış ve gelecek zaman ifade eden bir ek durumuna gelmiştir. Olumsuzu ise bu kalıplaşmış ekten sonra “emäs” ekinin getirilmesi ile yapılır.

GELECEK ZAMAN OLUMLU ÜÇÜNCÜ ŞEKLİ

	FİİL TABANI	GE. Z. E. 3.	ŞAHIS ZAMİRLERİ	SORU EDATİ
Brinci Tekil Şahıs	kel	ädigän	män	mi
İkinci Tekil şahıs	kel	ädigän	sän	mi
Üçüncü Tekil Şahıs	kel	ädigän		mi
Birinci Çoğul Şahıs	kel	ädigän	miz	mi
İkinci Çoğul Şahıs	kel	ädigän	siz	mi
Üçüncü Çoğul Şahıs	kel	ädigän	lär	mi

GELECEK ZAMAN OLUMSUZ ÜÇÜNCÜ ŞEKLİ

	FİİL TABANI	OLUMSUZ ŞEKLİ	GE. Z. E. 3.	ŞAHIS ZAMİRLERİ	
Brinci Tekil Şahıs	kel	mä	ydigän	män	mi
İkinci Tekil şahıs	kel	mä	ydigän	sän	mi
Üçüncü Tekil Şahıs	kel	mä	ydigän		mi
Birinci Çoğul Şahıs	kel	mä	ydigän	miz	mi
İkinci Çoğul Şahıs	kel	mä	ydigän	siz	mi
Üçüncü Çoğul Şahıs	kel	mä	ydigän	lär	mi

2.8.4.4 GELECEK ZAMAN DÖRDÜNCÜ ŞEKİ

Bu ek arkaik bir çekimdir. Daha belirgin gelecek zaman ifadesi vardır. Bu ek “-gü”dür.

“Эрта саҳарда мўъминлар қаторида ўрнимдан турғизган, кўзимга нур берган, онгимни тиниқлаштирган, қўлга қалам олишга имкон яратган Эгамга ҳамд айтмоқ билан олишга **киришгумдир**. (70. 1.)”

“Sabah seher vaktinde müminlerin safında yerimden kaldıran, gözüme nur veren, şuurumu durulaştıran, elime kalem almaya imkân veren, Sahibime hamdetmeye **girişeceğim**.”

GELECEK ZAMAN OLUMLU DÖRDÜNCÜ ŞEKLİ

	FİİL TABANI	GE. Z. E. 4.	ŞAHIS ZAMİRLERİ
Birinci Tekil Şahıs	kel	gü	m
İkinci Tekil şahıs	kel	gü	η
Üçüncü Tekil Şahıs	kel	gü	si
Birinci Çoğul Şahıs	kel	gü	miz
İkinci Çoğul Şahıs	kel	gü	siz
Üçüncü Çoğul Şahıs	kel	gü	lär

GELECEK ZAMAN OLUMSUZ DÖRDÜNCÜ ŞEKLİ

	FİİL TABANI	OLUMSUZ ŞEKLİ	GE. Z. E. 4.	ŞAHIS ZAMİRLERİ
Birinci Tekil Şahıs	kel	mä	gü	m
İkinci Tekil şahıs	kel	mä	gü	η
Üçüncü Tekil Şahıs	kel	mä	gü	si

Birinci Şahıs	Çoğul	kel	mă	gü	miz
İkinci Şahıs	Çoğul	kel	mă	gü	ñiz
Üçüncü Şahıs	Çoğul	kel	mă	gü	lär

2.9 TASARLAMA KİPLERİ

2.9.1 ŞART KIPI

“sä” eki ile yapılır. Bir işi, olayı gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesi durumunda başka bir işi etkilemesi söz konusu olduğunda kullanılır. Şart eki “-sä” en az iki fiilli cümle guruplarında kullanılır.

Olumsuzu yapılırken “-mä” fiilden fiil yapım eki kullanılır. Olumlu ve olumsuzundan sonra önce şart eki “-sä” sonra şahıs ekleri gelir.

“— Индамай ётаверсак гунох-ку, кочиш хам жиходнинг бир тури, деб хам кўрдим.”

“Sessizce **yatıversek** günah değil mi? kaçmak da cihadın bir türüdür demeyi de denedim.”

ŞART KİPİ ÇEKİMİ

	Fiil tabanı	Olumsuzluk	Şart Eki	Şahıs Ekleri	soru
Birinci Tekil Şahıs Şart Kipi	kel	mă	să	m	mi
İkinci Tekil şahıs Şart Kipi	kel	mă	să	ñ	mi
Üçüncü Tekil Şahıs Şart Kipi	kel	mă	să		mi
Birinci Çoğul Şahıs Şart Kipi	kel	mă	să	k	mi
İkinci Çoğul Şahıs Şart Kipi	kel	mă	să	ñiz	mi
Üçüncü Çoğul Şahıs Şart Kipi	kel	mă	să	lär	mi

2.9.2 GEREKLİLİK KİPİ

Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Özbek Türkçesinde de en yaygın olarak “kerek” kelimesi kullanılarak yapılır.

Fiil tabanından sonra şart eki ve fiilden isim yapım eki “-mâq ve- iş,-ış” ekleri getirilir. Sonra şahıs ekleri ve son olarak da gereklilik kipi olan “kerek” koyulur ve yazılırken ayrı yazılır.

Ayrıca “kerek”ten başka “lazım” gibi gereklilik ifade eden kelimelerle de gereklilik ifade eden cümleler kurulur.

“Икки кундан бери тинмаётган ёмғир қамоқхона бошлиғининг руҳини тамоман эзиб ташлади. Режаси бўйича кеча овга **чиқиши керак эди.**”

“İki günden beri dinmeyen yağmur, hapishane müdürünün ruhunu tamamen ezdi. Planına göre gece ava çıkması **gerekiyordu.**”

“Бунақа тилни кесиб, итларга ташлаш **керак.**”

“Böyle bir dili kesip köpeklere vermek **gerekiyor.**”

BİRİNCİ TİP GEREKLİLİK KİPİ

	FİİL TABANI	İSİM EKİ	FİİL EKİ	ŞAHIS EKİ	GEREKLİLİK KİPİ
Birinci Tekil Şahıs Gereklilik Kipi	kel	iş		im	keräk
İkinci Tekil Şahıs Gereklilik Kipi	kel	iş		iñ	keräk
Üçüncü Tekil Şahıs Gereklilik Kipi	kel	iş		i	keräk
Birinci Çoğul Şahıs Gereklilik Kipi	kel	iş		imiz	keräk
İkinci Çoğul Şahıs Gereklilik Kipi	kel	iş		iñiz	keräk
Üçüncü Çoğul Şahıs Gereklilik Kipi	kel	iş		lari	keräk

İKİNCİ TİP GEREKLİLİK KİPİ

	FİİL TABANI	İSİM EKİ	FİİL EKİ	ŞAHİS EKİ	GEREKLİLİK KİPİ
Birinci Tekil Şahıs Gereklilik Kipi	kel	mâq		im	lâzim
İkinci Tekil Şahıs Gereklilik Kipi	kel	mâq		iñ	lâzim
Üçüncü Tekil Şahıs Gereklilik Kipi	kel	mâq		i	lâzim
Birinci Çoğul Şahıs Gereklilik Kipi	kel	mâq		imiz	lâzim
İkinci Çoğul Şahıs Gereklilik Kipi	kel	mâq		iñiz	lâzim
Üçüncü Çoğul Şahıs Gereklilik Kipi	kel	mâq		lari	lâzim

GEREKLİLİK KİPİ OLUMSUZ ŞEKLİ

	FİİL TABANI	KALIPLAŞMIŞ EK	ŞAHİS EKİ	GEREKLİLİK KİPİ
Birinci Tekil Şahıs Gereklilik Kipi	kel	mâslig (k)	im	keräk
İkinci Tekil Şahıs Gereklilik Kipi	kel	mâslig (k)	iñ	keräk
Üçüncü Tekil Şahıs Gereklilik Kipi	kel	mâslig (k)	i	keräk
Birinci Çoğul Şahıs Gereklilik Kipi	kel	mâslig (k)	imiz	keräk
İkinci Çoğul Şahıs Gereklilik Kipi	kel	mâslig (k)	iñiz	keräk
Üçüncü Çoğul Şahıs Gereklilik Kipi	kel	mâslig (k)	lări	keräk

2.9.3 EMİR KİPİ

İşin eylemin yapılmasını kesinlikle isteyen bir ifade tarzıdır. İkinci tekil şahıs eki emir kipinde hem direk fiilin yalın hali hem de “-gin” emir kipi kullanılır, her ikisinde de emir anlamı vardır.

“Ё Тангрим, Ўзингинг ризолигинг билан, шаҳидлар руҳини шод этмоқ мақсадида шул асарни ёзмоққа жазм этдим. Биз гуноҳкор бандаларингга Ўзинг ҳидоят, инсофу товфиқ бер...”

“Еу Танрім, Senin rızan için şehitlerin ruhunu şad etmek maksat ile bu eseri yazmaya karar verdim. Biz günahkâr kullarına hidayet, insaf ve **tevfik ver.**”

“Сен тебраниб **ўртангин,**

Мен йиқилиб **инграйин.**

Сен ўтли ун чекарда.”

Мен қонли ёш **тўкайин.**

Sen sallanarak **coş,**

Ben yıkılıp **inlerim**

Sen ateşli ses çıkar da

Ben kanlı yaş **dökeyim.**

	FİİL TABANI	EMİR KİPİ	FİİL TABANI	OLUMSUZ	EMİR KİPİ
Brinci Tekil Şahıs Emir Kipi	kel	äyin	tilä	mä	yin
İkinci Tekil Şahıs Emir Kipi	kel	gin	tilä	mä	gin
Üçüncü Tekil Şahıs Emir Kipi	kel	sin	tilä	mä	sin
Birinci Çoğul Şahıs Emir Kipi	kel	äylik	tilä	mä	ylik
İkinci Çoğul Şahıs Emir Kipi	kel	iñiz	tilä	mä	ñiz
Üçüncü Çoğul Şahıs Emir Kipi	kel	sinlär	tilä	mä	sinlär

2.9.4 İSTEK KİPİ

2.9.4.1 İSTEK KİPİ BİRİNCİ ŞEKLİ

“-mâqçı” fiilden isim yapım eki “-mâq” ve rica bildiren “-çi” ekinin birleşmesi ile yapılır. Fiil tabanına “-mâqçı” getirilir ve sonra şahıs ekleri ile çekimlenir.

Olumsuzunda ise “-mâqçi” ekinden sonra “emäs”, “emäs” sonraysa şahıs ekleri getirilir.

BİRİNCİ TİP OLUMLU İSTEK KİPİ

	FİİL TABANI	İSTEK KİPİ	Z. ŞAHIS EKİ
Birinci Tekil Şahıs İstek Kipi	kel	mâqçi	mân
İkinci Tekil Şahıs İstek Kipi	kel	mâqçi	sân
Üçüncü Tekil Şahıs İstek Kipi	kel	mâqçi	
Birinci Çoğul Şahıs İstek Kipi	kel	mâqçi	miz
İkinci Çoğul Şahıs İstek Kipi	kel	mâqçi	siz
Üçüncü Çoğul Şahıs İstek Kipi	kel	mâqçi	lär

BİRİNCİ TİP OLUMSUZ İSTEK KİPİ

	FİİL TABANI	İSTEK KİPİ	OLUMSUZ ŞEKLİ	Z. ŞAHIS EKİ
Birinci Tekil Şahıs İstek Kipi	kel	mâqçi	emäs	mân
İkinci Tekil Şahıs İstek Kipi	kel	mâqçi	emäs	sân
Üçüncü Tekil Şahıs İstek Kipi	kel	mâqçi	emäs	
Birinci Çoğul Şahıs İstek Kipi	kel	mâqçi	emäs	miz
İkinci Çoğul Şahıs İstek Kipi	kel	mâqçi	emäs	siz
Üçüncü Çoğul Şahıs İstek Kipi	kel	mâqçi	emäs	lär

“Мен дохийга хат ёздим. Ҳадемай уйимизга кетамиз», деб **ишонтирмоқчи** бўларди.”

“Ben o Dâhî’ye mektup yazdım. Evimize gitmemize az kaldı” diye **inandırmaya çalışırdı.**”

2.9.4.2 İstek Kipi İkinci Şekli

Bu istek kipinde “-gü-+ iyelik eki+bâr/yok” kalıba kullanılır.

İKİNCİ TİP OLUMLU İSTEK KİPİ

	FİİL TABANI	İSTEK KİPİ	Z. ŞAHIS EKİ	İSTEK KİPİ
Birinci Tekil Şahıs İstek Kipi	kel	gü	m	bâr
İkinci Tekil Şahıs İstek Kipi	kel	gü	η	bâr
Üçüncü Tekil Şahıs İstek Kipi	kel	gü	si	bâr
Birinci Çoğul Şahıs İstek Kipi	kel	gü	miz	bâr
İkinci Çoğul Şahıs İstek Kipi	kel	gü	siz	bâr
Üçüncü Çoğul Şahıs İstek Kipi	kel	gü	lär	bâr

İKİNCİ TİP OLUMSUZ İSTEK KİPİ

	FİİL TABANI	İSTEK KİPİ	Z. ŞAHIS EKİ	İSTEK KİPİ
Birinci Tekil Şahıs İstek Kipi	kel	gü	m	yoq
İkinci Tekil Şahıs İstek Kipi	kel	gü	η	yoq
Üçüncü Tekil Şahıs İstek Kipi	kel	gü	si	yoq
Birinci Çoğul Şahıs İstek Kipi	kel	gü	miz	yoq
İkinci Çoğul Şahıs İstek Kipi	kel	gü	siz	yoq
Üçüncü Çoğul Şahıs İstek Kipi	kel	gü	lär	yoq

2.9.4.3 İSTEK KİPİ ÜÇÜNCÜ ŞEKLİ

“-gäy, -käy, qay” ekleri ile çekimlenir. Bu ek eski türkçedeki gelecek zaman ekidir. Özbek Türkçesinde fonksiyonu istek bildirir. Gelecek zamanda istek ifadesi daha ağır basar.

“Ё Тангрим, дилимда бир дард уйғонган, уни диндошларимга да етказишга ўзинг мадад **бергайсен.**”

“Ey Tanrım, gönlümde bir dert uyandı. Onu dindaşlarıma da **ulaştırmaya yardım et.**”

ÜÇÜNCÜ TİP OLUMLU İSTEK KİPİ

	FİİL TABANI	İSTEK KİPİ	Z. ŞAHIS EKİ
Birinci Tekil Şahıs İstek Kipi	kel	gäy	män
İkinci Tekil Şahıs İstek Kipi	kel	gäy	sän
Üçüncü Tekil Şahıs İstek Kipi	kel	gäy	
Birinci Çoğul Şahıs İstek Kipi	kel	gäy	miz
İkinci Çoğul Şahıs İstek Kipi	kel	gäy	siz
Üçüncü Çoğul Şahıs İstek Kipi	kel	gäy	lär

ÜÇÜNCÜ TİP OLUMSUZ İSTEK KİPİ

	FİİL TABANI	OLUMSUZ ŞEKLİ	İSTEK KİPİ	Z. ŞAHIS EKİ
Birinci Tekil Şahıs İstek Kipi	kel	mä	gäy	män
İkinci Tekil Şahıs İstek Kipi	kel	mä	gäy	sän
Üçüncü Tekil Şahıs İstek Kipi	kel	mä	gäy	
Birinci Çoğul Şahıs İstek Kipi	kel	mä	gäy	miz
İkinci Çoğul Şahıs İstek Kipi	kel	mä	gäy	siz
Üçüncü Çoğul Şahıs İstek Kipi	kel	mä	gäy	lär

3 BÖLÜM

3.1 OB

Сен тебраниб ўртангин,

Мен йиқилиб инграйин.

Сен ўтли ун чекарда

Мен қонли ёш тўкайин.

Абдурауф Фитрат

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм

Эрта саҳарда мўъминлар каторида ўрнимдан турғизган, кўзимга нур берган, онгимни тиниқлаштирган, қўлга қалам олишга имкон яратган Эгамга ҳамд айтмоқ билан олишга киришгумдир. Ё Тангрим, дилимда бир дард уйғонган, уни диндошларимга да етказишга ўзинг мадад бергайсен. Эй Оллоҳ, бошимга қилич келганида ҳам Сенинг муборак номингни тилдан қўймаган, Ватан ҳурлиги учун жон берган, аммо Ватан тупроғида ётиш насиб этмаган шаҳидларни ўз раҳматингга олғайсен. Ул муборак зотларни қиёматда бандам дегайсен, Расулиллаҳ шафоатларига ўзинг муяссар қилғайсен, омийн!

Ё Тангрим, ўзингнинг ризолигинг билан, шаҳидлар руҳини шод этмоқ мақсадида шул асарни ёзмоққа жазм этдим. Биз гуноҳкор бандаларингга ўзинг ҳидоят, инсофу товфик бер...

МУХТАСАР МУҚАДДИМА

Бу тонг Унет сайёраси ташвишли хабар билан уйғонди. Бир этаги денгизга туташ баланд тоғ сийнасига жойлашган кузатув маскани «1248» рақами билан белгиланган сайёрага етиб борган коинот кемасининг ҳалокатга учрагани ҳақида маълумот тарқатди. Кема нима сабабдан сайёра сатҳига қулагани номаълум эди. Унет олимларига маълум бўлган нарсა фазогирларнинг учтаси ҳалок бўлган.

Бирови ҳаёт, аммо унингда қисмати қоронғи. Ўша тонг унетликлар тақвимида 2419 йил, эрта куз ойининг ўн биринчи куни бошланди. Унетликлар

«1248» сайёранинг номи «Ер» эканини, кемалари Ер вақти билан 1908 йил июнининг ўттизинчи тонгида ҳалокатга учраганини кейинроқ биладилар. Тирик қолган ягона фазогирнинг тақдири эса уларга узок йиллар номаълум бўлиб қолаверади.

ЎТТИЗ ЙИЛДАН СЎНГ...

1

Бу қамоқхона куш учса қаноти, одам юрса оёғи куймайдиган, аммо кушнинг ҳам, одамнинг ҳам етиб келмоғи мушкул бўлган узок бир ўрмонзорга жойлашган эди. Фуқаро урушида чапдастлиги билан донг таратган, Бухоро амирини Афғон чегарасига қадар таъқиб этиб борган, чавандозликда, қилич чопишда тенги йўқ одам келиб-келиб мана шундай овлоқдаги қамоқхонага бошлиқ бўлганидан хафа эди. У осуда ҳаётга тоқат қилолмасди. Сиёсий маҳбусларнинг мўъмин-қобиллиги унинг ғашини келтирарди. Нафсиламбирини айтганда, бу ердагиларнинг барчаси у учун шунчаки сиёсий маҳбус эмас, балки халқ душманлари эдилар. Фуқаро уруши чоғида уларни тамоман қириб ташламаганидан афсуслар чекарди. Яхши ҳамки ақлли одамлар бу қамоққа ўғри-каллакесарларни ҳам юборишган. Бошлиқ дастлаб уларни ишга солиб, кўнгил хуморини ёзди. Ўғри-каллакесарлар биргина ишора билан сиёсий маҳбусларни дўппослаб қолишар, Бошлиқ эса бу манзарани ҳузурланиб томоша қилар эди. Бироқ бу ҳам бора-бора кўнглига лаззат бермай қўйди. Чунки қуруқ томошабинлик Бошлиқнинг табиатига ёт, бундай дўппослашда ўзи иштирок этмаса, дили таскин топмас эди.

Кунларнинг бирида у кўнглига таскин-тасалли берувчи ажойиб бир ўйин ўйлаб топди. Бу ўйин оқибатида бошқармага ғалати маълумотлар бера бошлади: «Фалон исмли, фалон рақамли маҳбус қочишга уринган пайтда отиб ташланди...» Бошқармадагилар бу қамоқхонадан ким қоча оларкин, қочиб қайга бораркин, деб ўйлаб ўтиришмасди. Улар учун энг муҳими — маҳбус тириклайин қочиб кетмабди — кифоя!

Икки кундан бери тинмаётган ёмғир қамоқхона бошлиғининг руҳини тамоман эзиб ташлади. Режаси бўйича кеча овга чиқиши керак эди. Ёмғир ерни

атала қилиб юборди. Қадам босганингда этикка бир пуд лой илашиб чиққандан оёқни кўтара олмай қоласан. Туркистонинг иссиқ куёшига, сара меваларига ўрганган Бошлиқ бу намгарчиликка, ёмғир тинганидан кейин ёпириладиган чивинларга тоқат қилолмас эди. У бирон юмуш билан шуғулланмаса, юраги тарс ёрилиб кетишини ҳис қилиб, тўққизинчи баракдаги айғоқчисини чақиртирди. Тумшуғи олдинга туртиб чиққан айғоқчи остона ҳатлади-ю подшоҳ қаршисида «Буюрсинлар, олий ҳазратлари», деб қўл ковуштирган мулозимдай ювошгина турди. Бу ҳолатда қамоқхона бошлиғи чиндан ҳам подшоҳ, у эса содиқ мулозим мақомида эди. Албатта, Бошлиққа «Сиз подшоҳсиз!» деган одам балоларга қоларди. Чунки Бошлиқ бу сўздан ҳазар қилар эди. Подшоҳу бойларга қарата ўт очган, жаҳон инқилоби учун қилич яланғочлаган одамни «подшоҳ» деб аташни энг улуғ ҳақорат санарди. Кимда-ким журъат этиб «Сен эшаксан!» деса, кечириши мумкиндир, аммо «Сен подшоҳсан!» деган тилнинг оқибатда кесилуви тайин эди. Шунга қарамай Бошлиқ кичик бир мамлакат подшоҳи эга бўлган имтиёзлардан фойдаланарди. Унинг айрим қилиқларига қараб, у ўзини оддий подшоҳмас, Худо деб, қамоқхонадагиларни банди эмас, банда деб билади шекилли, дейиш ҳам мумкин эди.

У мушук боладай титраётган айғоқчисига ачингансимон қараб тур-ди-да, устол устидаги арокдан истаконга тўлдириб қуйди. Айғоқчи илдам юриб келиб, истаконни кўлига олди-да, тўрт ютумда бўшатди. «Куф» деб қўйиб тилини чиқариб, лабини ялаб қўйди.

— Худо ёрлақасин сизни, — деди.

Бошлиқ унинг юзига тарсаки тортиб юборди.

— Бу хонада Худони тилга олма демабмидим?, деди Ғазаб билан.

Айғоқчи кутилмаган тарсаки зарбидан бир чайқалди-ю, ўзини тутиб олди.

— Билмай айтворибман, кечиринг. Мулланинг атрофида юравериб, тилим ўрганиб қолибди.

— Бунақа тилни кесиб, итларга ташлаш керак. Хўш, нима дейди мулланг?
— Кўнмаяпти, — айғоқчи шундай деб яна лабини ялади. Бошлиқ жавобдан қоникма”ганини англаб, қўшимча қилди:

— Индамай ётаверсак гуноҳ-ку, қочиш ҳам жиҳоднинг бир тури, деб ҳам кўрдим.

— Нима дейди?

— Кўп гапирмайди, бош чайқайди, холос.

— Бошқалар-чи?

— Бошқалар анча кўнган.

— Анча деганинг нимаси?

— Муллага қараб туришибди.

— Ўзларида калла йўқми?

— Мулланинг кўзи ёмон. Бир қараса, одамни ғалати қилиб қўяди.

— ғалати деганинг нимаси?

— Қўл-оёқ бўшашиб, жон ҳалқумга келиб қолганга ўхшайди.

— Жонинг ҳалқумингга келдими? Бошлиқ шундай деб унга қаттиқ тикилди. Сўнг жағига мушт туширди. Айғоқчи икки қадам нарига учиб тушди. Бундай муштан кейин тепкилаш бошланишини билгани учун ғужанак бўлиб олди. Бу сафар Бошлиқ марҳамат қилиб, тепмади.

— Ёмғир тинганидан кейин қочасанлар, деб гапни калта қилди.

Айғоқчи чиқиб кетгач, минорадаги соқчилар ўрмонга қараб ўқ ота бошладилар. «Яна келдими?» деб ўйлади Бошлиқ дераза оша ҳовлига қараб. Кейин ёрдамчисини чақириб «Нима гап?» деб сўради.

— Ўқ ўтмас буғу яна пайдо бўлибди, — деди ёрдамчи.

Эрта баҳорда камоқхона атрофида катта шохдор бир буғу пайдо бўлган эди. Унга қараб отилган ўқ изсиз кетарди. Ҳатто мерганлар ҳам пойлаб отишди — фойда бермади. Шундан сўнг буғуни кўрганда аскарларни саросима босадиган

бўлди. Бошлиқ «Ўқ отишса, қўрқувлари камаяр», деган фикрда соқчиларга буғу кўриниши билан отишга рухсат берган эди.

2

Тоза ҳаводан нафас олишга кўниккан таъби нозик одам тўққизинчи баракка кириб қолса, бу жойнинг қўланса ҳидига тоқат қилолмай қочиб чиқиши тайин. Одам бўйидан икки қаричгина баландроқ қилиб солинган бу бостирманинг белдан сал юкорисигина ер сатҳидан тепада. Икки шапалоқ ҳажмдаги дарчалардан хира нур базўр киради. Қўпол эшик очилган маҳалда тоза ҳаво ёпирилиб кириши мумкин. Ғўлалар тирқишидан сизиб ўтувчи ҳаво эса тамаки, тер ва яна алламбалоларнинг ҳидини ҳайдаб чиқара олмайди.

Раҳматуллоҳ бу баракка қадам босган дастлабки дақиқада кўп қийналди. Ўқчиқ тутавериб тинка-мадорини қуритди. Бундан баттар балоларга чидаган одам боласи, тақдир экан, бу сассиқ ҳавога ҳам кўникди. Раҳматуллоҳ билан бирга келган Мирҳосил барак остонасини ҳатлаш билан бурнини беркитиб:

— Худди лаҳадга ўхшайди-я, — деганида Раҳматуллоҳ:

— Ундай деманг, биродар, лаҳад бунақа сассиқ бўлмас, — деб эди.

Қишда ёққан қор барак бўғотигача босиб, Ғўла тирғишларидан кириб турувчи ҳаво йўли ҳам беркилганида, ўпкаси заифроқ маҳбус баҳорга етиб боришидан умидини узади. Раҳматуллоҳ ёмғир ёққан кунлари қийналади. Бошқа маҳал, қор ёғиб турганида ҳам, ўрмонда ишлаб, кўнгли сал овунади. Туни билан қийналган ўпкаси роҳатланади.

Икки кун эзиб ёққан ёмғир уни сил қилиб юборай деди. Кеча оқшомда, жала авжига чиққан маҳалда Бошлиқ «Зерикиб қолишмасин», деб раҳм қилиб, барчани ташқарига қувиб, югуртирди. Ўшандан бери баракдан чиқишга ҳеч кимнинг тоқати йўқ. Раҳматуллоҳ ўрмондаги аллақандай ёввойи меванинг нўхатдек келадиган данагидан ўзи ясаб олган доналарни ўгириб, тасбеҳ айтади. У Оллоҳга нолалар қилмайди. «Э Танграм, не учун менга бундай азобларни раво кўрдинг, гуноҳим не эди?» деб фиғон чекмайди. Шундайгина ёнида жағини

муштумига тираган холда, кирланиб кетган дарча орқали ташқарига тикилиб юзтубан ётган Мирҳосил бир куни шундай деб зорланганида, Раҳматуллоҳ:

— Асти ундай деманг, биродар, неки кўргулик кўрган бўлсак, ўзимизнинг феълимиздан. Қолаверса, Оллоҳнинг имтиҳони ҳам бир марҳамат, — деган эди.

— Мен-ку, Худони унутаёзган бир банда эдим, менга бир оғир синовни раво кўрибдими, тақдиримга тан берай. Аммо сиздай тақво эгасини бунчалар хор қилмаса? — деган эди

Мирҳосил. — Астағфируллоҳ! Кимни қандай синашни ўргатмоқ ожиз бандаларнинг юмуши эмас. Кимни иймонга қайтарми ё йўқми, деб синаса, кимни иймони нақадар собит эканини аниқламоқдир, валлоҳи аълам...

«Йаъ Ибадии! Иза ибталайту ʼабдан мин ʼибадии муъминан фаҳамидани ва сабара алайя ма ибталайтуху фаиннаху йақуму мин маджаъихи залика кайавма валадатху минал хатайаа».(Мазмуни будир: “Эй бандаларим! Мен бандаларим ичидан бир мўмин кишини бирон мусибат етказиб) имтиҳон қилсам, у менга ҳамд айтиб, менинг имтиҳонимга сабр қилса, у ўша жойдан турганида хатодан (гуноҳлардан) онаси тукқан кишидек пок бўлиб туради”. Хадиси Қудсийдан)

Табиатан жиззакироқ бўлган Мирҳосил Раҳматуллоҳ билан бу хусусда яна бир неча карра баҳс юритди. Мирҳосилнинг гаплари баъзан шаккоклик сари етакласа ҳам Раҳматуллоҳ унга ҳақиқатни сабр билан уқтирмакчи бўлаверди. Устози шайх Исмоил унга шундай таълим берган: «Иймондан қайтганларга ёки кофирларга дуч келсанг, сабрли бўл, Ҳақ-таолонинг йўлини сабр билан тушунтир. Шояд, бугун бўлмаса эртага Оллоҳ улар қалбидаги қулфни очса...»

Оллоҳнинг зикри билан банд бўлиб ўтирган Раҳматуллоҳ хаёлини Мирҳосилнинг овози бузди:

«Мен энди худди бир сомон парчаси...

Локин зўр денгизнинг чексиз қўйнида,

Жимгина борадир кирсиз қўйнимда,

Эркин кўпакларнинг аллақанчаси...»

Раҳматуллоҳ тасбеҳ доналаридан кўзини олиб Мирҳосилга қаради. Унинг қимир этмай ётганини кўриб «ўзича гапиряпти», деб ўйлади-да, яна тасбеҳ доналарига тикилди. Шу онда Мирҳосил яна тилга кирди:

Қипғизил қон бўлиб

Кунлар ботадир...

Ёмон ҳидга тўлиб

Тонглар отадир...

Оғир кунлар тушди менинг бошимга...

Мирҳосил қаддини кўтариб, чордона куриб ўтирди-да, айбдор одамдай бошини эгди.

— Шеър туғилиб қолдими, шоир биродар? — деди Раҳматуллоҳ ҳилмлик ила.

— Устознинг шеърларини эсладим. Ҳозир қайда эканлар, қайси сассиқ баракда ётибди эканлар?

«Эркин бошқалардир, қамалган менман...»

Ҳайвон қаторида саналган менман...»

— Шундай одамга жабр қилишди-я! — Мирҳосил алам билан бош чайқади.

— Ўз ҳамкасблари қўлларига кишан уриб беришди-я! Таксир, эрта индин-устоз қамокдан чиқиб келсалар, уларнинг виждонлари азоб чекмасмикин?

— Виждонлари дейсизми? — Раҳматуллоҳ ажабланди.

— Мунофиқда виждон бўлади, деб сизга ким айтди?

— Улар дўзахимилар?

— Бун қиёматда ёлғиз Оллоҳнинг ўзигина белгилайди. Биз ожиз бандалармиз. Ким дўзахга, ким жаннатга ноил бўлмоғи бизга қоронғи.

— Шунақа дейсиз-у, кўриниб турган аниқ нарсани тан олгингиз келмайди. Одам гўштини ейиш ҳаромми? Ҳаром! Ҳаром еганлар дўзахга тушадими?

Тушади. Тухмат, ғийбат одам гўшти ейиш билан баробарми? Баробар... Дўзахдан бошқа ерга тушмайди у малъунлар. Аммо мен ҳам уларнинг кетидан дўзахга тушишни истардим. Уларнинг куйибб, жизғанақ бўлиб, азоблар чекишларини кўриш учун ҳам дўзахда бўлишни истардим.

— Астағфируллоҳ! — Раҳматуллоҳ шундай деб тасбеҳ ўгирганича пичирлади: «Ва ма-а алламноҳу-ш-шеърра ва ма-а йанбағйи лаҳу...» (Маъноси: Биз унга муҳаммадга шеър ўргатмадик ва шоирлик унинг учун дуруст эмасдир...Ёсин сураси, 69-оят)

Раҳматуллоҳ шоирларнинг феъл-атворини билмагани учун шу пайтгача бу оятнинг моҳиятини дуруст англамас эди. Тўғри, устози бу хусусда ҳам таълим берган. Раҳматуллоҳ у зотнинг айтганларини яхши эслайди. Ҳозир ҳам тасбеҳ ўгира туриб, ёдга олди: «Муҳаммад алайҳиссалом модомики, Оллоҳ-таоло томонидан юборилган пайғамбар эканлар, демак, фақат ва фақат рост сўзламоқликлари шартдир. Назм эса ўз эҳтироси, муболағаси билан ростгўйликни кўтара олмайду. «Шеърнинг энг ширини ёлғонидир», деб шоирларнинг ўзлари ҳам эътироф этурларким, ўз умматларига бир умр амал қилинадурғон дин арконларини ўргатувчи, хусусан, ғайб олами, охираат диёри ҳақида хабар берадурғон пайғамбарнинг шоир бўлиши чиндан ҳам дуруст эмасдур...»

Раҳматуллоҳ Мирҳосилга кўз қири билан боқади. «Бу банданинг кўкрагида олов бор. Ёндиради, куйдиради... Буки юрт қайғусида бунчалар ёнса, устози қанчалар ёнар экан?» деб ўйлайди.

Мирҳосил гаплари Раҳматуллоҳга ёқмаганини фаҳмлади. Кўз қири ташлаб қўйганини ҳам сизди. «Тақсирга маъкул гап айтиш мушкул. Уни айтсанг, макруҳ дейди, буни айтсанг, шайтон васвасаси, дейди. Пичирлаб дуо ўқийверар, ўқийверар... Дуруст, Оллоҳни зикр этмоқ — муслим учун фарз. Аммо жиҳод деган тушунча ҳам бор-ку?! Нечун эсламайди буни?» деб хаёлдан кечиради. Тунов куни Комиссар шундай деганида Раҳматуллоҳ унга каттиқ тикилди-ю, индамади. Сўнг холи қолиб, Мирҳосил буни такрорлаганда, «Жиҳодга қандай

кўтариласиз? Чор-атроф ғайри дин бўлса, фаросат эгалари оз, каллакесар-муттаҳамлар кўп бўлса, яна мунофиқлар...» деди.

Мирҳосил сезиб юрибди: Раҳматуллоҳ Комиссарни ёқтирмайди. Шундан бўлса керак, унинг таклифларига беписанд қарайди. Қочишдан кўрқадими ё Комиссарга ишонмайдими? Баракда уни ҳеч ким исми билан чақирмайди. Ҳамма «Комиссар» дейди. Мирҳосил унинг чиндан комиссар бўлган-бўлмаганини билмайди. Аммо катта папка қўлтиқлаб извошларда, сўнг автомобилда керилиб ўтирганини кўрган. Бу таксир-ку, маълум — большевикларни ҳазм қила олмайди. Қизил командир-чи? У нимага ишонмаяпти? Раҳматуллоҳнинг ўнг томонида ғужанак бўлиб ётган сочу қошлари сап-сарик бу одамни «Қизил командир» дейишлари нотаниш кишига ғалати, ҳатто кесатик каби туюлади. Аслида эса у чиндан ҳам қизил командир бўлган. Фрунзе тақдим этган қиличини ўйнатиб, хўп давр сурган. Ҳақиқат деб қилич чопганида, раҳмат эшитарди, ҳақиқат гапни айтиб қўйиб, ўзини бу ерда кўрди. Кеча ёмғир остида маҳбуслар югуртирилганда яна бир ҳақ гап айтди, ўзи каби қилич чопган, ўзи каби қизил командир бўлган, бироқ, тилини тия олгани учун маҳбус кийимини киймаган собиқ қуролдоши биргина мушт билан кўзи атрофини кўкартди. Бу кўк кетар, аммо қоринга тушган тепкилар асорати кетмас кўринади. Кечадан бери оғриқ кучайса кучайдики, камаймади. Оғриқ забтига олганида беихтиёр инграб кўяди.

Ҳозир ҳам ингради. Раҳматуллоҳ тасбеҳ донасидан кўзини олиб, Қизил командирга қаради. Кафтини унинг пешонасига қўйди.

— Иситмаси борми? — деб сўради Мирҳосил.

Раҳматуллоҳ «Ҳа», деб бош ирғади. Қизил командир кўзларини очиб, қаддини сал кўтарди.

— Комиссар қани? — деди заиф овозда.

— Чақириб кетишди, — деди Мирҳосил.

— Унинг таклифини ўйладим, — деди Қизил командир.

— Тўғри айтади: қочиш керак. Қутулиб кетолмасмиз балки, аммо ўлганда ҳам исён қилиб ўлиш керак. Бундай яшаш мумкин эмас. Бошқаларга сабоқ бўлсин. Таксир, бошқа йўл йўқ.

Кечаги кунга қадар қочиш ҳақида сўз кетса, Қизил командир қатъий рад этаётган эди. «Биз англашилмовчилик туфайли бу ерларга келиб қолдик. Ўртоқ Сталин бу номаъқулчиликларни шундайлигича қўйиб қўймайди. Мен доҳийга хат ёздим. Ҳадемай уйимизга кетамиз», деб ишонтирмоқчи бўларди. (Мактублари Бошлиқ хонасида умрини яшаб бўлганини у нодон банда қайдан билсин?) Кеча ёмғирда бўкиб, майдоннинг аталасини чиқариб югуришганидан сўнг Бошлиқ хонасига ҳақиқат излаб кирди. Киришда дадил эди, дам ўтмай чап кўзи хиралашган, тепки азобидан букчайган ҳолда чикди. Ҳозир ухлаб ётгандир, деб ўйлашган эди. Йўқ, уйғоқ экан. Уйқусиз тун уни доҳийдан марҳамат кутиш бефойда эканига ишонтирибди. Дилида исён руҳини уйғотибди. Кимга, нимага қарши исён қилади? Нимага эришади? Бир марта исён қилиб-ку, кўрадиганини кўриб ётибди.

— Таксир, гапирсангиз-чи... — деди Қизил командир.

Раҳматуллоҳ тасбеҳ доналаридан кўзларини олмаган ҳолда:

— Мен сизга тўғри йўл кўрсатишга ожизман. Тўғри йўлни Яратганнинг ўзи кўрсатади. Бу ердан-ку қочиб қутуларсиз, кейин-чи? — деди. Сўнг пичирлаб қўшиб қўйди:

—Иннаа лилаҳи ва иннаа илайҳи рожибун...

— Сиз... ўзингиз биласиз... хоҳласангиз, ўтираверинг. Қизил командир шундай деб Мирҳосилга қаради:

— Булар ҳеч қачон биз билан бирга бўлишмаган.

— Командир, — деди Мирҳосил кескин оҳангда,— ўйлаброқ гапиринг.

— Ранжиманг, биродар, бу киши тўғри гапни айтдилар, — деди Раҳматуллоҳ хотиржамлик билан. — Биз фақат Оллоҳдан юз ўғирмаганлар билан бирга бўламиз.

— Ҳа... бирга бўласиз... — Қизил командир шундай деб ингради. Бу инграш тан оғриғи азобиданми эди ёинки руҳ азобиданми эди, ҳамсухбатлар фарқлай олишмади. Бир-икки нафас ўтмай, Қизил командир яна тилга кирди: — Оллоҳ «сабр қилгин», деган — сабр қилдик. Оллоҳ «бойликка берилма, кибрга берилма», деди. Аммо бойлар кулоқ солмадилар. Сабрлилар азобда юраверди. Оллоҳга бўйинсунмаганлар роҳатда яйрайверди. Шуми ҳақиқат? «Оллоҳ», «Оллоҳ» дейсиз... Оллоҳингиз сиздан юз ўгирган, шунга ақлингиз етмаяптими?

Раҳматуллоҳ пичирлаб истиғфор айтди, аммо Қизил командирга жавоб қайтармади, баҳсга киришмади. Мана шу одати маҳбус биродарларининг юрагини ёриб юборай дерди. Қизил командир ҳам, Комиссар ҳам, баъзан Мирҳосил ҳам уни баҳсга тортишга уриниб кўрарди. Бироқ, Раҳматуллоҳ улар бошламоқчи бўлган йўлга яқинлашмас эди. Бир куни Комиссар: «Сиз нима учун баҳсдан қочасиз, бизнинг ҳақиқатимиз олдида сиз ожизсиз», деганида унинг хаёлига дастлаб «Йа ибни Адама! Ила кам тажолису-солиҳийна ва ла тақуну минҳум фаиза жаластаҳум ва лам тақун минҳум фамато туфлиҳу?» деган калима келди. Аммо бу муборак сўзларга Комиссарнинг фаҳми етмаслигини эслаб, фикрини лўнда баён қила қолган эди: «Сизнинг қалбингизга шайтон ин қуриб жойлашиб олган. Сиз аввал қалбингизни покланг, сўнг ҳақиқат хусусида мен билан сўзлашинг».

Комиссар кириб жойига чўзилди. У ҳар сафар навбатдаги «сўроқ»дан қайтгач, шундай қилади. Айниқса, хўжайин ароқ билан сийлаган дамда, ҳидидан пайқаб қолишмасин, деб бошини ҳам чойшабга ўраб олади. Раҳматуллоҳ буни фаҳмлаган, унинг қадам олиши бежо эканини сезган. Шу боис унинг гаплари, таклифларини эътиборсиз қолдирарди. Комиссар бошини чойшабга ўраб олган бўлса-да, Раҳматуллоҳнинг ўтқир нигоҳини ҳис қилди. У шарт чойшабни юлқиб, қаддини кўтарди — янглишмаган эди, Раҳматуллоҳ унга қаттиқ тикилиб турарди.

— Нимага менга бундай қарайсиз? — деди Комиссар титроқ овозда. — Гапиринг, мақсадингизни яширманг, айтинг!

Раҳматуллоҳ ундан нигоҳини олиб қочмади. Комиссар бундан баттар талвасага тушди.

— Қараманг менга, — деди бу сафар ялиниш оҳангида.

Соқчи кириб, Раҳматуллоҳни чақирмаганида охири нима бўлишини айтиш мушкул эди. Ҳар ҳолда Комиссарнинг бу нигоҳга чидай олмасдан талваса оловида қоврилиб, оқибат портлаши ҳақиқатга яқин эди.

Раҳматуллоҳ ўрнидан тураётиб, Мирҳосилга бир қараб олди. Мирҳосил бу қарашнинг маъносини тўғри англаб, унга эргашди. Эшикка яқинлашганида Раҳматуллоҳ Мирҳосилга қарамаган ҳолда, худди ўзига-ўзи гапираётгандай деди:

— Сиз эсли одамсиз, эҳтиёт бўлинг. Бошқа гап айтмади. Ранда кўрмаган қалин тахталардан ишланган беўхшов⁴⁶ эшикни очиб, ташқарига чиқди.

3

Айғоқчи чиқиб кетиши билан Бошлиқ унинг изидан тупурди. Гарчи Комиссар холис хизмат қилаётган бўлса-да, Бошлиқ ундан нафратланар эди. «Сотилиши бу қадар осон бўлган одам қандай комиссарлик қилган, одамларни нималарга даъват этган, бунга эргашганлар қандай аҳмоқлар экан?» деб ўйлар эди. Ҳозир ҳам шу ўй хаёлига келиб, ғижиниб тупурди. Сўнг лабига папирос қистириб, қўлларини шимининг чўнтагига солган ҳолда, ғоз келбатида⁴⁶ у ён-бу ён юрди.

Худди шу онда минорадаги соқчилар ўқ ўтмас буғуни кўриб қолиб, палапартиш ўққа тута бошладилар. Бошлиқ «Ўқ ўтмас буғу яна пайдо бўляпти», деган хабар билан кирган ёрдамчисига қаттиқ тикилди. Ёрдамчи бу қарашга дош беролмай, буғуни ўзи атайин бошлаб келиб⁴⁸ гуноҳга ботган одамдай, бошини эгди.

— Тўққизинчи баракдаги муллани чақир. Туннелдан келсин. Ёрдамчи «Хато эшитмадимми?» деган хаёлда бошлиғига савол назари билан қараб олди. Бошлиқ буни сезиб, кескин таъкидлади:

— Ҳа, туннелдан!

«Туннел» деганлари симтўр билан ўралган итхонанинг ўртасидан кесиб ўтувчи дахлизмонанд йўл. Ҳамиша ярим оч ҳолда сақланувчи, «бос!» дейилса, ҳар қандай тирик жонни Қажиб ташлашга тайёр итлар орасидан ўтиб келишнинг ўзи бўлмайди. Бу ҳам Бошлиқнинг ихтироларидан бири. Жазога лойиқ маҳбуслар бошларига шундай кўргулик тушишидан кўрқишади. Бошлиқ эса «Халқ душманларидан ҳатто итлар ҳам ҳазар қиладилар», деб уларнинг таланишларини ҳузур билан кузатади. Ёрдамчи мўъминғобил ҳолда юрувчи муллани билар эди, шу боис ҳам «У қандай гуноҳ қилибди?» деган ўйда бошлиғига савол назари билан қараган эди.

Раҳматуллоҳ Бошлиқнинг хонасига тўғри йўлдан эмас, орқа томондан боришларини билиб, туннелдан ўтишга ҳукм бўлганини фаҳмлади. Симтўр эшик очилмай туриб Яратганга муножот этиб, бу азоблардан қутқаришни сўраб эди, шу дақиқада қамокхона девори ортидаги ўрмонзорда буғунинг узун ўкириқ овози эшитилди. Муножот билан банд бўлган Раҳматуллоҳ аввалига бу зорли овозга унчалик эътибор бермади. Иккинчи ўкириқ янада баланд овозда, бутун ўрмонзорни, ўрмонзорнинг покиза бағрига канадек ёпишиб турган қамокхонани ларзага солгандек бўлди. Раҳматуллоҳ бир зум тўхтади. Унинг қулоғи остида буғунинг оддий ўкириғи эмас, «Оллоҳу акбар!» деган соф, жарангли овоз янраган эди. Бундай овозни у Каъбатуллоҳда эшитар эди. Улғайиб, Туркистонга қайтганидан кейин неча минг марта азон овозини эшитди, аммо Каъбатуллоҳдаги муаззин овозига ўхшаганини учратмади⁶¹. Болаликда қулоғига қуйилиб қолгани учунми, бу соф, жарангдор овоз, бу оҳанг Раҳматуллоҳ учун кадрли эди. Нима учун буғунинг ўкириғи унга «Оллоҳу акбар!» бўлиб эшитилди

— ўзи ҳам англамади. Аввалига, менга шундай туюлди, деб ўйлади, бироқ, бу ҳолат яна уч карра такрорлангач, калимаи тоййибани айтиб, беихтиёр осмонга қаради. Юзларини совуқ томчилар савалади. Минорадаги соқчилар ўрмонга қараб палапартиш ўқ отавердилар. Соқчи елкасига аста туртиб, уни туннелга йўллади. Раҳматуллоҳ «Бисмиллоҳ», деб остона ҳатлаб, калимаи шаҳодатни айтди-ю, сўнг «Оятал курсий»ни ўқиб, ўзи томон югуриб келаётган итларга тикилди. Орадаги масофа уч қадам қолганида «Шу қоқсуяк бандани

эрмак қиламиз» деб вовуллаб югуриб келаётган итлар бирдан думларини қисиб, тўхтаб қолдилар. Сўнг орқаларига қайтиб, ин-инларига кириб кетдилар. Раҳматуллоҳ туннелдан ўтиб олгач, худди бўри каби бўйинларини чўзиб бир неча марта улидилар.

Бу манзарани кўрган соқчининг эси чиқиб кетаёзди. Дераза оша қараб турган Бошлиқ ҳам саросимага тушди. Саросима тўридан чиқишга улгурмай, эшик очилиб, остонада Раҳматуллоҳ кўринди.

Бошлиқнинг Раҳматуллоҳ билан гаплашиш истаги йўқ эди. Аниқроқ айтилса, унинг бус-бутун ҳолда, бирон ери ҳатто тирналмаган тарзда кириб келиши мумкинлигини мутлақо кутмаган эди. На илож қилсинки, эти устихонига ёпишган, қорачадан келган, ботик кўзларида қатъият зухур бўлган бу маҳбус рўпарасида турибди. Бир неча дақиқа муқаддам шу ерда турган айғоқчи каби кўзлари жавдирамайди, қадди эгилмайди. Бошлиқ унинг қорамағиз юзига қараб ажабланди: айғоқчи ҳам, ёрдамчиси ҳам оқ-сарикдан келган бўлса-да, юзи тунд кўринади. Бу маҳбуснинг қорамтир юзи эса ёришиб турганга ўхшайди. Бошлиқ бу муаммога жавоб топишга ҳаракат қилмайди. У маҳбусни чақиртирди. Маҳбус рўпарасида турибди. Энди нимадир дейиши керак.

— Сен нима учун аксилинқилобий ташвиқот билан шуғулланяпсан? — деди тўнг охангда. Бошлиқ бу саволни жазоламоқчи бўлган маҳбусига қараб, одатда бақириб айтарди. Тўққизинчи баракдан чақиртирилган бу муллага нима учундир бақиролмади. Бунга дастлаб ўзи ҳам ажабланди. Сўнг ўзидан ўзи нафратланди. Мулланинг саволга дарров жавоб бермай, киприк қоқмаган ҳолда туриши унинг Ғазабини янада оширди:

— Айт, нима учун аксилинқилобий ташвиқот юргазяпсан?

Бу сафар одатини қанда қилмади — овози баралла чиқиб, ҳовури бир оз кўтарилди. Бу сафар ҳам саволи жавобсиз қолгач, уришга шайланди-ю, аммо беихтиёр равишда ўзини тийди.

— Гапга тушунасанми ўзинг?

Раҳматуллоҳ унинг тилида сўзлашишни билмас эди. Фақат айрим буйруқларнинг маъносинигина тушунар, соқчилар, ишдаги назоратчилар пўписа қилиб қолса, Мирҳосил ўргатган икки сўзни ишлатиб, уларнинг дағдағасидан қутуларди. Ҳозир ҳам бисотидаги ўша сўзларни ишлатди:

— Нет понимаш.

Бошлиқ «Тфу!» деб сўқинди. Чиндан ҳам, ўзи бу маҳбуснинг тилини билмаса, бу маҳбус эса унинг гапларига тушунмаса, нима десин? У муллага нафрат кўзини бир оз кадаб турди-да, кимир этмаган ҳолда бақириб, ёрдамчисини чақирди:

— Бу маразнинг тилини биладиганлардан биттасини бошлаб кел!

Бунинг тилини ким билиши ёрдамчи учун қоронғи эди. Аниқроқ айтилса, ҳозиргина ҳаммани ҳайратга солиб туннелдан ўтиб келган бу одамнинг миллатини билмас эди. Қамокда осиеликлар кўп, аммо, уларнинг миллати ҳар хил бўлса... Бошлиқ ёрдамчисининг талмовсираб турганини кўриб, Ғазабини унга сочди:

— Буйруққа тушунмадингми, галварс?!

— Тушундим, лекин...

— Нима, «Лекин»?

— Қайси тилда гаплашар экан?

— Бориб, баракдаги ҳамтовокларидан сўрайсан. Шунга ҳам калланг ишламайдими?

Орадан кўп вақт ўтмай, хона эшиги очилиб, Ёрдамчи буйруқ бажарилганини маълум қилди. Унга на Бошлиқдан, на Раҳматуллоҳдан садо чиқди. Бошлиқ нигоҳи ўткир бу муллани нима деб қийинғистовга олишни ўйларди. Мана шу қисқа фурсат ичида у ниҳоятда оғир вазифага тайин этилганини яна бир бор ҳис этди. Фукаро урушида минг чандон дуруст эди. Бунақаларга нима десам экан, деб бош қотириб ўтирмасди. Қиличини яланғочлаб бир силтар эди, тамом.

Раҳматуллоҳ Бошлиқнинг дўппослаб қолиш одати борлигини эшитган, шу сабабли ундан кўз узмай турарди. «Йа бани Адама! Инни ҳаррамту-з-зулма ала нафсии ва жаалтуху байнакум муҳарраман фала тазааламуу»... Бу ҳам одам фарзанди-ку, зулмга бунча ошна бўлмаса, — деб ўйлар эди у.

Хонага кириб келган Комиссар унинг хаёлини тўзитиб юборди. Хона ўртасида Бошлиқ билан юзма-юз турган Раҳматуллоҳни кўриб, Комиссар кўрқиб кетди. У тилмочлик қилажагидан беҳабар эди, шу боис «Бу мулла менинг ҳақимда ёмон гап айтдимми?» деган ўй баданига совуқ титроқ тарқатди. Комиссарнинг хиёнатга мойил эканини гумон қилиб юрган Раҳматуллоҳ ҳам «Бу бирон нимани чаккан экан-да», деб ўйлади. Уларнинг гумонли ўйларига Бошлиқнинг Ғазабли овози барҳам берди:

— Бунинг тилини биласанми?

— Биламан... — Комиссар Бошлиққа нажот назари билан боқди-да, пастроқ овозда қўшиб қўйди: — биттасини биламан.

— «Биттаси» деганинг нимаси?

— Бу кўп тилларни билади.

— Менга биттаси ҳам етади. Таржима қил: нима учун лагерда аксилинқилобий ташвиқот юргизяпти?

Комиссар таржима қилди. Раҳматуллоҳ саволни тушунмай, Бошлиққа қаради:

— Аксилинқилобий ташвиқот нима?

Бошлиқ яна ён томонга тупуриб, сўкинди:

— Худога сиғинасанми?

— Ҳа, мен ёлғиз Оллоҳга сиғинаман.

— Дарахт кесгани чиққанингда беркиниб ибодат қиласанми?

Бу саволдан сўнг Раҳматуллоҳ Комиссарга тикилди. Комиссар кўзини олиб қочди.

Қамоқхонада ким бўлсин — мусулмонми, насронийми, яҳудийми — фарқи йўқ, ибодат қилиш қатъиян ман этилган эди. Раҳматуллоҳ ичкарида эканида имо-ишора билан бўлса-да, намозини ўқир, дарахт кесишга чиққанида эса буталар орасига яшириниб ибодат қилар, бундай дамларда ўзини сувга қайтиб тушган балиқдек роҳатда ҳис этар эди. Соқчилар кўришса ҳам индашмас, Раҳматуллоҳ шунинг учун ҳам Яратганга шукрлар қилар эди. Унинг намоз ўқишини соқчилар Бошлиққа чақишмайди. Раҳматуллоҳнинг Комиссарга қараб қўйиши шу важҳдан бўлди.

— Мен фақатгина омонатини Ўзига топширганимдан кейингина ибодатни қўяман, — деди Раҳматуллоҳ қатъий оҳангда.

— Омонати нима экан? — деб ажабланди Бошлиқ.

— Жонини айтяпти, — деди Комиссар, ўлгунича ўқийвераман, демоқчи.

Бошлиқ бу ўжар одамни фақатгина уриб хумордан чиқиш мумкин деган хулосага келди. «Булар билан мушт тилида гаплашиш керак. Тилмоч ҳам лозим эмас». У шундай фикрда қўл кўтарди. Раҳматуллоҳ унинг урушга чоғланганини кўрса-да, қилт этмади. Бошлиқ урмоққа ҳезланди-ю, аммо кутилмаганда қўлини орқага силтади. Бундан Комиссаргина эмас, ўзи ҳам ҳайратланди. Олдинга ўқдек учиши лозим бўлган муштни қандайдир куч орқага силтаб ташлаган эди.

— Бугунча урмайман, — деди Бошлиқ ҳайратини ошкор қилмасликка тиришиб. — Узр сўрамоқчига ўхшади, айт, тиз чўксин, узрини қабул қиламан.

Раҳматуллоҳ Комиссарнинг тилидан бу гапни эшитиб, кулимсиради.

— Нимага ишшайяпсан?

— Мен банда олдида тиз чўкмайман. Мен фақат Оллоҳнинг кулиман, бандага тавба қилмайман.

Бу гапдан Бошлиқнинг Ғазаб дарёси тўлиб тошди. Яна урмоқчи бўлди, бироқ яна ҳалиги ҳолат такрорланмасин деган хавотирда ўзини тутди.

— Шунақами, кўрамиз, — деди ижирғаниб. Сўнг ёрдамчисини чакириб, буюрди:

— Туннелдан ҳайда буларни!

— Менинг нима гуноҳим бор? — деди Комиссар қўрқув билан.

— Ҳамманг бир гўрсанлар.

— Тил учида бўлса ҳам тавба қилиб қўя қолинг, булар билан ўчакишманг,— деди Комиссар Раҳматуллоҳга ялиниб.

— Мен мунофиқлик қила олмайман, биродар.

— Ахир, оч итларга талатмоқчи.

— Ўзингиз тиз чўкаверинг.

Раҳматуллоҳ шундай деб Ёрдамчининг «Чик!» деган ишорасига итоат этди. Комиссар йиғламаса ҳам йиғлагудек бўлиб унга эргашди.

Бу сафар манзара ўзгача бўлди — итлар думларини қисиб инларига кириб кетмадилар, аксинча, Раҳматуллоҳ билан Комиссар атрофида жон-жаҳдлари билан вовуллайвердилар.

Бошлиқ бу манзарани ҳам ҳайрат, ҳам Ғазаб билан кузатди. Муштумини қаттиқ қисди — ҳатто бармоқлари қисирлаб кетди.

— Мен ит эмасман, мендан қочиб қутулиб бўпсан!— У ўзича шундай деди-да ёрдамчисини чақирди:

— Икки соатдан сўнг Комиссарга айт: операция эртага тонгга белгиланади. Тайинла: тош ёғса ҳам қолдирилмайди. «Айик»қа айтиб қўй: бугун уларни бир эрмак қилсин.

«Айик» қамоқхонанинг азроили ҳисобланади. У кимнидир эрмак қилдими — демак, у бечоранинг умр шоми яқинлашибди. Бошлиқ тўққизинчи баракдагиларни бекорга «Айик»қа топширмади. Эртанги «ов» олдидан уларнинг силласини қуришиб, ўзининг юмушини пичаб осонлаштирмоқчи эди. Ёрдамчи буни тушуниб, илжайиб қўйди.

«Туннел»дан ўтиб олишганидан сўнг Комиссар Раҳматуллоҳнинг чап елкасидан аста ушлаб, уни ўзига қаратди:

— У бадбахт билан ёмон ўчакишдингиз. Энди тинч қўймайди. Қочмасангиз, ўлдим, деяверинг.

Раҳматуллоҳ тўхтаб, атрофга кулоқ тутди: буғунинг зорли ўкириғи ҳам, кулоғи остида жаранглаётган «Оллоҳу акбар!» деган овоз ҳам тинган, ҳаммаёқ бирданига осудалик бағрига сингган эди. Раҳматуллоҳ Комиссарга қаради — унинг қўрқувданми ё изғиринданми, ранги оқарган, лаблари билинар-билинемас титрар эди.

— Яна ўша гапми? — деб елкасидан Комиссарнинг қўлини олди. — Сизга бир ҳикмат айтайинми? Сиз Қул Хожа Аҳмад исмли зоти бобарокатни биларсиз? У киши бола чоқларида мактабдаги устозлари илм толибларига бир юмуш буюрибдилар. Айтибдиларки, «Болалар, сизлар эртага биттадан хўроз сўйиб олиб келасизлар. Аммо хўрозни Оллоҳнинг назари тушмайдиган жойда сўйингизлар». Эртасига болалар устозлари вазифасини бажариб келибдилар. Бирови кўприк остида, бирови эса ошхонадами сўйибди-да, Қул Хожа Аҳмад эса хўрозни тиригича кўтариб келибдилар. Устозларининг «Сиз нима учун сўйиб келмадингиз?» деган саволларига у зоти бобарокат: «Мен Оллоҳнинг назари тушмайдиган жойни топа олмадим», деган эканлар. Комиссар, сиз бу ҳикмат ёнғоғини бир чақиб кўринг, маъқулми?

Комиссар Раҳматуллоҳдан кўзларини олиб қоч-ди. Ўша қўланса ҳидли баракка олдинма -кейин кириб боришди. Қизил командир ҳамон инграб ётар, Мирҳосил эса чордона қуриб олган, тирсагини тиззасига, муштумини эса иягига тираганича ўйга ботиб ўтирар эди. Раҳматуллоҳни кўриб, чаққонлик билан ўрнидан турди-да, унга пешвоз чиқиб, узоқ сафардан қайтган одамни қаршилагандай, қучоқлаб олди.

— Бу чақирувнинг боиси нима экан, деб кўнглим бир алағда бўлди, тинчликми экан?

— Кўриб турганингиздек, — деди Раҳматуллоҳ уни кучоғидан бўшатиб.

— Сўрайдирган сўроқлари бор экан. Уларнинг юмуши, шу-да. Комиссар акангиз тилмочлик қилиб бердилар.

— Хайрият, зиён етказмабди, — деди Мирҳосил унинг елкаларини меҳр билан силаб. «Зиён етказмабди, деб Бошлиқни назарда тутяпти, деб ўйлади Раҳматуллоҳ. — Оллоҳнинг ўзи асраганини бу билмайди. Комиссар-чи. Унинг фаҳми етдимикан бунга?» Раҳматуллоҳ шу хаёлда орқасига ўтирилди. Комиссар ҳеч нарса англамагандай, кўзларини четга олиб, унинг ёнидан ўтди-да, жойига бориб чўзилди.

— Командир қийналяпти, деди Мирҳосил Раҳматуллоҳ жойига бориб ўтиргач. — Бир нима қилсангиз-чи?

— Мен нима қилай? Табиблик қўлимдан келмаса... Мен ҳам Оллоҳнинг сиз каби ожиз бандасиман.

— Ўқисангиз-чи? Эм бўлмасмикин?

— Ўқисамми? — Раҳматуллоҳ бош чайқади. — Бу киши Оллоҳни тан олмасалар, ақидалари бўлак бўлса... Аввал иймонга калима келтирсалар эди...

Қизил командир кўзларини очди.

— Керакмас, — деди у хаста овозда. — Керакмас... Энди фойдаси йўқ. Таксир, Фиръавннинг қисматини эслайсизми? — Қизил командир «ух-х» деб юборди. Сўнг қийналиб ютинди. — Ўлим олдида калима келтирганида, Худо «Бўлди, энди кеч», деган экан.

Раҳматуллоҳ унга ажабланиб қаради.

— Буни сиз кимдан эшитгансиз?

— Эшитмаганман... ўқиганман, У бир оз тин олди. — Мен... мадраса кўрган одамман.

— Астағфируллоҳ! Шундай бўла туриб?

— Ҳа... Николай подшони дуо қилиш, у фалокатнинг номини хутбага қўшиб ўқиш дуруст эмас, деганим учун ҳайдашган. Мени ҳақ сўзим учун кўкрагимдан

итардиларингми мен энди сенлар билан бир динда қололмайман, деб худосиз бўлган одамман. Бу ёғига энди мен эмас, улар гуноҳкордирлар.

— Бу ёғи ёлғиз Оллоҳга маълум.

— Ҳа, маълум. Мен улар билан... — Қизил командир Раҳматуллоҳга қаттиқ тикилди. — Сиз билан ҳам бирга бўлмадим. То тирик эканман, бирга бўлмайман. Аммо... аммо... камбағалнинг қонини сўриб ётган бойларни сизларга ўхшаб дуо қилмадим. Сизлар Оллоҳнинг каломини бир тугунча ноз-неъмат эвазига сотиб кун кўрувчи чайқовчисизлар. Бой елкангизга чопон ташласа «Эй Оллоҳ, мана шу сахий банданга жаннатдан жой ҳозирлаб қўй», деб эртаю кеч дуо қиласизлар. Ҳа... а, Мирҳосил, сиз яна бу зотга «Ўқиб қўйинг», дейсиз. Агар чопон ёпсам, иймон келтирганманми, йўқми, суриштириб ўтирмай ўқиб ташлайверардилар...

— Астафидуллоҳ! — Раҳматуллоҳ азоб исканжасидаги одам билан баҳслашишни ўзига раво кўрмади. Ўзини оқлашни ортиқча деб билди. Гуноҳкор одамгина ўзини оқлашга киришиб кетади. Қизил командир исботсиз, тузсиз гапларни айтди. Бир-икки оғиз гап билан унинг тошга айланган қалбини эрита олармиди?

Мирҳосил Раҳматуллоҳнинг сукут сақлашини ўзича тушунди. Раҳматуллоҳдан арзирли жавоб кутиб безовталанди. Жавобга Қизил командир ҳам илҳақ эди. Ўзи истамаса-да, холи бўлмаса-да, қандайдир куч уни баҳсга даъват этарди. Раҳматуллоҳга захрини сочса, гўё дарди енгиллашадигандай²⁷ эди.

— Жавоб бермайсизми, тақсир?

— Биродар, шу шароитда, шу ҳолатда баҳс жоизмикин?

— Жоиз! — Қизил командир шундай деб тирсагига суяниб, қаддини кўтарди. — Мен ҳақиқатни янада ойдинлаштириб олмоқчиман.

— У ҳолда жавоб шуки...— Раҳматуллоҳ бир оз сукут сақлаб, сўнг давом этди:

— Дейдиларки, «Бургага аччиқ қилиб, кўрпа куйдирма»... Сиз кўрпани эмас, иймонни куйдириб қўйибсиз. Қиёматда далилларингиз, узрларингиз инобатга олинмай қолса-чи, деган ҳадикдаман.

— Уҳ-ҳ... — Қизил командир инграб, бошини қаттиқ ёстикқа қўйди.

— Бас қилинглар,— деди Комиссар ётган ерида.— Бу ер ҳақиқатни ойдинлаштирадиган жой эмас. Бекорга фалсафа сўқмай, жонни омон сақлаш чораларини ўйланглар. Биттагина йўл қолган. Ҳозир биз «туннел»дан ўтиб келдик. Итларнинг қорни тўқроқ экан, тегишмади. Бола-чакамга «Отанг итларга таланиб, ем бўлиб ўлди», деган хабар боришидан иснод қиламан. Ўлсак ҳам, одамга ўхшаб ўлайлик.

У шундай дейишга деди-ю, буларга қўшиб ўзини ҳам отиб ташлашлари мумкинлигини ўйлаб, ичидан қиринди ўтди.

— Одамлар қочишяпти, — деди у сир бой бермасликка ҳаракат қилиб. — Қувиб чиқишди. Аммо бўш қайтишди. Етиб олишса, ё тиригини, ё ўлигини келтиришарди. Бу ерлар овлоқ бўлгани билан йўл бор-ку? — У бир оз жимлик саклади-да, қатъий қилиб қўшиб қўйди: — Ҳа, йўл бор!

Раҳматуллоҳ унинг гапларини эшитгиси келмади. Унинг мўлжалида аср намозининг вақти бўлган эди. Эскириб, титила бошлаган жунчайшабга кафтини уриб қўйиб таяммум қилди-да, девор томонга ўгирилиб, тиз чўкиб ўтирди. У намозни ўқиб бўлгунига қадар суҳбат узилди. Қизил командир бир-икки ингради. Комиссар қўлини бошига болиш қилиб, шипга тикилганича жим ётди. Мирҳосил яна чордона қуриб, қаддини букиброқ ўтириб олди. Раҳматуллоҳ намозни ўқиб бўлгач, ёнбошлади.

Аҳли муслим орасида эсини таниган бу одамнинг Оллоҳни унутган бандалар билан бирга сассиқ баракда ётиши инсон боласи учун оғир синов эди. Яратганнинг ҳузурига қайтиш куни яқинлашаётганини унинг кўнгли сезиб турарди. Вужудини аллақандай ғашлик тобора маҳв этарди. Унинг танаси бу овлоқдаги қамоқхонада, юраги эса кўкрак қафасида тутқун. Фақат хаёли озодликда. Руҳи ҳам эркиндай гўё, аммо тутқун вужудни, кўкрак қафасида қон қақшаётган нотинч юракни ташлаб узоққа кета олмайди. Яхши ҳамки

туткунликни билмас хаёл бор. Парвардигорнинг зикридан бўшади дегунча, хаёл унга аввал ҳузур бахш этади, кейинроқ эса исканжага олиб қийнайди.

Ҳозиргидай ёнбошлаган чоғида майлини хаёл ихтиёрига беради. Хаёл уни бир зумда киндик қони тўкилган Маккаи мукаррамага элтади. Паришон ўтирган завжасини кўради. Раҳматуллоҳ ота юртини қоралаб сафарга чиққанида у юкли эди. Яратганнинг иродаси билан эсон-омон кўзи ёриб олгандир, ҳозир фарзанди аржуманди югургилаб ўйнаб юрадиган ёшга етгандир... Раҳматуллоҳ аввалига уни ҳам бирга олиб кетмоқчи бўлган эди. Онаси ҳам «Хотинингни қолдирма», деб ялинди. Раҳматуллоҳнинг ўзи ўжарлик қилди. «Туғиладиган болам ўзимга ўхшаб мусофир бўлиб туғилмасин», деди. Ана шу гапи учун кейин юз афсус чекди, минг надоматлар қилди. Нодон экан. Унинг боласи ўзининг ота юртида мусофир бўлиб туғилар эканми? Ўжарликни, жаҳлни жиловлай олмади. Ақл ожизлик қилди ўшанда. Раҳматуллоҳ тақдиридан нолимас эди, нолиш гуноҳ эканини биларди. Айни чокда ҳаётидан кўнгли тўлмас эди. Отаси ҳам савдо вайҳадан, ҳам Оллоҳнинг фарзини бажарайин, деб йўлга чиққан, шу ниятда хотинини ҳам ёнига олган эди. Йўл азобими ё Маккаи мукаррамадаги об-ҳаво таъсир этдими — Раҳматуллоҳнинг онаси бетобланиб қолди. Бир томонда бетоблик, бир томонда ой-куни яқинлашаётганидан дарак берувчи юздаги доғларнинг қуюқлашуви ортга қайтиш масаласини муаммо қилиб қўйди. Отаси бу ерда орттирган биродарлари — Маккада муқим туриб қолган ўзбеклар маслаҳати билан хотинини ташлаб кетишга мажбур бўлди. Раҳматуллоҳ отаси кетгач, бир ойдан сўнг туғилди. Унга Раҳматуллоҳ ибн Иноятуллоҳ Андижоний деб исм беришди. Шу исм билан улғайди, камол топди. Аммо ота дийдорини кўрмади. У шунисидан доғда эди. Онаси Андижон томонлардан келувчи савдогарлардан эрини сўроқлаб, «Эсон омон юрибди» деган жавобни оларди. Бир неча марта юртига отланди, бироқ, турли сабаблар билан бора олмади. Раҳматуллоҳ мадрасани ҳатм қилгач, мударрис уни хуш кўриб, елкасига куёвлик сарпосини ёпди. Ана шундан кейин онанинг кўнгли бир оз таскин топиб, андижонлик савдогарларга қўшилиб юртига бориб келмоқни ихтиёр этди. Раҳматуллоҳ онасини ёлғиз юбора олмас эди. Ҳам бу сабаб бўлиб, ҳам қон ота юртига тортиб, ҳам отани бир кўриш истаги устун келиб — барчаси тақдир

ёзуғида мужассам бўлди-ю, туғилган муқаддас шахрини ўз назарида бир оз муддатга тарк этди. Тарк этиш у ўйлаганича бир оз муддатга эмас, балки (буняна Оллоҳ билади!) умрбодга экан. Ота юртга келди ҳам, отани, ўғай укаларини кўрди ҳам. Бироқ, замон алғов-далғов бўлиб изига қайта олмади. Аҳли мўъминга ваъз айтиб юриб эди. Чустдаги биродариникида меҳмон бўлиб турганида хибсга олишди. Бир неча кун Наманган турмасида ушлашди, сўнг Тошкентга олиб кетишди. Қўрбошилардан биронтасининг хизматини қилмаган бўлса ҳам, «Босмачилар билан қандай алоқангиз бор эди», деб қайтағайта сўрайверишди. Қийин-қистовга олмай шунчаки сўраб-сўраб қўйишларидан англадики, қўрбошиларга алоқаси йўқлиги буларнинг ўзига-да маълум. Фақат ниманингдир илинжида уни сарсон қилишар эди. Ўша «нимадир» кўп ўтмай аниқ бўлди: унга бир неча саҳифа қоғоз беришди. «Эрталабгача муҳлат: Худо йўқ, деб ёзасан. Маккада ҳеч қандай муқаддас тош йўқ, ҳаммаси Муҳаммад деган савдогарнинг уйдирмаси, Қуръон осмондан тушмаган, ўша савдогар тўқиб ёзган, дейсан. Шуларни ёзсанг — озов бўласан. Ёзмасанг — суякларинг қамокда чирийдил...».

Раҳматуллоҳ бу буйруқни эшитиб, ўз кулоқларига ишонмади. Оллоҳнинг шериги бор ёки Исо масих Оллоҳнинг ўғли, деб ёзишни талаб этишса балки бунчалик ҳайратга тушмас эди. Қон-қонига сингиб кетган ҳақиқатни рад этиш, ёзиш у ёқда турсин, хаёлга келтиришнинг ўзиёқ у учун бениҳоя даҳшатли ҳол эди. Улар айтганни қилса балки чиндан ҳам чиқариб юборишар. Яна йигирма йилми, ўттиз йилми яшар. Аммо қиёматда ўзини Оллоҳга ширк келтирганлар, Расулиллоҳга қарши қилич кўтарганлар ёки ўз онасини зино қилганлар қаторида кўрадимиз? Шу фикрнинг ўзиёқ вужудини муз ҳолига келтириб, уни бир неча нафас мурдага айлантириб қўйди. У буйруққа итоат этаими ё йўқми, деб фикрлаб ҳам кўрмади. Чунки шундай фикрнинг ўзиёқ имонини дарз кетказиб қўяр эди.

Буйруққа итоат этмагач, бу даҳрий сўзларни уларнинг ўзлари ёзиб беришди. Имзо чекса бас — озовликка чиқади. У кўзларини чирт юмиб, Оллоҳга муножот этди: «Эй Оллоҳ, шунга имзо чекадиган кўлимни бу имонсизларнинг ўзлари қайириб синдира қолишса, шу хатни ўқиган кўзларимга кум сепиб кўр қилишса яхши бўлмасмиди! Оллоҳ, ҳозир кўзимни очганимда ҳеч нарсани кўрмайин,

қўлларимни шол қилиб қўйгин, ақлимни ҳам олгин...» Ёлборишлари зое кетди. Аммо Яратган унга мадад берди — ақлини олмади, шайтонга қул қилиб қўймади.

Уни ота юртдан янада узоқроқ совуқ ўлкаларга жўнатишди. Киндик қони иссиқ тупроққа тўкилган эди, жони совуқ ўлкада чиқармикин?..

У шайтонга қул бўлмаганидан хурсанд эди. Қийинчиликларга учраганида мана шу қувонч унга далда берарди. Бироқ Оллоҳнинг бу содда бандаси бир нарсани билмас эди: имзо чекмаган куннинг индинига газетда Раҳматуллоҳ Иноятуллоҳ ўғлининг Худодан юз ўгиргани ҳақидаги мақоласи чоп этилди. Орадан ўн беш кун ўтгач, унинг «мутаассиб руҳонийлар» томонидан ўлдирилгани ҳақида кичкина хабар чиқди...

Соқчи барак эшигини очиб, Комиссарни чақирди. Комиссар бу чақирувдан ажабланиб, эринибгина ўрнидан турди. Ҳаммалари «Бугун кўп йўқлаб қолишдимиз?» деган савол назари билан унга қарашди. Комиссар бу қарашларни сезмагандек, индамай эшик томон юрди.

Мирҳосил Раҳматуллоҳга яқинроқ сурилиб, фақат ҳамсуҳбати эшита оладиган паст овозда сўради:

— Ҳали нима учун «Эҳтиёт бўл», деб кетдингиз?

— Ҳеч нимани сезмаяпсизми? — Раҳматуллоҳ шундай деб Комиссарнинг бўш ўрнига қараб қўйди.

— Унга ишонмаяпсизми?

— Иймонсиз бандага ишониш мумкинми?

— Сотади, дейсизми?

— Мақсади менга қоронғу.

— Нимага пичирлашиб қолдиларинг?!

Иккаласи баравар овоз берган одамга қарашди. Улар қамоқхонада «Айиқ» деган лақаб олган, келбати чиндан ҳам айиқни эслатувчи, феъли эса кутурган итникидек бўлган бу бадахлоқ одамни шу томонга келаётганини кўришган, аммо

нарига ўтиб кетар, деб ўйлашган эди. Чунки «Айиқ»нинг шу пайтгача улар билан иши бўлмаган эди.

«Айиқ» уларга заҳарли нигоҳини қадаб турарди:

— Мени иғво қияпсанларми?

Улар жавоб беришга улгуришмади. «Айиқ»нинг узун қўли чўзилиб, Мирҳосилнинг ёқасидан олди. Раҳматуллоҳ ҳай-ҳайлаб тургунича Мирҳосил бир-икки мушт еди. Раҳматуллоҳ «Айиқ»нинг чайир қўлларига ёпишди. Лекин биродарини ажрата олмади. «Айиқ» сўкинди-да, тиззаси билан уни туртиб юборди. Раҳматуллоҳ тисарилиб йиқилди, чеккасини сўри киррасига уриб олиб, бир неча нафас ҳушини йўқотди. Ўзига келганида «Айиқ» вазифасини адо этиб бўлиб, жойига қараб қайтиб борарди. Мирҳосил эса ёрилган лабидан оқаётган қонни артиш билан машғул эди. Комиссар қайтганида Мирҳосилнинг лабидан оқаётган қон тўхтаган, Раҳматуллоҳ ҳам ҳушига келиб, жойида ўтирган эди. «Айиқ» ҳунарини кўрсатаётган дамда Қизил командир тирсагига суяниб қаддини кўтарганича қолди — жойига чўзилишга шошилмади. Уни ҳозир тан азоби эмас, ночорлик азоби қийноққа оларди. Ҳақсизликни кўрганида чидай олмайдиган Қизил командир биродарларига ёрдам бера олмаганидан эзиларди. «Ҳақиқат эгилади, букилади, бироқ синмайди», деб қаттиқ ишонган бу одам, Ер юзида адолат ўрнатиш қасдида кўпга қўшилиб қилич яланғочлаган сурурли бу кимса юрагида титраб турган сўнгги умид иплари шарт узилди. Умидсиз юрак эгаси, гарчи нафас олиб турса-да, мурдадан фарқ қилмай қолган эди.

Комиссар жойига қайтганида манзара шундай эди. Ундан биров «Яна нима учун чақиришибди?» деб сўрамади. У ҳам «Нима гап, тинчликми?» демади. Нотекис тахталардан ишланган каравотда *худди* омонат гапни айтиб изига қайтадиган одамдай оёқларини осилтириб ўтирди.

— Бугундан бўлак қулай вазият бўлмайди, — деди у ўзига ўзи гапиргандай.

— Учинчи минорада ўзимизнинг ҳамшаҳар йигит соқчилик қилади. Унинг отаси бошига ҳам бизнинг қора кунимиз тушган. Буни бошлиқлари билишмайди. «То билиб қолишгунча ёрдам қилай, отам тушган жойда ҳам зора менга ўхшагани топилса», дейди.

Раҳматуллоҳ гапларини эшитгиси келмай, унга орқасини қилиб, ўгирилиб ётди. Қизил командир ҳам бошини ёстикқа қўйди. Мирҳосил баракдан ташқарига чиқиб ёмғир сувида юз-қўлини ювиб қайтганда Комиссар ҳам жойига ётиб олган эди. Уччовининг кўзлари юмук: худди ухлаётгандай, бир текисда нафас олиб ётишарди. Мирҳосил уларнинг ўртасидаги бўш жойга чиқиб чордона қуриб олди. «Уччови — уч олам. Қайси бирига ишонишни билмайсан, — деб ўйлади у.— Домла «Оллоҳ кўрсатган йўлдан чиқма», дейди. Ўзи шунга амал қилади. Мен ҳам Худога қарши бирон ножўя иш қилмадим. Одам ўлдирмадим. Ўғирлик қилмадим, ҳалол яшадим. Болаларни ўқитдим. Ватанни севишни, озодликни кадрлашни ўргатмоқчи бўлдим. Устоз тузумни ҳазм қила олмадилар. Менга ҳам ёкмади бу тузум. Аммо мураса қилдим. Биз-ку, шу тузумга ғаним эканмиз. Шу тузумнинг эгалари нима қилиб юришибди бу ерда? Биздай одамларнинг қанчасини у дунёга жўнатишди. Қанчасини бу ёқларга сургун қилишди. Охир-оқибат бизга ҳамтовоқ бўлишди. Озодликда юришганида биз билан бир дастурхон атрофида ўтиришга ор қилишар эди. Биздан нафратланишарди. Кўргилигимиз бир экан-ку? Энди бирга қочмоқчимизми? Қаёққа қочамиз? Яна ўша бузуқ юртгами? У ерда бизга кимнинг кўзи учиб турибди? Худонинг қарғиши теккан⁷² бу жойлардан қочиб хорижга ўтиб кетишнинг наҳот имкони бўлса?» Мирҳосил бу саволни ўзига-ўзи юз бора берган бўлса, юз бора, минг бора берган бўлса, минг бора жавобсиз қолдирар, жавоб топа олмас эди. Раҳматуллоҳ «Қиёмат куни қачон?» деган саволга жавоб беролмаганидек, Мирҳосил ҳам бу муаммони еча олмас эди. «Таваккал қилмоқдан ўзга чора йўқ!» — шу тўхтамдан нарига ўта олмасди.

Қизил командир кўзларини очиб, чордона қуриб ўтирган Мирҳосилга қараб ётди. «Бу бола фақирга қийин бўлди. Ҳали гўшанга кўрмай туриб бошини не азобларга тутиб берди. Устози-ку, нодон экан. Нима эди?.. — Қизил командир Мирҳосилдан эшитган сатрни эсламоқчи бўлди: — Ҳа.. «Эй, ҳар турли қулликларни сингдирмаган ҳур ўлка, нега сенинг бўғизингни бўғиб турар кўланка?..» Эси бутун бўлса, шунақа деб ёзадими? Бўлганда, шунақа ёшларга жабр бўлди. Шоир-ку, ўзи пиширган ошни ўзи ичибди. Бу болаларда нима гуноҳ эди? Айни гўшангада айшини сурадиган пайтда-я... Мен бу ёшда адолат деб от

суриб юрдим. Адолат фақат шу жамиятда кадр топиши мумкин эди. Булар нима учун ишонишмади? Биз тушунмовчилик қурбони бўлдик. Бузук фикрлилар рўйхатига ноўрин тушдик. Энди бирга қочмоқчимиз. Домланинг мақсади тайин. Бу ердан қутулса, хорижга қочади. Лекин бу ердан кетгиси йўқ. Шуниси ажабланарли. Нима учун қочиб қутулишига ишонмаяпти? Комиссарни оиласи кутиб турибди. Мирҳосилнинг севгилиси бор. Нима эди?.. «Мен суйган суюкли шунчалар гўзал. Ойдан-да гўзалдир, кундан-да гўзал!..» Мени ким кутяпти? Ўлсам ким аза очади?..»

Қизил командирнинг хаёлидаги бу саволга кимдир «Сени ким кутарди, Азроил кутяпти», деб шивирлагандай бўлди. Вужудини муз харсанги босиб ўтгандай, аъзойи бадани сесканди. «Бу ҳам тўғри, — деб тақдирга тан берди у,

— бу ердан қочганим билан узоққа етмайман. Ҳар ҳолда қамокда, сассиқ баракда хунук башаралар орасида ўлгандан кўра, эркинликда ўлганим дуруст-ку? Жоним кечқурун узилса, юлдузларни кўриб қоларман. Кундузи ўлсам, балки қуёшни кўрарман. Осмонни булут босса ҳеч бўлмаса ўша булутни, дарахт шохини, биттагина гиёҳни кўриб қоламан-ку? Балки юзимга биттагина покиза ёмғир томчиси тушар? Сўнгги нафасим чиқаётганда балки табиатнинг ўзи лабимга сув томизар? Оллоҳнинг менга кўрсатган марҳамати балки шу бўлар? Оллоҳ гуноҳларимни кечириб, мени шу мартабага лойиқ кўрар? Домла биз билан қочса яхши бўларди. Ўлсам, жанозамни ўқирди. Уч кунлик чақалоқлигимда қулоғимни азон айтиб очишган экан. Жанозасиз кетсам дуруст бўлмас. Мен ҳалол яшадим. Худо гуноҳларимни кечиради. Мен Худодан эмас, нодон диндорлардан юз ўгирганман. Худодан юз ўгирганлар қанча? Юришибди ҳаммалари давру давронларини суриб. Мен улардай мунофиқ эмасман. Лекин домла мени айнан ўша мунофиқлар қаторида кўради. Унга ҳақиқатни тушунтира олмадим. Тушунтиролсам, инсофга келармиди...»

Хаёлидан шу гаплар ўтган Қизил командир Мирҳосилнинг елкасидан ушлаб, ўзига қаратди:

— Домлага айтинг, ўжарлик қилмасинлар, — деди мулойим овозда.

Мирҳосил унга жавоб беришга улгурмади, гапга Комиссар аралашди:

— Айтманг, зўрламанг.

— Домла менга кераклар, — деди Қизил командир ўжарлик билан.

— Нимага?

— Йўлда ўлгудай бўлсам, жанозамни бу кишидан бошқа ким ўқийди?

— Бунақа бемаъни хаёлга борманг. Сиз командирсиз, ахир! Мен сизни ёлғизлатиб қўймайман. Комиссарлигимни унутганим йўқ. Қанча юрсак, сизни ўзим суяб юраман.

Қизил командир бир оз жим қолди. Комиссар ваъда бергани билан кўнгли тинчимади. Комиссар меҳрибон одам, чиндан ҳам суяб юради. Аммо ўлимга дуч келса, у ҳам ночор... Азроилнинг чангалидан сақлаб қола олмайди.

— Домла, — деди Қизил командир хаёлларидан чекиниб. Раҳматуллоҳ индамади. — Домла, уйғоқсиз, билиб ётибман. Агар сизга малол келмаса, жанозамни ҳозир ўқинг. Иссиқ жон, билиб бўлмайди.

Раҳматуллоҳ жавоб бермади, ҳатто қимирлаб ҳам қўймади. Унга жавоб бериш янги баҳс дарвозасини очиш билан тенг эди. Шу боис сукутни афзал билди.

6

Қизил командирнинг «Жаноза ўқиб қўйинг», дейиши Раҳматуллоҳ кўнглига бир жиҳатдан таскин берди. «Хар ҳолда иймонини бутунлай совуриб юбормаган экан, дилида Оллоҳ бор экан», деб қўйди. Аммо унинг илтимосини ерда қолдиришга мажбур эди. Мўлжалланаётган қочиш Оллоҳ йўлида жиҳод учун бўлса экан, буларга шаҳидлик мартабаси насиб этса экан, олдиндан жанозалари ўқиб қўйилса... «У Фиръавннинг қисматини бўйнига олиб ётибди, — деб ўйлади Раҳматуллоҳ, — шу дард жонимни олади, деган фикр хаёлини эгаллаган. ғофил банда! Эрта-индин ўла қолишини қаёқдан билибди? Дард берган Оллоҳ шифосини ҳам беради-ку?...»

Раҳматуллоҳ турли хаёлларга банди бўлиб узоқ ётди. Маҳбусларнинг у ёқдан-бу ёққа юришлари тинди. Қўнғир-қўнғир овозлар ҳам эшитилмай қолди.

Бунинг ўрнини турли оҳанглардаги хуррак, алаҳсирашлар эгаллади. Тун яримлаганда Раҳматуллоҳнинг кўзи илинди. Ўн дақиқагина давом этган уйқусида ғалати туш кўрди. Тушида мударриси — қайнотаси уч бўлак оқ сурпни унга узатяпти. «Биттаси сенга, қолгани шерикларингга», дермиш. «Менам булар билан кетайинми? Унда тўрт киши бўламиз», дермиш Раҳматуллоҳ. «Биттангга лозим эмас». У шундай деб шохдор буғуга айланиб қолганмиш. Сўнг Раҳматуллоҳ унга миниб олганмиш. Буғу елдек учиб, уни тўғри Каъбатуллоҳга олиб борганмиш... «Хайрият, бомдодга етиб келдик», дермиш Раҳматуллоҳ. Кейин муаззиннинг овози эшитилибди: «Оллоҳу акбар!» Раҳматуллоҳ Маккаи мукаррамада эканида баъзан шу азон товушини эшитиб уйғонарди. Субҳи содиқда янграган азон овози унинг руҳига мадад берар, яхши бир кайфиятда бошини ёстикдан кўтарарди. Ҳозир ҳам қуш уйқусидан шу ҳолда уйғонди. Қулоғига азон товуши бошқа эшитилмади. Ўзини Каъбатуллоҳда эмас, яна сассиқ баракда кўриб, юраги эзилди. Комиссарнинг «Бўлақолинглар», деган овозини эшитди. Қизил командир бир инграб, ўрнидан турди.

— Тақсир билан хайрлашайлик, — деб пичирлади Мирҳосил.

— УйҚотманг, билмагани маъқул. Сотиб қўйиши мумкин.

Шивирлаб айтилган гап қиличга айланиб, Раҳматуллоҳнинг танасини қиймалаб ташлагандай бўлди. Хоинлик кўчасидан ўтиш мумкинлигини хатто хаёл қилмаган одам учун бундай гумон энг ёмон ҳақоратдан ҳам баттар эди. Комиссарга эса айнан шу керак эди. Сўнгги йўқловда у «Қандай бўлмасин Муллани олиб чиқасан», деган қатъий топшириқ олган, ўйлай-ўйлай Раҳматуллоҳнинг жиғига тегишни режа қилган эди. Режаси амал берди — Раҳматуллоҳ ўрнидан туриб уларга эргашди. «Шуларга қўшилиб жон бериш ёзуғимда бўлса, на чора», деб ўйлади.

7

Бошлиқ қоронғу хонада, дераза олдида ёрдамчиси билан турарди. Тўққизинчи барак эшиги очилиб, ҳовлида одам қораси кўрингач, мамнун жилмайиб кўйди.

— Умримдаги энг марокли ов шу бугун бўлади, — деди-да, шарпаларга синчиклаб тикилди:

— Кимни суяб юришибди, судралаётган ким?

— Кеча сиздан адолат талаб қилиб келган одам.

— Иккита тепкили ҳоли бор эканми? Шу аҳволда командирлик қилган эканми, э онасини... — Бошлиқ сўкиниб, ёнига тупурди. — Нима қиларди судраб, ўлса шу ерда ҳам ўлаверарди.

— Сир очилиб қолмасин, деб қўрқди.

— Ҳа, бўпти. Булари — сенга. Мулла — менга.

— Булар деганингиз... Комиссар ҳамми?

— Уми?.. Бугунча тегмай кўя қол унга. Яна керак бўлиб қолар. Уни кейинроққа олиб кўясан. Ўзига ўхшаган уч-тўртта маймунбашарани тўплайсан. Худди маймун овлагандек бўламиз. Тайгада маймун ови! Зўр бўлади, а?

— Зўр нарсаларни ўйлаб топасиз-а, — деб Ёрдамчи унга хушомад қилиб қўйди.

Қизишиб олмоқ учун истаконларни тўлдириб ароқ сипқоришди. Ёрдамчи лабини кафти билан артиб, ташқарига чикди. Дам ўтмай соқчилар ўқ узиб «Қочди! Қочди!» деб бақириб қолишди. Шундан сўнг Бошлиқ худди катта ишни қойил қилиб қўйгандай Ғоз юриш билан хонасидан чиқди.

Ҳовлига тушган заҳоти соқчибоши югуриб келиб, ҳисоб берди:

— Маҳбуслар қочгани аниқланди.

— Кўзларинг қаёқда эди, соқчиларинг ғафлат босиб ухлаб қолибдими? — деб бақирди Бошлиқ. — Нечта экан қочгани?

— Тўртта.

— Қайси баракдан?

— Аниқлаяпмиз. Соқчилар издан кувишга шай.

— Сен шу ерда қол. Ўзим бораман изларидан.

Шу пайт тиканли симтўр ортидан буғунинг ўкириғи эшитилиб, ҳамма хушёр тортди.

Бошлиқ қочоқларни кувишга шошилмаётган эди. Айникса, буғунинг ўкириғидан сўнг кўнглида «Мен чиқмай қўя қолсам-чи?» деган фикр ҳам пайдо бўлди. Бу фикрнинг умри қисқа эди. «Миш-мишларга ишонувчи кўрқоқ одамга айланыпманми?» деган иккинчи фикр биринчисини бўғиб ўлдирди. Бошлиқ оёқларини кериб, қўлларини орқасига қилган ҳолда бир оз турди. Кейин папирос тутатди. У бундай туришни собиқ командирига таклид қилиб ўрганган эди. Гарчи ҳозир оқ зобитларни кўрарга кўзи бўлмаса-да, ўзи сезмаган ҳолда уларнинг кўп одатларини ўзига сингдирган эди. Хусусан, мана шу туриши, икки гапнинг бирида «онанг-ни», деб сўкиниб қўйиши, сўкина туриб тупуриши зобитлардан унга мерос бўлиб ўтган. Туркистон ўлкасига илк марта келганида, ҳали йигит чоғида унда бундай одатлар йўқ эди. Далада қўш ҳайдаб юрган йигит бу иссиқ ўлкаларга келиб одам ўлдирарман, деб ўйламаган ҳам эди. Дастлаб кўзғолончиларни отишда қўллари қалтираб тепкини боса олмаган эди. Бир у эмас, ёнидагилар ҳам шу ҳолга тушишганди. Ўша манзарани у тез-тез эслайди. «Шунақанги галварс эканмана», деб ўзидан-ўзи кулади. Ўшанда йигирмага яқин кўзғолончи отишга ҳукм бўлган эди. Улар жар бўйида, отувчиларга орқа ўгириб туришарди. «Отилсин» деган буйруқ янграши ҳамон бошларини буриб қарашарди. Уларнинг маънос кўзларини кўрган аскарлар милтиқ тепкисини боса олишмас эди. Ана ўшанда отда ўтирган зобит шарт қиличини яланғочлаб кўзғолончиларга яқинлашган, уларнинг калласини бир-бир узиб ташлаган эди. Аскарлар машқ пайтида ходаларга ёпиштирилган лой каллаларни шундай узишарди. Зобит сўнгги каллани узгач, мўйловини бураган, аскарларни аввал сўкиб, сўнг бунга қаноат қилмай, қамчилаб хумордан чиққан эди. Орадан йиллар ўтиб, Бошлиқнинг дийдаси қотди, қўли қалтирамайдиган бўлди. Унинг қиличи ҳам талай каллаларни беармон узди. Чопон кийиб, салла ўраганларни кўрганда қўли қилич дастасига борадиган бўлиб қолган эди. Тонг отиши билан бошланажак ов ўша ўрганган кўнгилнинг ўртаниши туфайли эди. Унинг кўнгли қанчалик ўртанмасин, шошилмади. Чунки қочоқларнинг борар жойлари тайин — Комиссар белгиланган аниқ йўл бўйича бошлайди уларни. Ўрмонзорга чиқиб,

дуч келган тарафга қочишса, бошқа гап эди. Бунинг устига, чалажон одамни судраб юришлари қийин. Сал нари кетишсин. Югуриб, судралиб, лойга беланиб ҳолдан тойишсин. Афт-башараларини буталар тирнаб азоб берсин. Ана ундан кейин овни бошласа бўлади — Бошлиқнинг режаси шундай эди.

8

«Наҳот сездирмай ўтдик?! Наҳот, қочиб қутулиш насиб этган бўлса?!» Симтикондан узоқлашишгани сайин уларни умид ҳисси тобора чулғаб борар эди. Ҳатто Раҳматуллоҳда илинж уйғона бошлаганди.

Дастлаб тез-тез юришди. Қизил командирга ҳам қувват киргандай бўлди. Ўлимни эмас, озодликни ўйлаб, қадамини илдам ташлашга ҳаракат қилди.

Баданидаги оғриқларнинг тўхтаганига ўзи ҳам ажабланди. Қамокхона томонда милтиқлардан ўқ узилди. «Сезиб қолишди», деб ўйлашди бараварига. Ўқ овозлари уларни янада тез юришга мажбур этди. Оёқлари кўлмакларга тушиб, сирғаниб йиқиلىшса ҳам, тиззаларигача жикка ҳўл бўлса ҳам, илдам юришди. Бир замон буғунинг ўкириғи эшитилдию ўқ овозлари бутунлай тинди. Буғунинг ўкириғини эшитиши билан Раҳматуллоҳ тўхтади. Ўша заҳоти унинг қулоқлари остида муаззиннинг таниш овози янгради. «Бу не синоат бўлди?» деб ўйлади Раҳматуллоҳ.

— Домла, тўхтаманг, — деди Комиссар. Чиндан ҳам тўхтаб, ўй сурадиган вазият эмас эди. Тонг бўзара бошлаганида улар қамокхонадан ўн беш-йигирма чақирим узоқлашдик, деб мўлжал қилишди. Бунчалик кўп узоқлашишмаганини, балки йўл илонизи қилиб олингани учун шундай туюлганини фақат Комиссар биларди. Тонгда мўлжалдаги манзилга етиб келишгач, дам олишга рухсат берди.

Ёмғир сувини бўкиб ичиб, хамирдек кўпчиб қолган ерга чўзилишди. Тез юриб баданлари қизиб кетганидан, ҳолдан тойганларидан, ернинг захини сезмадилар. Ер бир неча дақиқа юмшоқ кўрпадек туюлиб, роҳатландилар. Баданлари совугач, зах ўз кучини кўрсата бошлади. Энг аввало, Қизил командир тепки азобларини яна ҳис қилди. Бир неча соат холи қўйган бу азоб энди ҳақини ундиришга қасд қилгандай забтига олди. Суяклари зирқираб, жони ҳалқумига келиб қолгандай бўлди.

Комиссар каддини кўтариб, дарахтга суяниб ўтирди. «Вазифам битди ҳисоб, — деб ўйлади у. — Ҳозир келиб қолишади. Командир азобларидан биратўла қутулади. Мана булар бир-бирларининг сафсаталарини эшитишдан қутуладилар». Комиссар уларга ачингандай бўлиб, бир-бир қараб чиқди. Раҳматуллоҳ унинг хавотир зухур бўлган нигоҳини илғади. «Нимага ўтириб олди, нимага шоширмаяпти?» деб ўйлади. Мирҳосилда бундай синчковлик йўқ, у ўзини тамоман озод ҳис қилиб, сурурли булутлар устида сузмоқда эди. Комиссар бир неча ой ҳамтовоқ бўлган юртдошларининг ўлим билан олишувлари бошланишини биларди. У фақат ўз қисматинигина билмас эди. «Буларнинг нима бўлишлари тайин, — деб ўйлади у. — Мен-чи? Дайди ўқ ўлимга яқин турган Командирга эмас, менга тегса-чи?» Шу фикр хаёлига келиб сесканди. «Бошлиқ ов тугагандан сўнг қайтасан, девди. Нима учун ов тугагини кутишим керак? Тайинлаган манзили шу ер. Мен топшириғини уддаладим. Буларни чалғитиб изимга қайтаман энди. Бошлиқ ўшқирса, «Гапингизни яхши англамабман», дерман. Тепса, бир-икки тепар. Урса, бир-икки урар. Ўқдан кўра мушт еган маъкулроқ». Шу қарорга келиб, у ўрнидан турди.

— Жиламизми? — деди Раҳматуллоҳ ҳам ўрнидан туриб.

— Йўқ-йўқ, — деди Комиссар чўчиб. — Сизлар ўтира турунглари. Мен йўлни қараб келай.

— Мен бирга борай. Ёки Мирҳосил борсин. Ёлғиз юрмаганингиз маъкул.

— Хавотирланманг, домла, тезда қайтаман. Комиссар шундай деб атрофга аланглаб, йўлни мўлжал қилган бўлиб, сўнг оҳиста юриб кетди. Раҳматуллоҳ тик турган ҳолида унинг изларини нигоҳи билан таъқиб этди. Азобнинг темир бармоқлари орасида эзилаётган Қизил командир унинг кетганига эътибор бермади.

— «Йабна Одама! Иза лам тасдахии минни фаъмал ма шиъта йа мискину...»

Раҳматуллоҳнинг пичирлаб айтган гаплари Мирҳосилнинг ширин хаёлларини тўзитди.

— Тақсир, бир нима дедингизми?

— Комиссар кетди.

— Ҳа, йўлни қараб келади.

— Комиссар кетди,— деб яна қайтарди Раҳматуллоҳ.

Мирҳосил ажабланиб, ўрнидан турди.

— Таксир, унга ҳали ҳам ишонмаяпсизми?

— Мен ҳар қанча яхши гумонда бўлмайин, у кетди. Ҳаракатимизни қилайлик.

— Шошилманг, шубҳангиз ноўрин.

Шу пайт яна ўқ овозлари эшитилди. Дам ўтмай буғунинг ўкириғи янгради.

— Қаёққа борамиз? — деди Мирҳосил хавотир инган киприкларини пирпиратиб.

Раҳматуллоҳ Қизил командирга қаради. У кўзларини чирт юмиб олган, буларнинг ташвишига шерик бўла олмас эди. Раҳматуллоҳ энгашиб, унинг пешонасига кафтини қўйди.

— Ўляпти, бояқиш, — деди Мирҳосилга қараб. Яна милтиқ отилди. Мирҳосил ўқ овозлари қай тарафдан келаётганини билолмай аланглади. Тўсатдан бош кўтарган кўркув уни телба ҳолига тушираётган эди. Қизил командир оғриққа дош беролмай бақириб юборди. Бу ногоҳ қичкириқдан иккови ҳам чўчиб тушди.

— Астағфируллоҳ! — деди Қизил командир бу сафар пастроқ овозда. Сўнг калима қайтарди.

— Таксир? — Мирҳосил «Эшитдингизми?» дегандай ҳамроҳига қаради. Раҳматуллоҳ эшитди, аммо Мирҳосил каби ажабланмади. Чунки «Эй одам фарзанди, қачон бало ва мусибатга йўлиқсанг, мени ёдга оласан. Лекин қачон у балони сендан кўтарсам, мени ҳеч танимас кишидек эсан чиқариб юборасан», деган каломнинг ҳаётдаги тасдиғини кўп кўрган эди.

— Фиръавнни бекор эсламаган экан, — деди Раҳматуллоҳ.

9

Комиссар шерикларидан чамаси уч юз кадам узоқлашгач, доира ясаб, орқага қайта бошлади. Қамокхона шу томонда бўлса-да, сезиб қолишмасин, деб атайин қарамағарши йўлни танлаган эди. Билишга-ку, барибир билишади, қарғашади, лаънат ўқишади. Лекин бу пайтда уларнинг ҳаёти қил кўприк устида, Комиссарники эса омонликда бўлади. Уларнинг қарғишлари, лаънатлари ёмғир томчиси каби ерга сингиб кетади. Комиссар шундай бўлишига ишонарди.

У буталарни шитирлатмай юришга ҳаракат қилди. Энди шошилмас, кўлмакларни четлаб ўтар, дам-бадам тўхтаб, атрофга кулоқ тутар эди. Шерикларидан анча узоқлашиб, мўлжалдаги йўлга тушиб олгач, ўқ овозларини эшитиб яна тўхтади. Ўқ овозининг қай томондан келаётганини чамалаётганида буғунинг ўкириғи эшитилиб, ўзи кутмаган ҳолда юрагига қўрқув оралади. У ўқ отилаётган ерни айланиб ўтиш учун овоз келаётган томонни аниқламоқчи эди. Буғунинг ўкириғи унинг режасини пароканда қилаёзди. У ўрмонзорда ўқ ўтмас буғу борлигини, буғу қандайдир илоҳий кучга эга эканини эшитган, энди ҳам ўқ отаётганларни, ҳам буғуни четлаб ўтишга мажбур эди.

Нима учун қўриб кетганини ўзи ҳам билмади. Аввалига қўрқувни ўткинчи деб ўйлади. Йўқ, қўрқув уни тарк этмади. Юраги қинидан чиққудай бўлиб, тез-тез ура бошлади. Қандайдир куч уни орқага, шериклари ёнига ундади. «Қайт, — деди ўша номаълум куч, — уларни янада узоқроққа бошла. Балки қутулиб кетишар... Ахир, сен ҳам инсонсан-ку? Кейин виждонинг қийналмайдими?..»

«Виждон... виждон... — деб пичирлади Комиссарнинг лаблари. — Қани, кимда бор ўша виждон?! Мен умримни тиккан ғоямга содиқман! Булар — душман! Мен тухмат қурбониман. Эртами-кечми, менга ўхшаганларнинг доди ўртоқ Сталинга етади. Булар-чи? Қочишмоқчи бўлишди... Нодонлар... Душман душманлигини қилади. Барибир ўлимга маҳкум эди улар. Ҳукми мен чиқармадим. Ўзларига ўзлари чиқаришди. Булар барибир ўлади. Қамокда ўлганидан кўра озодликда ўлгани яхши эмасми?.. Мен айбдор эмасман. Виждоним пок. Оқланиб чиққанымдан кейин уларнинг уйларига бораман. Озод ҳолда жон берганларини айтаман...»

«Ўлишмаса-чи? Қочиб қутулишса-чи? — деди ўша номаълум куч. — Ҳеч бўлмаса биттаси қочиб қутулсачи?...» Комиссар бу саволга дарров жавоб қайтара олмади. «Қутулиб кетиш қийин», — деб ўзига ўзи далда бермоқчи ҳам бўлди. Аммо бу жавобда қатъийлик йўқ эди. У номаълум куч билан баҳслашишни бас қилишга ўзида куч топди-да, таваккал қилиб қамоқхонага олиб бориши мумкин бўлган энг қисқа йўлни танлади. Бу сафар қадамини тезлатди. Вужудини тарк этмаётган қўрқув, тезроқ жон сақлаш қасдидаги ҳовлиқиш унинг зийраклигини маҳв этган эди. У тобора телба одам ҳолига кириб борарди. Энди кўзига кўлмаклар ҳам, юзғўлини тирновчи буталар ҳам кўринмас эди. Ҳозир унинг паноҳ топадиган жойи — қамоқхона. Ўй-хаёли бир — ўша ерга тезроқ етиб олиш... Бир маҳал саёз туюлган кўлмакка оёқ қўйди-ю, мункиб, юзтубан йиқилди. Аввалига ҳеч нимани сезмади. Дарров ўрнидан туриб, юзига ёпишган лойни энги билан сидириб, бир-икки қадам ташлади-ю, чап оёғида уйғонган оғриққа дош беролмай бақириб, яна йиқилди. Бу сафар тез турмади. Тўпиғи атрофидаги оғриқ аввал болдирига чиқди, кейин ҳамма ёғи зирқираб оғрий бошлади. «Эти узилди шекилли», деб ўйлади у. Аста қаддини кўтарди. Эҳтиётлик билан қадам босмоқчи бўлди. Оғриқ уни яна юзтубан қулатди. Бир оз ҳушини йўқотди, ҳушига келиб, судрала бошлади. «Яқин қолди, судралсам ҳам бир амаллаб етиб оламан», деб ўйлади. Уст-боши бўкиб кетди. Мияси қизий бошлади. Оғриқ кучая борди. Бир кўлмак ёнида тўхтаб, юзини ювди. Сал энгил тортгандай туюлди. Яна судралмоқчи бўлганида бутанинг шитирлаганидан чўчиб, атрофга аланглади: шохлар орасида милтиқ милини кўрди.

— Отманглар, бу менман! — деди жонҳолатда. — Комиссарман, отманглар. Топшириқни бажардим.

Шохлар иккига айрилиб, қамоқхона бошлиғининг ёрдамчиси, кейин бир аскар йигит чиқиб келишди.

— Ҳа, Комиссар, бу ерда нима қилиб ётибсан? — деди у милтиқни елкасига осар экан.

— Оёғим қайрилиб кетди, юролмай қолдим.

— Бошқалар қани?

— Ўша ерда. Бошлиқ айтган жойда.

— Сен командиринг билан бирга бўлишинг керак эди?

— Унинг аҳволи оғирлашди. Хушсиз ётибди.

— Бошлиқ сен билан Командирни менга ҳадя этган эди. Қаердан қидирсам экан, деб бошим қотиб турувдим. Оёқ остидан судралиб чиқдинг-а. Мароқланиб ов қиламанми, девдим. Ишни буздинг, сен мараз. Бугун чувалчанг отадиган куним экан-да. — Ёрдамчи милтиқни яна қўлига олиб, Комиссарга қаратди.

— Отманг, ахир топширикни бажардим.

— Бажарган бўлсанг, яна яхши, — у шундай деб қўндоқни елкага тираб, Комиссарни нишонга олди. У Бошлиқнинг топшириғини бузмоқчи эмасди. Бошлиқ «Комиссар тирик қолсин», дедими, демак тирик қолади. Фақат пайти келганида уни бир ўйнатиб, томоша қилса чакки бўлмас. Ёрдамчи типирчилаб ёлбораётган Комиссардан бир қадам наридаги дарахтни мўлжаллаб тепкини босди. Ўқ овози дарахтларнинг яланғоч танасига урилиб акс-садо берди. Комиссар жонҳолатда бир сакрадию, ерга қапишганича қимирламай қолди. Унинг бу қилиғини кўрган аскар йигит кулиб юборди.

— Тур! Комиссар, ўзингни ўлганга солма. Сенга ўқ тегмади. Биринчиси хато кетди.

Комиссар бошини кўтарди. Аммо қадини ростламади.

— Ахир, мен сизларнинг хизматингизни қияпман-ку? — деди у йиғламсираб.

— Сен шерикларингга хоинлик қилдинг.

— Улар шерикларим эмас, халқ душманлари...

Ҳамманг бир гўрсан... Улар душман бўлса, сен душмандан чиққан хоинсан, улардан ҳам баттарроқсан. — Ёрдамчи яна тепкини босди. Ўқ Комиссарнинг шундайгина ёнидаги ерни титиб ташлади.

— Отманг! — У Ёрдамчи томон эмаклади.

— Орқангга қайт! — деб бақирди Ёрдамчи. Комиссар тиз чўккан ҳолида унга нажот кўзлари билан боқиб, тошдек қотди. Ёрдамчи яна ўқ узди. Комиссарнинг қулоғига энди ўқнинг акс-садоси эмас, балки аёл кишининг ноласи урилгандай бўлди.

«Сен бизни еримиздан ҳайдаб чиқаряпсанми, сени қаро ер ҳам бағрига олишдан ҳазар қилади. Жасадинг бир қулоч лаҳадга зор бўлади. Мурданг қумурсқаларга ем бўлади ҳали...» Бу нолани эшитиб, Комиссарнинг этлари жимирилашиб кетди. Атрофга телбаларча аланглади. Овоз эгасини кидирди. Ёрдамчи ундаги ўзгаришни сезиб, «Нима қиларкин», деб кутди. Комиссар бу овозни бир марта эшитган, кейин ўша заҳотиёқ унутиб юборган эди. Қоракўлчи бойнинг оиласини кўчираётганида унинг кексайиб қолган завжаси шундай нола билан қарғаган эди.

Комиссар ўшанда ҳам, ундан олдин ҳам буйруқни бажарган эди. Дастлаб бу хонадонга бостириб кириб, барча бойликларни тортиб олишди. Бой ота заррача қаршилиқ қилмади. Фақат бир чеккага ажратиб қўйилган териларга тегмасликни сўради. «Буларни закот учун ажратиб қўйган эдим», деб ялинди. «Закот билан Худони алдайсиз, халқни алдай олмайсиз», деди Комиссар. Бой ота индамади. «Ҳой йигит, сен ҳам, ота-онанг ҳам тузимдан тотгансизлар. Сени одам бўлар, деб ўкитиб эдим, муҳтожларни қўлимдан келганича суядим. Ҳаж сафарига кетар чоғимда бутун маҳалла аҳлини ярим йил боқадиган мулк қолдирдим...», демади. Миннат қилишдан қўрқди. Комиссар эса унинг шу гапларини айтишини кутган, шунга яраша «Сен бу мулкни халқ қонини сўриб топгансан», деган жавобни тайёрлаб қўйган эди.

Комиссар бир ҳафтадан кейин эшитди — Бой ота ўлибди. Комиссар жанозага у ёқда турсин, ҳол сўраб ҳам кирмади. Онаси кўп ялинди, кир, деб, йўқ, кирмади. Орадан бир неча йил ўтиб, яна кирди бу хонадонга. Ҳаммасини кўчирди...

Ўшанда шундай нолани эшитган эди.

«Наҳот у жодугарнинг қарғиши ургани чин бўлса?» деб ўйлади.

Бир маҳал Ёрдамчи милтиғини елкасига осди.

— Ярим соат вақт бераман. Лагерга етиб олсанг — етиб олдинг, бўлмаса, нақ сассиқ оғзингдан отаман.

Бу гапдан Комиссар хушига келиб, ўрнидан турмоқчи, югуриб кетмоқчи бўлди. Лекин чап оёғини босиши билан жон азобида бақириб, йиқилди. Ёрдамчи, баттар бўл, деди-да, чўнтагидан папирос чиқариб, тутатди. Бир неча нафас ҳаракатсиз ётган Комиссар судрала бошлади. Бу судралишда ярим соат эмас, ярим кунда ҳам қамоқхонага етиб ололмас эди. Бунини биларди, лекин «чиқмаган жондан умид» деганларидай, ҳозиргина эслаган қарғишини ҳам унутиб, олға интиларди. У бир оз судралгач, устига шох-шабба ташланган ўрага дуч келди. Ўрани бир неча йил муқаддам овчилар айиқ тутиш учун қазишган, қамоқхона қурилгач, бу ерларга келмай қўйишган эди. Чириб қолган шох-шабба Комиссарни кўтара олмади. Комиссар чуқурлиги бир ярим одам бўйи келадиган ўрага қулаб, хушидан кетди.

10

Кун ёришди.

Бошлиқ ёнига аввалги овларда ҳам бирга бўлган, синалган аскарлардан тўрттасини олиб, йўлга тушди. Қамоқхонадан пича узоқлашишгач, ёрдамчисига битта аскарни бериб, «Сен ўнгдан юр», деди. Ўзи кочоклар дам олиб ўтирган жойга тикка юриб чиқмоқчи бўлди. Ярим соатлар чамаси йўл юргач, рўпарадаги буталар қаттиқ шитирлади. Бошлиқ тўхтаб тўппончасини қўлига олди-да, йўғон дарахт панасига ўтди. Унинг ишораси билан аскарлар ҳам ўзларини панага олдилар. Шитирлаш овози кучайиб, дам ўтмай баҳайбат шохли, баҳайбат гавдали буғу кўринди.

«Ўқ ўтмас буғу шуми?» деб ўйлади Бошлиқ. Буғу тўхтаб, бошини ғоз тутганича жим турди. Бошлиқ унга қараб кўзлари чўғдек кипғизил эканини, ўзидан ғалати ёғду таратаётганини кўрди. «Қани, кўрайликчи, ростданам ўқ ўтмас эканми?» деб шу кўзни мўлжалга олиб, тепкини босди. Ўқ изсиз кетгандек бўлди — буғу қилт этмади.

— Отинглар! — деб бақирди Бошлиқ. — Кўзини нишонга олинглар, кўзини!

Аскарлар пала-партиш ўқ уза бошладилар. Буғу «Қани, ҳунарингни кўрсатиб қол», дегандай бир оз жим турди. Сўнг тумшугини осмон сари чўзиб ўқирди. Бу ўқиригдан Бошлиқнинг қулоғи қоматга келди. Икки аскар милтиқларини ерга ташлаб, орқага қоча бошладилар. Бошлиқ тўппончасидаги ўқларни отиб тугатди. Буғу яна чўзиб ўқирди. Бошлиқ шошилиб тўп-пончани қайта ўқлади. Аммо отишга улгурмади. Буғу бошини хиёл эгган ҳолда унга даф қилганича яқинлаша бошлади. Бошлиқ беихтиёр тисарилди. Буғу уни шохига илиб, четга улоқтириб юборишга қасд қилган, бироқ мақсадини амалга оширишга шошилмас эди.

Учинчи аскар ҳам аллақачон ғойиб бўлган, буғунинг рўпарасида фақат Бошлиқ қолган эди. «Нимага фақат мени таъқиб қиляпти?» Нима учун аскарларга парво қилмади?» деб ўйлади Бошлиқ. Буғу уни шунчаки таъқиб қилмас, балки дам ўнг, дам сўл томонга ўтиб, ўзи истаган йўлдан юришга мажбур этарди. Бошлиқ бир неча марта йиқилиб, балчиққа беланди, афти, қўлларини шох тилиб юборди. Бир неча дақиқада у ҳам қочоқлар ҳолига тушди. Ҳеч кутилмаганда буғу кескин сапчиди-да, уни шохига илиб олди. Икки-уч қадам босгач, бошини қаттиқ силкиб, типирчилаётган Бошлиқни итқитиб ташлади. Бошлиқ юмшоқ шох-шабба устига тушгандай бўлди. Тик қазилган ўра устига ташланган шох-шабба уни кўтара олмади. Бошлиқ ўра тубида ҳушидан кетди.

11

— Нима, шундай тураверамизми? — деди Мирҳосил.

— Қаёққа юрайлик? — деди Раҳматуллоҳ. — Йўлни Комиссар биларди.

— Тақсир, ҳозир пичингнинг ўрними?

Раҳматуллоҳ бу гапни тўғри маънода айтган бўлса ҳам Мирҳосил ундан ранжиди. Қизил командир кўзларини очди. Гарангсиб турган шерикларига қаради-да, ингрок овозда:

— Бу ёққа юрманглар, — деди Комиссар кетган томонни кўрсатиб.

— Ўқ овози шу ёқдан эшитилипти. Комиссар ё қўлга тушди, ё ўққа учради. Бўлмаса, шу пайтгача қайтарди. Домла, мен муддаомга етдим. Энди менда ҳаётдан умид йўқ. Эркинликда топшираман жонимни. Сизлар менга қараманглар. Кетаверинглар...

Атрофда шарпа сезилиб, уччовлари ҳам пусиб қолишди. Бир оздан сўнг аввал қамоқхона бошлиғининг ёрдамчиси, сўнг эса аскар йигит кўринди. Уларнинг уст-бошлари кўтарди-ю лойга беланмаган, юзларида эса чарчоқ сезилмас эди. Ёрдамчи Бошлиқнинг бу ерга етиб келмаганидан аввалига ажабланди. Сўнг ўқ овозлари, буғунинг ўкириғини эслаб «Буғу овлашга киришиб кетган шекилли?» деб ўйлади. Кейин кўнглига бир шумлик келиб, ўзидан ўзи кувонди. «Бошлиқни бир қойил қилай», деган хаёлда ўгирилиб, аскар йигитга қаради:

— Булар эплаб қочишни ҳам билишмайди. Ялпайиб ётишини қара, — деди Қизил командирни имлаб кўрсатиб. — Яна битталаринг қани?

Қизил командир жавоб бермай кўзларини юмди. Ёрдамчи Мирҳосилга яқин келди:

— Яна биттанг қани деяпман?

«Демак, Комиссарни ушлашмабди», деб ўйлади Мирҳосил.

— Биз уч кишимиз.

— Комиссарларинг қани? — деди Ёрдамчи Раҳматуллоҳга қараб.

— Нет понимаш...

— Тушунтириб қўяйми?

Шундай деб Раҳматуллоҳга мушт тушириш қасдида қўл, кўзи унинг нигоҳига тушгач, қўлини қандайдир куч силтаб ташлагандай бўлиб, уролмади. Сир бой бермаслик учун кулимсиради:

— Хўп, тушунмасанг тушунмабсан. Қани, олдимга тушларинг!

Мирҳосил Қизил командирни суяб турғазди. Уларнинг қийналаётганини кўриб, Раҳматуллоҳ ҳам Қизил командирнинг қўлтиғидан олди. Аскар йигит

олдинда, Ёрдамчи орқада борди. Бир чакирим йўл босишгач, аскар тўхтаб, орқасига қаради. Ёрдамчи унга, четроқ ўт, деб имлаб, маҳбусларга буюрди:

— Тўғрига юрларинг!

Улар яна беш қадам босишгач, оғзи ўприлиб ётган ўра лабига келишди.

— Ха, юрмайсанларми? — деди Ёрдамчи тўхтаб. — Ё таниш одамни кўриб қолдиларингми?

Мирҳосил энгашиб, беҳуш ётган Комиссарни кўрди.

— У сизларни орзиқиб кутяпти.— Ёрдамчи шундай деб аскарни имлаб чақирди-да, шивирлади: — Ўртадагиси сенга, сонидан от. Икки четдагиси менга. Эҳтиёт бўл, ўлдириб қўйма. Бошлиқ терингни шилади-я!..

Улар нима бўлганини билмай ҳам қолдилар. Милтиқ отилиб, аввал қизил командир сапчиб тушди. Кейинги ўқдан Мирҳосил ўрага кулади. Орадан бир нафас ҳам ўтмай Раҳматуллоҳ сонидан қаттиқ оғриқ сезиб, чўккалаб қолди. Кейин бўйнига милтиқ қўндоғи зарб билан урилгач, у ҳам ўрага йиқилди.

— Сен ўлим рақсини ҳеч кўрганмисан? — деди Ёрдамчи аскардан. Сўнг ўра лабига келиб, чўнкайиб ўтирди: — Қараб тур, кўрасан. Ҳозир ҳушлари ўзига келса бошлашади.

Аскар йигит ҳам Ёрдамчи ёнидан жой олди. Ўқ овозлари ҳам, буғунинг ўкириғи ҳам эшитилмай қолди.

«Ов тугади шекилли?» деб ўйлади Ёрдамчи. Анчагача ўрмон сукунат қаърига чўмди. «Ов тугади. Бошлиқ бало, буғуни тинчитмай қўймайди, — деган қатъий хулосага келди у. — Энди Бошлиқ қидириб овора бўлса аччиқланиши мумкин». Ёрдамчи шу тўхтамга келиб, аскарга буюрди:

— Учинчи квадратга қараб юр. Бошлиқни топиб, шу ерга олиб кел!

Аскар буйруққа итоат этиб, ўрнидан турган жойида қотиб қолди:

— Буғу! — деди у жонҳолатда. — Ўқ-ўтмас буғу!

Ёрдамчи ўйлаб ҳам ўтирмай Буғуни нишонга олиб, милтиқ тепкисини босди. Аскар эса милтиқ отиш лозимлигини ҳам унутиб, қочди. Ёрдамчи яна бир

ўқ отди-да, у ҳам қоча бошлади... Буғу лопиллаб югурганича уни таъқиб этди. Бошлиқни қандай қувлаган бўлса, бунинг ҳам дам ўнг, дам сўл томонига ўтиб, ўзи истаган йўл бўйлаб қувди. Ёрдамчи оғзи ўпирилган ўра лабига келганида таққа тўхтади. Пастга эгилиб қарашга кўрқди. Орқасига ўгирилганида бошини эгганича шитоб билан югуриб келаётган буғуни кўрди. Ўзини четга олишга улгурмади. Буғунинг қаттиқ шохи унинг кўкрагини тешиб юборгандай бўлди...

12

Яна ёмғир савалай бошлади.

Ўрадагилар бирин-кетин хушларига келишди. Комиссар уларнинг яраланганларидан беҳабар, хомуш боқаётган кўзларда айбнома ўқигандай бўлиб, талвасага тушди:

— Мен йўл қидириб юрган эдим. Қочди, деб ўйладиларингми? Ҳа, булар ўйламаса ҳам сиз ўйлагансиз, — деди Раҳматуллоҳга тикилиб. Раҳматуллоҳ унга жавоб бермади. Мирҳосил эса унга қараб туриб, хаста овозда деди:

— «Тонгларнинг сирлари тўрни кенг ёйганда,

Биз — ғофил, уйқунинг қаърида қоламиз.

Тўлган ой кўкларда сузилиб борганда.

Биз — қўпол, тонгларнинг қаҳрида қоламиз... Дерларки: «Ойларнинг нурида вафо йўқ!»

Демаслар уларки: «Айб бизда, биз бузуқ»...

— Аниқроқ гапиринг, нима демокчисиз?!

— Комиссар... — Қизил командир сўнгги кучини йиғиб, гап бошлади: — Комиссар, сизни ҳеч ким айблаётгани йўқ. Сиз йўл топганингизда ҳам барибир қўлга тушиб, ўлиб кетардик. Домла, айтинг бунга: ўлим — ҳақ. Ҳеч ким тирик қолмайди бу дунёда. Шунинг учун ўлимдан кўрқмаслик керак. Ибодат қилганлар ҳам, қилмаганлар ҳам вақти келиб, жонларини топширишади. Комиссар, биз яраланганмиз. Бу ердан тирик чиқишимиз амри маҳол. Сиз ҳаракат қилиб кўринг. Ҳеч бўлмаса бир киши тирик қолиши, қачон бўлмасин

юртга қайтиб, бизнинг душман эмаслигимизни етказиши керак. Ҳар биримиз юртни ўзимизча севдик, ўзимизча хизмат қилдик. Ҳар биримиз бир жойда қоқилдик, бир ерда адаш йўлга кирдик...

Қизил командирнинг кейинги сўзларини англаш мушкул бўлди. Пичирлаб, ямлаб айтилаётган сўзлар тинди. Ярим очик кўзлар юмилди. Сарик киприклар қовушди. Мирҳосил савол назари билан Раҳматуллоҳга қаради. Раҳматуллоҳ унинг нигоҳини сезмагандай жим ўтираверди. Тилдан қолган Қизил командир энди гапини хаёлан давом эттирар, дам булутлар устида сархуш учиб, дам қаттиқ ерга қулаб азобланарди. Кўзлари юмук бўлса-да, тутқун ҳамроҳларини кўриб тургандай туюларди. Бир маҳал тутқунларни оппоқ булут бағрига ютди-ю, кўринмай қолишди. Булут тарқалганда уларнинг ўрнида кўзлари ўйиб олинган ўша оқсоқол турар эди. Унинг икки қўли олдинга чўзилган, икки кафтида икки кўз соққаси турар эди...

— Ма, ол бу кўзларни, — деди Оқсоқол.

— Керакмас, — деди Қизил командир. — Ўзимнинг кўзларим бор.

— Кўзларинг кўрмайди. Кўрса эди, дўст ким, душман ким, фарқлар эдинг.

— Вақт ўтди энди... Ярамга туз сепманг.

— Қишлоққа кирганинг эсингдами?

— Эсимда. Қишлоқ кимсасиз эди.

— Қишлоқда фақат мен қолган эдим. Кўзим кўр бўлгани учун уйда ёлғиз менгина қолгандим. Кўзим нима учун ўйиб олинганини айтмадим, а, ўшанда? Сендай норғул йигит эдим. Муҳаммад Амин эшон қанотига кириб, ғазотга қўшилганим учун ўйишган кўзларимни. Жуда кўп одамни ўлдиришди. «Оллоҳ», деган тилларини кесишди. Сен у дамларни билмайсан... Сен ўшаларга қарши от суришинг керак эди.

— Бу гапни айтгансиз...

— Ҳа, айтганман. Юрагим зардобга тўлиб айтганман. Ўша куни 2дашноқлар келиб «Босмачи йўлини тўсамиз, хандақ казинглар», деб кексаю ёшни кирга

хайдади. Шомга яқин набирам қайтди. Дир-дир титрайди. Қўрқиб кетган экан бечора. Барчани қиличдан ўтказиб, ўзлари қазиган ҳандаққа кўмишибди. Оллоҳнинг марҳамати билан набирам қочишга улгурибди. Нима бўлганини айтди-ю, ўлди. Юраги ёрилиб ўлди. Кейин сен аскарларинг билан келдинг. Дашноқларни қув, дедим. Сен бекларга қарши от сурдинг...

— Эслатманг у дамни. Адашганман. Мен ҳам Худонинг бир гуноҳкор бандасиман. Армон билан топшираяпман омонатимни. Жонимнинг қийналиши ҳам шундандир.

— Сен хун олмадинг.

— Ололмадим...

— Энди ким олади? Рухимиз чирқираб4 қолаверадими?

— ...

— Гапир.

— Мени қийнаманг.

Шу пайт Оқсоқол ёнида Комиссар пайдо бўлди. Қўлида чегаланган5 косада заъфарон сув.

— Комиссар, келганингиз яхши бўлди. Ичим ёняпти. Юрагимдаги армонларим чўққа айланганга ўхшайди. Сувни менга олиб келдингизми, раҳмат.

— Сув сизга, аммо битта шартим бор: Худо йўқ, деб айтинг, пайғамбар алдоқчи, деб айтинг.

— Комиссар, қўйинг бу гапларни. Мен ҳеч қачон бундай демаганман.

— Демаган бўлсангиз, энди айтинг. Сувни ичинг. Ташналикни босинг. Ором олинг. Сувни ичсангиз қўзингиз очилади, шифо топасиз.

— Болам, бу шайтоннинг гапига кирма, — деди Оқсоқол.

Комиссар уни нари итарди. Талабини яна қайтарди. Шу дамда Қизил командир Раҳматуллоҳнинг овозини эшитди, аниқ эшитди:

— Ла илаҳа иллоллоҳ...

Раҳматуллоҳнинг овози эшитилиши билан Комиссар ғойиб бўлди.

«Сув» деди Қизил командир.

Унинг овозини ёнидагилар эшитмади. Биттагина ёмғир томчиси лабига тушиб, жони роҳатланди. Чукур-чукур нафас олди-да, жимиб қолди. Бурун катаклари керилди. Чангак бўлиб турган оёқларини узатди. Раҳматуллоҳ сурилиб, Мирҳосил билан жой алмашдида, Қизил командирга яқинлашди. Унинг нафас олиши яна тезлашди, кейин бирдан сусая бошлади. Раҳматуллоҳ кафтини унинг жағига қўйиб, дона-дона қилиб калима келтира бошлади. Қизил командир кўзларини очиб, ниманидир қидириб олазарак бўлди. Раҳматуллоҳни кўриб, жилмайди. Шу алпозда кўз қорачиғи ҳам котди. Нафаси ҳам ўчди. Раҳматуллоҳ бир кафти билан унинг жағини ушлаганича иккинчи кафти билан очик кўзларини юмди.

Мирҳосил ич қўйлагини йиртди. Марҳумнинг жағини, оёқларини боғлаб қўйишди. Қизил командирнинг устидаги калта тўнни ечиб, юзига ёпишди. Комиссар қунишиб ўтирганича уларнинг ишига аралашмади. Раҳматуллоҳ деворни тирнаб жасаднинг устига тупроқ тўкмоқчи бўлди. Бир неча марта таталагандан сўнг тирноқлари орасидан қон чикди. Сонидан оқаётган қон ҳолдан кетказди. Пичирлаб «Таборак»ни ўқий бошлади. Сўнгги оятларни ўқиётганида тепада шохдор буғунинг қораси кўринди. Раҳматуллоҳ дуо қилаётганида у ўқирди. Раҳматуллоҳ бошини кўтариб, тепага қаради. Қулоғига муаззиннинг ширали овози урилди — «Оллоҳу акбар!» Раҳматуллоҳ овоз чиқариб тасбеҳ айтди. Буғу яна чўзиб-чўзиб ўқирди. Раҳматуллоҳ қулоғига муаззин тасбеҳ айтгандай бўлди.

Буғу пастга тушишга интилгандай типирчилаб, ўра атрофида айлана бошлади.

— Тушмоқчига ўхшайди, — деди Комиссар унинг ҳаракатини кузатиб. — Тушса, ҳаммамизни босиб ўлдиради.

Буғу ҳам шуни ўйлабми, пастга тушишга ҳаракат қилмади. Олд оёқларини букиб ўра лабига чўккаладида, бошини эгди. Раҳматуллоҳ ҳам, Мирҳосил ҳам кўп қон йўқотганлари сабабли ўринларидан қимирлашга мажоллари йўқ эди.

Комиссар ўра деворига суянганича ўрнидан турди. Тепага қўлини чўзди. Қўли буғунинг шохига етай-етай деди. Ярим қадам ёнга сурилса, мурда устига оёқ қўйса етади. Шуни хаёл қилган дамда, Мирҳосил унинг мақсадини англаб қолиб, сурилди.

— Комиссар, елкамга қўйинг оёғингизни.

Мулозимат учун фурсат йўқ эди. Комиссар соғ оёғини йигитнинг елкасига қўйиб кўтарилди-да, буғунинг шохини маҳкам чангаллади. Буғу бошини осонлик билан кўтариб, уни ўрадан тортиб олди. Кейин яна чўккалаб бошини эгди.

— Эй жонивор, бизни чиқара олмайсан, — деди Мирҳосил унга қараб. — Таксир билан қисматимиз бир экан. «Мангу тутқунликка кирдими ўлка, хаёлда порлаган шамларми сўнди?» Агар гапимизга тушунаётган бўлсанг, Комиссарни қамоқхонага элтиб қўй. У бизни сотди.

— Сотганим йўқ! — деб бақирди Комиссар ўтирган ерида.

— Сотдингиз, Комиссар, ўлаётган дамда тўғри гапни айтиб қолай. Сиз узоқ умр кўришингиз керак. То ўлгунингизча шу ўрани эслайсиз. Эслаб қийналасиз. Мен узоқ умр кўришингизни истайман. Буғужон, унинг ҳаётини асра, ўлмасин...

Буғу унинг гапларига тушунгандай бўлди. Қаддини тиклаб, Комиссарга яқинлашди-да, бошини эгди. Комиссар аввалига унинг ҳаракатига тушунмади. Кейин шохига осилди. Буғу аста юра бошлади. Комиссар эртақлардагина содир бўлгучи бу кутилмаган ҳодисадан хурсанд эди. Судралаётган оёғида оғриқ турса ҳам кўнгли чароғланиб борар эди. У ўлмай қолганига чиппа-чин ишонди. Буғу тўхтамасдан юрди. Комиссарнинг қўллари толди, аммо чидади. Анча йўл босиб ўтилгач, буғу тўхтаб, Комиссар ўзини ўра оғзида кўрди. «Шу жойга айлантириб олиб келдими яна?» деб ўйлаб, шошилганича пастга қаради ва... ҳаракатсиз ётган Бошлиқ билан Ёрдамчини кўрди-ю, кўрқувдан юраги кинидан чиқиб кетаёзди. Судралиб нари кетмоқчи эди, улгурмади. Буғу шохи билан суриб уни ўрага қулатди-да, чўзиб-чўзиб ўкириб қўйди.

Комиссар назарида ўрага қуламади, балки юмшоқ гилам устига юмалади, бу гилам уни осмонга кўтариб, сузиб кетди. Анчагача сархуш кезди. Сўнг бир таниш овозни эшитди:

— Сени ўлдирган одам тўғри жаннатга тушади!

Кимники эди бу овоз? Ҳа... Бой отанинг кенжа ўғлиники... Мулклари мусодара этилгач, уч кундан кейин «Отам чақиряптилар», деб келганди. «Бормайман, — деган эди Комиссар. — Бойлар билан гаплашадиган гапим йўқ». «Отам қон сийиб ётибдилар. Сизга айтар гаплари бор экан». «Биламан нима дейишини отангинг. Мени ўқитиш учун пул берганини пеш қилади-да. Тагин ҳам осон қутулдиларинг. Бойларнинг куни битган, отангга айтиб қўй».

Бойнинг ўғли бу гапга чидай олмасдан унга ташланган эди. Тўппончаси ёнида бўлмаганида Комиссарни бу хирсдай йигит бўғиб ўлдириши мумкин эди. Осмонга қараб бир ўқ узганида йигит қочди. Қоча туриб айтган эди бу гапини.

Орадан ярим соат ўтмай эшиклари олдида арава тўхтади.

— Бой отамнинг ўзлари келибдилар, — деди Комиссарнинг онаси. — Жон болам, уларнинг тузини тотганмиз, отанг ўлганларида кафанликни ҳам Бой отам берганлар. Туз ҳаққи бу кишига қаттиқ гап айтма, ранжитма, жон болам... Кўча эшиги қия очилиб, Бой отанинг тўнғич ўғли кўринди.

— Ҳеч бўлмаса шу остонага келарсан? — деди у дағал овозда.

Комиссар онасининг зўри билан остонага қадар борди. Бой ота ҳолдан тойган бўлишига қарамай, тирсагига тиралиб, қадини сал кўтарди.

— Болам, мен сендан бир нима талаб қилиб келмадим. Сендан сўрайдиганим битта — рози бўлгин. Эсингдами, қиморда ютқазиб пул сўраганингда юзингга бир тарсаки урган эдим. Ҳаққим йўқ эди уришга. Шунга рози бўлгин, болам. Айт, рози бўлдингми? ...Анча йил бурун бўлган эди бу воқеа. Бой ота чиндан ҳам тарсаки туширган эди. Аммо қарзни тўлаб, сўнг уни ўқишга жойлаб қўйганди...

Комиссарнинг онаси қулоғи остида шивирлади:

— Розиман, дегин, болам.

Комиссар индамади.

— Бой ота, болам мингдан минг рози, ҳаммамиз розимиз. Сиз ҳам...

— Ўз оғзи билан айтсин.

Комиссар индамади. Бой ота бошини ёстикқа қўйди...

Комиссар шуларни эслади-ю, кўз ўнгида Бой ота гавдаланди. Уни сўнгги марта бемор ҳолида, арава устида тирсагига суянган ҳолда кўрган эди. Ҳозир тоза кийимлар кийган, хушрўй ҳолда кўрди.

— Бой ота, мен ўшанда мажбур эдим, — деди Комиссар.

Бой ота жилмайиб қўйди-ю, индамади.

— Мен сиздан рози бўлганман. Сиз ҳам рози бўлинг...

Бой ота яна индамади...

Комиссар кўзларини очди. Ўра оғзида булутли осмоннинг бир парчасигина кўриниб турарди. Буғу кўринмас, унинг овози ҳам эшитилмай қолган эди.

Ўрнидан қўзғолмоқчи эди, белида қаттиқ оғриқ туриб, бақириб юборди. «Нима бало, белим синибди-ми? — деб ўйлади. — Бир оз дам олай, кейин чиқишга уриниб кўраман. Мана буларни устма-уст қўйсам, чиқиб кетаман. Бу ўра пастроққа ўхшайди... Булар тирикми ё ўликми?..»

Дам ўтмай улар ҳам қимирлашди. Аввал Ёрдамчи, сўнг Бошлиқ кўзларини очди.

— Сенмисан? — деб ажабланди Бошлиқ ёрдамчисини кўриб. Сўнг Комиссарга ажабланиб қаради: — Бу қаердан келиб қолди?

— Хайронман, бошқа ўрада эди.

Бошлиқ елкасини ўра деворига тираб турмоқчи бўлди. Аммо кўкрагида кучли оғриқ туриб яна йиқилди.

— Сен анави маразнинг устига чик, — деди Бошлиқ ёрдамчисига.

Ёрдамчи у айтгандай қилди. Бошлиқ тишини тишига қўйиб, оғриққа чидаб, чап оёғини Комиссарнинг юзига, ўнг тиззасини Ёрдамчининг елкасига қўйиб кўтарилмоқчи бўлди. Бироқ, қаддини кўтара олмади. Иккинчи марта уринишда оғзидан қон келди.

— Тамом, — деди Ёрдамчи. — Чик, устига.

Комиссар судралиб Бошлиқнинг жасади устига чиқди. Ёрдамчи ўрнидан туришга уринди. Уддалай олмади. Бир неча дақиқадан сўнг у ҳам жон бериб азоблардан қутулди. Комиссар уларни устма-уст қўйишга ҳаракат қилди-ю, уддалай олмади. Тобора ҳолдан тояверди...

13

Буғу Раҳматуллоҳ билан Мирҳосил тушиб қолган ўра тепасига бир неча марта келди. Атрофни айланди. Бошини эгди. Ночорликдан эзилгандай тўхтовсиз ўкирди.

Пастдагилар бу жониворнинг сиридан беҳабар, бу жумбоқни ечишга ҳаракат ҳам қила олмас эдилар. Буғу учинчи марта келганида юқорига қарашга мажоллари етмади. Мирҳосил кўз ўнгида устози гавдаланган, уни бағрига маҳкам босиб «Кўришамиз деган эдим-ку, мана, кўришдик. Сенинг кўрганларинг бир туш эди... Бир туш эди...», дейди.

Раҳматуллоҳ эса хаёлан Каъбатуллоҳ атрофида зикр айтиб юрарди. Маккаи мукарраманинг илиқ ҳавоси танасидаги музни ҳайдаб чиқариб, баданига ҳарорат берар эди. Муаззин овози эшитилди. «Оллоҳга шукр, субҳга етдик», деб ўйлади Раҳматуллоҳ. Шу ўй фикрини ёритдию жони узилди...

Буғу ўра лабида узок вақт қимир этмай турди. Сўнг шохлари билан лой тирнаб, ўрани кўма бошлади. Кейин Комиссар ётган ўрага бориб уни ҳам кўмиб ташлади.

Соқчибоши раҳбарлигидаги аскарлар эртасига кўрка-писа ўрмонга чиқдилар. Узок қидиришга юраклари бетламай орқаларига қайтдилар. Шу воқеадан сўнг буғу камокҳона соқчиларини безовта қилмай қўйди.

ЎТТИЗ БЕШ ЙИЛДАН СЎНГ...

Бу ёруғ оламда тасодиф ила юз бергучи воқеалар кўп. Баъзан етти ухлаб бир тушда кўрмайдиган, ўз кўзингиз билан кўриб ҳам ишонгингиз келмайдиган ҳодисаларнинг гувоҳи бўласиз. Энди баён этилгучи воқеа ҳам шулар сирасидан. Ўқ ўтмас буғу шохи билан ер тирнаб, туткун ҳолида жон берганларни дафн этганидан кейин олам неча бор турланди. Раҳматуллоҳ ётган ердан майсалар униб чиқди. Ўрмонзорда дайдиб юрувчи буғу баъзи-баъзида бу ерга келиб, узок вақт маънос кўринишда турар эди. Сўнг Бошлиқ ётган ерга бориб униб чикмоқ илинжидаги майсаларни депсиб ташларди. Бу ҳол йиллар оша такрор бўлаверди. Шу тарзда орадан ўттиз беш йил ўтди. Буғу энди узокларга кета олмайдиган бўлиб қолди. Унинг ўкириғи ҳам ўрмонни ларзага соладиган даражада эмасди. Буғунинг узокларга кета олмаётгани фақат умр шоми яқинлашаётганидан эмас, балки бу атрофда одамларнинг кўпайиб қолгани, наъра тортиб ишловчи техниканинг ўрмон сукунاتини бузиши ҳам сабаб бўлаётган эди. Ўрмоннинг қоқ белидан темир йўл ўтиши лозимлиги, бу қурилиш БАМ деб юритилиши, бу қурилишга Раҳматуллоҳнинг юртидан ҳам одамлар келгани, шубҳасиз, буғу учун номаълум эди. Йигирма йилнинг нарёида, камокхона бошқа ерга кўчирилгач, унинг ўрни харобазорга айланган эди. Қурилиш бошланиб, қолган-қутган бинолар таъмир этилди, идорага, ётоқхонага айлантирилди ва пештоқиға «Штаб» деб ёзиб қўйилди. Бу ер гарчи «Комсомол зарбдор қурилиши» деган номда зикр этилса ҳам, аслида унда оғир жазоси енгиллаштирилиб, мажбурий меҳнатга ҳукм қилинганлар тер тўкишарди.

Уч кун эзиб ёққан ёмғир тунда тиниб, эрталабга яқин булут чоклари сўкилди. Ола чалпоқ булутлар орасидан қуёш кўринганда «Штаб» ҳали уйқуда эди. Икки кун бурун марказдан келган Вакил кўнгил хуморини ёзиш мақсадида бу ерда туни билан муҳим тадбир ўтказган эди. Оқшомда бошланган мажлис зарбдор қурилишда комсомолларнинг вазифаларини муҳокама қилиб олгач, зиёфат бошланган, сўнг сархуш Вакил истаги билан карта ўйинига ўтиришган эди. Ўн тийиндан тикиб бошланган ўйин авжига минди. Қурилишнинг катта-кичик етакчилари қиморга уқувсиз эдиларми, ҳар ҳолда икки-уч мингдан ютқазиб, мўътабар меҳмон олдида «уялиб» қолишди. Ютуқ туғёнға келтирдими

ё ичилган ароқ миқдори меъёрдан ошдими, Вакил уста киморбоз эканига ўзи ҳам ишониб, «Лагернинг зўрини олиб келасан», деб туриб олди. Узун бўйли, қомаги келишган, сочлари орқага таралган, кўзлари кибр билан боқувчи Вакилнинг истаги мезбон — комсомол зарбдор қурилиш отрядининг комиссари учун амри вожиб эди. Мезбон ҳам, меҳмон ҳам шу баҳорда ўттиз бешга тўлган эдилар. Шунданми, юриш-туришда ҳам, гап-сўзда ҳам, хурмача қилиқда ҳам бир-бирларига ўхшаб кетардилар. Комиссар Вакилнинг истаги яхшилик билан тугамаслигини билиб, у айтгандай «зўр»ни эмас, зўрлар орасидаги Дастёрни чақиртириб келди. Дастёр Вакилни ярим соатдаёқ шилиб олиши мумкин эди. Комиссарнинг имо-ишораларига итоат этиб, ўйинни тонготарга қадар чўзди. Сўнг «Бу ўйин ҳазил эди», деб ютганларини ташлаб чиқиб кетди. Ана шу мароқли тундан сўнг Вакил ҳам, Комиссар ҳам ҳордиқ чиқаришарди. «Зарбдор» қурувчилар нонушта қилиб, иш-ишларига тарқашганида ҳам «Штаб» уйғонмаган эди. Комиссар пешинга яқин ланж ҳолда турди. Қабулхонасига чиқиб керишди. Эти жунжикиб, қўлларини бир-бирига ишқади. Шундагина эшик ёнида мўъминлик билан турган йигитга кўзи тушди.

— Ҳа, келдингми? — деди менсимаган тарзда.

Йигит салом берди-ю, унга яқинлашишга журъат этмади.

— Кеч қолдингми? Энди нима қиламиз?

Йигит бўйнини қисиб, қалин қоғоз қутиларга қаради.

— Нима бу?

— Ноз-неъматлар...

— Ўзинг келдингми?

— Акам бирга келдилар.

— Акангми? Аканг нима иш қилади?

— Айтувдим-ку... базада...

— Чақир акангни...

Йигитнинг акаси эшик орқасида турган эди, бир зумда Комиссар рўпарасида пайдо бўлди. У укасига ўхшаб ийманиб турмасдан, чаққон келиб Комиссар билан қўшқўллаб сўрашди.

— Уканг беш кун кечикиб келди. Бунинг учун нима бўлишини биласанми? Яна беш йил қўшиб беришса БАМ битгунча шу ерда моғорлаб юраверади, — Комиссар шундай деб оғзини баралла очиб эснаб, керишди.

Беш йил қўшиб берилиши ҳақида беписандлик билан айтилган гапни эшитган Йигит ҳам, унинг акаси ҳам чўчиб кетишди.

— Ҳазил қилманг, акахон, — деди Ака жилмайишга ҳаракат қилиб.

— Ҳазил онангнинг уйида бўлади. Бу ер давлатнинг идораси.

— Беш куннинг бир иложини топса бўлар, гуноҳни ювармиз. Акахон, ҳар ҳолда ошна-оғайниларимиз қараб туришгани йўқ.

— Сен чиқиб тур, — деди Комиссар Йигитга. Йигит буйруқни бажаргач, Акага қаради.

— Гуноҳни ювиш осон эмас, буни биласанми?— Биламиз, акахон, биз ҳам кўча кўрган одамлармиз.

— Кўча кўрганмиш... Кўча кўрган одам укасини қаматиб қўймайди.

— Ҳа, энди ғафлатда қолдик. Тухмат бўлди-да...

— Тухматми?.. Нима, совет тузуми фақат тухматчилардан иборатми? Шундай демокчимисан?

— Йўғ-е, акахон, унақа ниятим йўқ. Мен сиёсатга тушунмайдиган оми одамман. Чўт қоқиб юрган одамда бунақа фикр қаёқдан бўлсин?

— Гапни чўзмай чўтингни қоқ. Уйга бориб келишга берилган рухсат, беш кун кечикиш... хў-хўш... Агар хоҳласанг, муддатини қисқартириш имкони ҳам бор. Масковдан вакил келган, шуни хурсанд қилиш керак.

— Ҳаммасига тайёرمىз.

— Тайёр бўлсанг, ана пиджагим. Ўттизтани чўнтагига сол. Хонамга уканг олиб кирсин.

Комиссар шундай деб ичкарига кирди. Ака у билан савдолашишга журъат қила олмади. Пулни санади-да, илгичдаги ҳаворанг пиджакни олиб, чўнтагига авайлаб солди. Сўнг укасини чақирди.

Комиссар ичкарига киргач, диванда ётган Вакил кўзларини очди.

— Шампан топсанг-чи, Комиссар, — деди у эснаб.

Комиссар жавондан шампан виносини олди-да, косага қуйиб узатди. Вакил қадини сал кўтариб, кўзларини юмганича винони симирди. Сўнг бўшаган косани Комиссарга узатиб, лабини ялаб қўйди.

— Онамдан қайта туғилгандай бўлдим, яша, — деди ҳузур қилиб. Йигит кириб пиджакни узатди.

- Ҳа, айтганимдай бўлдимми? Яхши, мана, акангга илғорлардан эканингни айтдим. Бугун икки энлик хат қиламиз. Муддатинг қисқаради. Бор, ишингни қилавер.

— Комиссар,— деди Вакил ётган ерида керишиб.— Ўзбекистонда бўлганимда менга кабоб маъқул келган эди. Икки кундан бери кутаман, кабобнинг иси чиқмаяпти. Нима, меҳмондўстликни унутиб қўйдингларми?

— Кабобни сайлга мўлжаллаб қўювдим. Ҳозир овга жўнаймиз. Йигитлар жой тайёрлаб кутишяпти. Шу атрофда буғу кўринган экан. Очиқ ҳавода буғу гўштидан кабоб ейишга нима етсин, а?

Вакил мамнун жилмайди.

— Кечаги зўрни ҳам чақир. Кайфда мени алдади. Бугун бир бурнини ерга ишқай.

— Бугун ўзимиз ўтирайлик. Йигитлар суҳбатингизни соғинишган.

Вакил бу таклифга ноилож кўнди. Улар тушган «Вездеход» кичикроқ бир яланглик ёнида тўхтади. Ялангликка гиламлар тўшалган, ўртада тўкин дастурхон меҳмонга мунтазир эди. Улар овдан олдин қизишиб олмоқни маъқул

кўришди. «Қизишиб олиш» маросими мўлжалдагидан кўпроқ чўзилди. Вакил ширакайф бўлиб, ёнбошлаб олди. Комиссар хизматда бўлди. Бошқалар «Вездеход» панасида давра қуришди. Буғу гўшти насия бўлгани учун штабда зираланган гўштдан кабоб қилишди.

— Урушдан илгари бобом шу ерларда хизмат қилган экан, — деди Вакил. Аксилинқилобчилар ўқидан ҳалок бўлган экан.

— Қабрларини зиёрат қилдингизми? — деб сўради Комиссар.

— Қабрлари йўқ... Отишмадан сўнг жасадларини топиша олмаган экан. Ҳа, айтмоқчи, биз сен билан ҳамюртмиз, десам ҳам бўлади. Бобом юртингни босмачи ғаламислардан тозалашда қон тўккан.

— Шунинг учун ҳам биз сизни яхши кўрамыз-да. Ўзбекистон — сизнинг уйингиз. Қачон борсангиз, юрагимиз шодликка тўлиб кутиб оламыз. Мана, қаранг, сиз келдингизу бу ерларда ҳам офтоб чарақлаб кетди. Яхши одамнинг набираси эканингизни Қуёш ҳам тасдиқлади.

Улар ўтган яхши одам учун ичишди.

Сўнг Комиссар тилга кирди:

— Мени бу ишга таклиф қилишганида, нима учун йўқ демаганимни биласизми? — У Вакилдан жавоб кутмай, давом этди: — Кўпчилик кўнмади. Мен учун эса бу ерлар қадрли. Менинг бобом ҳам шу ерларда ҳалок бўлган эканлар. Бобом фуқаро урушида комиссар бўлганлар. Менинг лавозимим ҳам комиссарлик...

— Биз ота-боболаримиз ишининг давомчиларимиз, — деди Вакил кўтаринки оҳангда.

Оталар ишини давом эттириш учун ичдилар.

— Сизнинг ўғлингиз бор экан, — деди Комиссар жўшиб. — Менинг қизим бор. Биз куда бўлишимиз мумкин. Ўғлингизни Ўзбекистонга олиб келасиз. Қизимнинг қулоғини тишлаб қўйсин. Бизда шундай удум бор.

— Унгача мен сенинг қулоғингдан тишлаб қўя46 қолай, — деб ҳазил қилди Вакил.

Ҳазилдан завқланиб, ўпишдилар.

Куда-андачилик учун ичмоқчи бўлишганида коржомадаги бир йигит уларга яқинлашди.

— Комиссар, қирқ иккинчи объектни қазийтганимизда одам суяклари чикди. Йигитнинг гапи Комиссарнинг гашини келтирди.

— Чикса нима бўпти, бир чеккага суриб ташла.

— Бир буғу пайдо бўлиб қолди. Ҳеч кимни йўлатмаяпти. Буғу пайдо бўлиб қолганини эшитиб, улар бу ерга ов баҳонасида чиққанларини эслашди.

— Ўлжа ўз оёғи билан келибди-ку, кетдикми? — деди Комиссар Вакилга қараб.

Ширакайф Вакил ўрнидан турди-да:

— Буғу овлаш жону дилим, — деб ғудранди. Экскаватор олдида уч киши турарди. Одам суяклари сочилиб ётган чуқурча лабида бошини эгиб олган буғу худди тош қотгандек эди. Комиссар шошиб милтиқни ўқлади-да, «Аввал сиз отинг», деб Вакилга мулозимат қилди. Вакил милтиғини шошилмай ўқлади, шошилмай нишонга олди. Тепкини босди. Биринчи ўқдан буғу қилт этмади. Вакил иккинчи тепкини ҳам босди. Буғу яна қимирламади. Вакил «Наҳот тегмади?» деган савол назари билан шерикларига қаради. Шошилганича милтиқни қайта ўқлаб яна тепкини босди. Буғу бошини кўтариб, ўқирди. Комиссар ҳам уни нишонга олиб ўқ узди. Буғунинг танасида жароҳат изи сезилмади. Ишчилар бу ҳолдан ажабланиб, экскаватор ортига чекиндилар. Буғу ҳам орқасига тисарилди. Кейин ҳеч қутилмаганда Комиссар сари сапчиди. Икки-уч сакрашда унинг рўпарасида пайдо бўлди. Аввал Комиссарни, сўнг Вакилни шохига илиб улоқтирди-да, дарахтлар орасига кириб ғойиб бўлди. Ишчилар Комиссар билан Вакилни суяб турғазиб, «Вездеход»га олиб борамиз деб туришганида буғу яна пайдо бўлди. У суяклар сочилиб ётган чуқурлик олдида

бир оз турди. Кейин кутилмаганда ёнбошига шарт қулади. «Ўқ теккан экан-ку? — деб ўйлади Комиссар. — Унда нимага қон чикмади?» Буғуга яқинлашишни ҳам, яқинлашмасликни ҳам билмай туришганида жонивор кичрая бошлади. Бир неча дақиқада дами чиққан пуфакдек ундан ҳеч нима қолмади. У ётган ердан енгил ҳовур кўтарилди. Бу ҳодисадан кўрқувга тушиб, тезда изларига қайтдилар. Яқингинада зиёфат еб ўтирган ерлари топталган, идиш-товоқлар синган, егулик-ичгуликлари сочилиб кетган эди. Хизмат қилиб юрган йигитлар эса кўрқиб, «Вездеход» ичида ўтиришарди. Улар бир баҳайбат буғу пайо бўлиб ҳаммаёқни яксон қилиб кетганини айтиб беришди.

Ҳамма нарса жой-жойида қолди. Барчалари машинага ўтириб, шошқич равишда штабга қайтдилар. Кечга бориб Комиссар билан Вакилнинг иситмаси кўтарилди. Рация орқали врач чақирдилар. Врач етиб келганида иккови ҳам ҳушини йўқотган эди. Уларни вертолетда олиб кетишди. Шундан сўнг қирқ иккинчи объектдаги экскаваторга икки ҳафта давомида ҳеч ким яқинлаша олмади. Ўн беш кун деганда дадилроқ ишчилар бориб, суякларни қайта кўмишди. Лойиҳани бузиб, темир йўлни юз қадам наридан ўтказадиган бўлишди. Зиёфат бўлган жойга эса биров қадам ҳам босмади. Штабдан олиб келиб ёзилган гиламлар намгарчиликдан чирий бошлади.

Гиламлар тўшалган ер остида ҳам уч кишининг суяклари борлигини, бу ерда Вакилнинг бобоси — қамоқхона бошлиғи ва отряд комиссарининг бобоси — Комиссар мадфун эканликларини ҳеч ким билмади. Бу сирни буғу ўзи билан бирга олиб кетган эди.

3.2 AV

Sen tebränib ortäjin,

Men yıqılıb ıñräyin.

Sen otli un çekärdä

Men qanlı yaş tokäyin.

Abdüräüf Fiträt

Bismillahir Râhmânir Râhıym

Ertä sahardä mominlär qatâridä ornimdän turğızgän, közingä nur bergän, âñimni tınıqlaştırgän, qolgä qalâm âlişgä ımkan yaratgän Egämğä hamd aytmâq bilän âlişgä kirişgümdir. Yâ Tañrim, dilimdä bir dard uyğänän, uni dindâşlärimgä da yetkâzişgä öziñ madäd bergäysen. Ey Âllâh, başimgä qılıç kelgänidä ham Seniñ mubârak nâmiñü tildän qoymägän, Vatän hurligi uçün cân bergän, ammâ Vatän tupraqıdä yâtiş nasib etmägän şahıdlärni öz rahmätinğä âlgaysen. Ul mubârak zâtlärni qıyâmätdä bandäm degäysen, Rasülillah şafâätlärigä Öziñ muyässär qılğaysen, âmiyn!

Yâ Tañrim, Öziñüñ rızalıgıñ bilän, şahıdlär ruhını şad etmâq maqsädidä şul asärni yâzmâqqa cazm etdim. BİZ gunâhkâr bandäläriñgä Öziñ hıdâyät, insâfû tâvfiq ber...

MÜXTÄSÄR MUQADDİMÄ

Bu tñj Unyet sayyâräsi taşvişli xabär bilän uyğändi. biretägi deñizgä tutâş baländ tğ sıynäsigä cäyläşgän kuzätüv maskäni «1248» raqami bilän belgilänän sayyârägä yetib bğrgän kâinät kemäsiniñ halâkätgä uçragäni haqıdä malümât tarqatdı. Kemä nimä sabäbdän sayyârä sathıgä qulägäni nâmälüm edi. Unet âlimlärigä malüm bolgän narsä fazâgırlärniñ uçtäsi halâk bolgän.

birävi hayât, ammâ uniñdä qısmäti qârânğı. Oşä tñj unetliklär taqvimidä 2419 yıl, ertä küz äyiniñ on birinçi küni başlandı. Unetliklär «1248» sayyâräniñ nâmi «Yer» ekänini, kemäläri Yer vaqti bilän 1908 yıl ıyuniniñ ottizinçi tñjidä halâkätgä uçragäniñ keyinraq bilädilär. Tırık qalgän yagänä fazâgırniñ taqdiri esä ulärgä uzâq yıllar nâmälüm bolib qäläverädi.

OTTİZ YILDÄN SOD...

1

Bu qamâqxânâ quş uçsâ qanâti, âdâm yursâ âyâğı kuymäydiğän, ammâ quşniñ ham, âdâmniñ ham yetib kelmâğı muşköl bolgän uzâq bir ormânzârgä cäyläşgän edi. Fuqarâ urüşidä çapdästligi bilän dâñ tarätgän, Buxârâ amirini Afğân çegäräsigä qadâr taqıb etib bârgän, çavändâzlikdä, qılıç çâpişdä tenji yoq âdâm kelib-kelib manâ şundäy âvlâqdägi qamâqxânägä başlıq bolgänidän xafâ edi. U âsüdä hayâtgä tâqat qılâlmäsdi. Sıyâsiy mahbuslärniñ momin-qâbilligi uniñ ğaşini keltirärdi. Nafsilâm birini aytgändä, bu yerdägilärniñ barçâsi u uçün şunçâki sıyâsiy mahbus emäs, balki xalq duşmânları edilär. Fuqarâ urüş çâğıdä ulärni tamâmân qırıp taşlâmägänidän afsüslär çekärdi. Yaxşı hamki aqlı âdamlar bu qamâqqa oğri-källäkesärlärni ham yubârışgän. Başlıq dastläb ulärni ıışgä sâlib, koñil xumârini yâzdi. Oğri-källäkesärlär birginä ıışrâ bilän sıyâsiy mahbuslärni doppâslâb qalışâr, Başlıq esâ bu manzârâni huzürlänib tāmâşâ qılâr edi. Birâq bu ham bârâ-bârâ koñligä lazzât bermäy qoydi. Çunki quruq tāmâşâbinlik Başlıqniñ tabiätigä yât, bundäy doppâslâşdä özi ııştırâk etmäsä, dılı taskin tâpmäs edi.

Künlärniñ biridä u koñligä taskin-täsälli berüvçi acâyib biroyin oylâb tâpdi. Bu oyun âqıbatidä başqarmäğä ğalâti malümâtlar berâ başlâdi: «Fâlân ısmli, fâlân raqamli mahbus qâçışgä urinän paytdä âtib taşlândi...» Başqarmädägilär bu qamâqxânädän kim qâçâ âlärkin, qâçıb qaygä bârärkin, deb oylâb otirişmäsdi. Ulâr uçün eñ muhımı — mahbus tırıklâyın qâçıb ketmâbdi — kifâyâ!

İkki kundän beri tınmäyâtgän yâmğır qamâqxânâ başlığiniñ ruhını tamâmân ezib taşlâdi. Recâsi boyıçâ keçâ âvgä çıqışı keräk edi. Yâmğır yerni atälâ qılıb yubârdi. Qadâm bâsgäniñdä etikkâ birpud lây ilâşib çıqqandän âyâqni kotärâ âlmäy qâlâsän. Turkistânıñ ıssıq quyâşıgä, sarâ mevâlârigä orgänän Başlıq bu namğärçilikkä, yâmğır tıñanıdän keyin yâpirilädigän çıvinlârgä tâqat qılâlmäs edi. U birân yumüş bilän şuğullanmäsä, yurägi tars yârilib ketişini hıs qılıb, toqqızınçı barâkdägi ayğâqçisini çağırtirdi. Tumşuğı âldinâ turtib çıqqan ayğâqçı âstânâ hatlâdi-yu pādşâh qarşisidä «Buyürsinlär, âliy hazrâtlâri», deb qol qâvüştirgän mulâzimdäy yuvâşginâ turdi. Bu hâlâtdä qamâqxânâ başlığı çındän ham pādşâh, u esâ sâdıq mulâzim maqâmıdä edi.

Albättä, Başlıqqa «Siz pādşāhsiz!» degän ädām balälärgä qälärdi. Çunki Başlıq bu sözdän hazār qılār edi. Pādşāhu bāylärgä qarätä ot açgän, cahân ıñılābi uçün qılıç yalāngāçlägän ädāmni «pādşāh» deb atāşni eñ uluğ haqārāt sanärdi. Kimdä-kim curāt etib «Sen eşäksän!» desä, keçirişi mumkindir, amma «Sen pādşāhsän!» degän tilniñ aqıbatdä kesilüvi tayin edi. Şunā qarāmāy Başlıq kiçik birmamläkät pādşāhı egä bolgän ımtiyāzlärdän fäydälänärdi. Uniñ ayrim qılıqlärigä qarāb, u özinı äddiy pādşāhmäs, Xudā deb, qamāqxānädägilärni bandi emäs, bandä deb bilädi şekilli, deyiş ham mumkin edi.

U muşuk bälädäy tıtrayātğan ayğāqçisigä açınāsimān qarāb tur-di-dä, ustāl ustidägi arāqdän ıstākāñä toldirib quydi. Ayğāqçı ıldām yurib kelib, ıstākānnı qoligä aldı-dä, tort yutümdä boşätädi. «Küf» deb qoyib tilini çıkarib, labini yalāb qoydi.

— Xudā yārlaqasin sizni, — dedi.

Başlıq uniñ yuzigä tarsäki tärtib yubardı.

— Bu xānädä Xudāni tilgä älmä demäbmidim?, dedi Ğazāb bilān.

Ayğāqçı kutilmägän tarsäki zarbidän birçay qaldı-yu, özinı tutib aldı.

— Bılmāy aytvāribmān, keçiriñ. Mullāniñ atrāfidä yurāverib, tilim orgānib qalıbdı.

— Bunaqa tilni kesib, ıtlärgä taşlāş keräk. Xoş, nimä deydi mullāñ?

— Konmāyāptı, — ayğāqçı şundāy deb yanā labini yalädi. Başlıq cavābdän qanıqmägänini anläb, qoşımçä qıldı:

— İndāmāy yātāversäk gunāh-kü, qāçış ham cihādniñ birturi, deb ham kordim.

— Nimä deydi?

— Kop gapirmāydi, baş çayqaydi, xālās.

— Başqalār-çı?

— Başqalār ançā koñān.

— Ançā degāniñ nimäsi?

— Mullägä qarāb turışıbdı.

— Özləridə kallə yoqmi?

— Mullənin közi yamən. birqarəsə, ʔdəmni ǵaləti qılıb qoyədi.

— ǵaləti degənin niməsi?

— Qol-ʔyʔq boşəşib, cən halqumǵə kelib qǵlǵənjə oxşaydi.

— Cənin halqumıǵə keldimi? Bəşlıq şundəy deb uǵə qattıq tıkdı. Soǵ caǵıǵə muşt tuşirdi. Ayǵǵaqçı ikki qadəm narıǵə uçib tuşdi. Bundəy muştədən keyin tepkiləş bəşlənişini bılǵəni uçuñ ǵucənək bolib əldi. Bu safər Bəşlıq marhamət qılıb, tepmədi.

— Yəmǵır tıǵənıdən keyin qəçəsənlər, deb gapni kaltə qıldı.

Ayǵǵaqçı çıqıb ketǵəç, mınərədəǵı səqçilər ormənə qarəb oq ətə bəşlədilər. «Yanə keldimi?» deb oylədi Bəşlıq derəzə əşə həvliǵə qarəb. Keyin yərdəmçisini çağırıb «Nimə gap?» deb sorədi.

— Oq otməs buǵu yanə paydə bolibdi, — dedi yərdəmçi.

Ertə bahərdə qaməqxənə atrəfidə kattə şəxdər birbuǵu paydə bolǵən edi. Uǵə qarəb ətilǵən oq izsiz ketərdi. Hattə mergənlər ham pəyləb ətişdi — fəydə bermədi. Şundən soǵ buǵuni korgəndə askərlərni sarəsımə bəsədıǵən boldi. Bəşlıq «Oq ətişsə, qorquvləri kaməyər», degən fıkrdə səqçilərgə buǵu korinişi bilən ətişǵə ruxsət bergən edi.

2

Təzə havədən nəfəs əlişǵə konikkən tabi nəzik ədəm toqqızınçı barəkkə kirib qəlsə, bu cəyniñ qolənsə hıdigə təqat qıləlməy qəçib çıqışı tayin. Ədəm boyidən ikki qariçginə baləndrəq qılıb səliǵən bu bəstirməniñ beldən sal yuqərisiginə yer sathıdən tepədə. İkki şapələq hacmdəǵı darçələrdən xırə nur bazər kirədi. Qopəl eşik açılǵən mahaldə təzə havə yəpirilib kirişi mumkin. Ǵolələr tırqışidən sizib otüvçi havə esə taməki, ter va yanə alləmbələlərnin hıdini haydəb çıxarə əlməydi.

Rahmətülləh bu barəkkə qadəm bəşǵən dastləbki daqıqadə kop qıynəldi. Oqçıq tutəverib tınkə-mədərini quritdi. Bundən battər balələrgə çıdəǵən ədəm bələsi, taqdir ekən, bu sassıq havəǵə ham konikdi. Rahmətülləh bilən birǵə kelǵən Mırhəsəl barək əstənasini hatləş bilən burnini berkitib:

— Xuddi lahadgä oxşaydı-ya, — degänidä Rahmätüllâh:

— Undäy demän, birädär, lahad bunaqa sassıq bolmäs, — deb edi.

Qışdä yâqqan qâr baräk boğâtigäçä bäsib, Ğolä tırğışlärیدän kirib turüvçi havâ yoli ham berkilgänidä, opkäsı zaifrâq mahbus bahârgä yetib bârışidän umidini uzädi. Rahmätüllâh yâmğır yâqqan kunläri qıynälädi. Başqa mahal, qâr yağıb turgänidä ham, ormändä işläb, koñli sal âvünädi. Tuni bilän qıynälgän opkäsı râhatlänädi.

İkki kun ezib yâqqan yâmğır uni sıl qilib yubârây dedi. Keçä âqşâmdä, calä avcigä çıqqan mahaldä Başlıq «Zerikib qâlišmäsin», deb rahm qilib, barçäni taşqarigä quvib, yugürtirdi. Oşändän beri baräkdän çıqışgä heç kimniñ tâqati yoq. Rahmätüllâh ormändägi allaqandäy yâvvâyı mevâniñ noxâtdek kelädigän danägidän özi yasäb âlgän dänälärni ogirib, tasbeh aytädi. U Âllâhgä nälälär qılmäydi. «E Tañrim, ne uçün menä bundäy azâblärni ravâ kordin, gunâhım ne edi?» deb fiğân çekmäydi. Şundäyginä yänidä cağni muştümigä tırägän hâldä, kirlänib ketgän darçä ârquali taşqarigä tkilib yuztübän yâtgän Mırhâsil birkuni şundäy deb zârlänänidä, Rahmätüllâh:

— Asti undäy demän, birädär, neki korgülik korgän bolsäk, özimizniñ felimizdän. Qäläversä, Âllâhniñ ımtıhâni ham birmarhamät, — degän edi.

— Men-kü, Xudâni unütäyâzgän birbandä edim, menä birâğır sınaşni ravâ koribdimi, taqdirimgä tan beräy. Ammâ sizdäy taqvâ egäsini bunçälär xâr qılmäsä? — degän edi

Mırhâsil. — Astağfirüllâh! Kimni qandäy sınaşni orgätmâq âciz bandälärniñ yumüşı emäs. Kimni ıymâñä qaytärmi yâ yoqmi, deb sınaşä, kimni ıymâni naqadär sâbit ekänini anıqlâmâqdir, vallâhı aläm...

«Yâ Ibädii! İzä ıbtäläytü abdän mın ıbädii muminän fahamidäni va sabärä aläyyä ma ıbtäläyтуhu fainnahu yaqumü mın madcâihı zalikâ kayävmä valädäthu mınäl xatâyäâ».(Mäzmüni budir: “Ey bandälärim! Men bandälärim içidän birmomin kişini birän musibät yetküzib) ımtıhân qılsäm, u menä hamd aytib, meniñ ımtıhânimgä sabr qılsä, u oşä cäydän turgänidä xatädän (günâhlärdän) ânäsi tuqqan kişidek pâk bolib turädi”. Xadisi Qudsiydän)

Täbiätän cızzäkırâq bolgän Mırhâsil Rahmätüllâh bilän bu xusüsdä yanä birneçä karrä bahs yuritdi. Mırhâsilniñ gapläri bazän şakkâklık sari yetäkläsä ham Rahmätüllâh uñä haqıqatni sabr bilän uqtırmâqçı boläverdi. Ustâzi şayx İsmâil uñä şundäy talim bergän: «İymândän qaytgänlärgä yâki kâfirlärgä duç kelsän, sabrli bol, Haq-tââlâniñ yolini sabr bilän tuşuntir. Şâyäd, bugün bolmäsä ertägä Âllâh ulär qalbidägi qulfni açsä...»

Âllâhniñ zıkri bilän band bolib otirgän Rahmätüllâh xayâlini Mırhâsilniñ âvâzi buzdi:

«Men endi xuddi birsâmân parçäsi...

Lâkin zor denizniñ çeksiz qoynidä,

Cimginä bärädır kirsiz qoynimdä,

Erkin kopäklärniñ allaqañçäsi...»

Rahmätüllâh tasbeh dânaläridän közini âlib Mırhâsilgä qarädi. Uniñ qımir etmäy yâtğanini korib «öziçä gapıryäpti», deb oylädi-dä, yanä tasbeh dânalärigä tıkdı. Şu ândä Mırhâsil yanä tilgä kirdi:

Qıpğızil qân bolib

Künlär bätädır...

Yâmân hıdgä tolib

Tâñlär âtädır...

Âğır kunlär tuşdı meniñ başımgä...

Mırhâsil qaddini kotärib, çârdânä qurib otirdi-dä, aybdâr âdämdäy başını egdi.

— Şer tuğılib qâldimi, şâir birädär? — dedi Rahmätüllâh hımlık ilä.

— Ustâzniñ şerläriñi eslädim. Hâzir qaydä ekäñlär, qaysi sassıq baräkdä yâtıbdı ekäñlär?

«Erkin başqalärdir, qamälgän menmân...»

Hayvân qatâridä sanälgän menmân...»

— Şundäy âdämgä cabr qılışdı-ya! — Mırhâsil âlâm bilân baş çayqadı.

— Öz hamkäsbläri qollärigä kişän urib berişdi-ya! Taqsir, ertä ındin- ustâz qamâqdän çıqıb kelsälär, ulärniñ vıcdânläri azâb çekmäsmikin?

— Vıcdânläri deysizmi? — Rahmätüllâh acäbländi.

— Munâfiqdä vıcdân bolädi, deb sizgä kim aytdı?

— Ulär dözäximilär?

— Buni qıyâmätdä yâlgız Âllâhniñ öziginä belgiläydi. Biz âciz bandälärmiz. Kim dözäxgä, kim cannätgä nâil bolmâğı bizgä qârângı.

— Şunaqa deysiz-u, korinib turgän anıq narsäni tan âlginiz kelmäydi. Âdâm goştini yeyiş harâmı? Harâm! Harâm yegänlär dözäxgä tuşadı? Tuşadı. Tuhmät, ğıybät âdâm goştı yeyiş bilân barâbärmi? Barâbär... Dözäxdän başqa yergä tuşmäydi u malünlär. Ammâ men ham ulärniñ ketidän dözäxgä tuşışni ıstârdım. Ulärniñ kuyib6, cızğanäk bolib, azâblär çekişläri keriş uçün ham dözäxdä bolışni ıstârdım.

— Astağfirüllâh! — Rahmätüllâh şundäy deb tasbeh ogirgäniçä pıçirlädi: «Vä ma-a allämnâhu-ş-şerrä va ma-a yanbağyi lahu...» (Mänâsi: Biz unğä muhammädgä şer orgätmädik va şâirlik uniñ uçün durüst emäsdür... Yâsin suräsi, 69-âyat)

Rahmätüllâh şâirlärniñ fel-atvârini bılmägäni uçün şu paytgäçä bu âyatniñ mâhiyätini durüst añlâmäs edi. Toğrı, ustâzi bu xusüsdä ham talim bergän. Rahmätüllâh u zâtniñ aytgänläri yaxşı esläydi. Hâzir ham tasbeh ogirä turib, yâdgä âldi: «Muhammäd aläyhıssälâm mädâmiki, Âllâh-täälâ tāmānidän yubârilgän payğambär ekänlär, demäk, faqat va faqat râst sözlämâqlıkläri şartdır. Nazm esä öz ehtirâsi, mubâlağasi bilân râstgöylikni kotärä âlmäydür. «Şerniñ eñ şirini yâlgānidir», deb şâirlärniñ özläri ham etirâf etürlärkim, öz ummätlärigä birumr amäl qılınädürğän dın arkânläri orgätüvçi, xusüsän, ğayb âlämi, âxirät dıyâri haqıdä xabär berädürğän payğambärniñ şâir bolışı çındän ham durüst emäsdür...»

Rahmütüllâh Mırhâsilgä köz qırı bilân bâqadı. «Bu bandäniñ kokrägidä âlâv bär. Yândirädi, kuydirädi... Buki yurt qayğusidä bunçälär yânsä, ustâzi qançälär yânär ekän?» deb oyläydi.

Mirhâsil gapləri Rahmätüllâhgä yâqmâgânini fahmlädi. Köz qırı taşlâb qoygânini ham sezdi. «Taqşirgä maqul gap aytiş muşkül. Uni aytsän, makruh deydi, buni aytsän, şaytân vasväsäsi, deydi. Pıçirlâb duâ oqıyverär, oqıyverär... Durüst, Âllâhni zıkr etmâq — muslim üçün farz. Ammâ cihâd degän tuşünçä ham bär-kü?! Neçün eslämäydi buni?» deb xayâldän keçirädi. Tunâv kuni Komissär şundäy degänidä Rahmätüllâh uñä qattıq tıkdı-yu, indämädi. Soñ xâli qalıb, Mirhâsil buni takrârlägändä, «Cihâdgä qandäy kotäriläsiz? Çâr-atrâf ğayri dın bolsä, faräsät egäläri âz, kalläkesär-müttahamlär kop bolsä, yanä munâfıqlär...» dedi.

Mirhâsil sezib yuribdi: Rahmätüllâh Komissärni yâqtırmäydi. Şundän bolsä keräk, uniñ takliflärigä bepisänd qaräydi. Qaçışdän qorqadimi yâ Komissärgä işänmäydimi? Baräkdä uni heç kim ısmi bilän çaqırmäydi. Hammâ «Komissär» deydi. Mirhâsil uniñ çındän Komissär bolgän-bölmägânini bilmäydi. Ammâ kattâ papkâ qoltıqlâb ızvâşlârdä, soñ avtâmâbildä kerilib otirgânini korgän. Bu taqsir-kü, malüm — bâlşevikläрни hazm qilä âlmäydi. Qızıl komändir-çi? U nimägä işänmäyaptı? Rahmätüllâhniñ oñ tāmānidä ğucānāk bolib yātğān sâçü qâşlari sap-sarıq bu ādāmni «Qızıl komāndir» deyişlari nātāniş kişigä ğalāti, hattā kesātıq kabi tuyulādi. Aslidä esā u çındän ham qızıl komāndir bolğān. Frünze taqdim etğān qılıçini oynātib, xop davr surgān. Haqıqat deb qılıç çāpgānidä, rahmāt eşitārdi, haqıqat gapni aytib qoyib, özini bu yerdä kordi. Keçä yāmğır āstidä mahbuslär yugürtirilğāndä yanä birhaq gap aytdi, özi kabi qılıç çāpgān, özi kabi qızıl komāndir bolğān, birāq, tilini tıyā ālgāni üçün mahbus kiyimini kiymāğān sâbıq qurāldāşı birginä muşt bilän közi atrāfini kokārtirdi. Bu kok ketär, ammâ qāriñä tuşğān tepkilär asārāti ketmäs korinādi. Keçädän beri āğrıq kuçāysä kuçāydiki, kamāymādi. Āğrıq zabtigä ālgānidä beixtiyār ıñrāb qoyādi.

Hâzir ham ıñrādi. Rahmätüllâh tasbeh dānäsidadän közini ālib, Qızıl komāndirgä qarādi. Kaftini uniñ peşānäsigä qoydi.

— Isitmäsi bärmi? — deb sorādi Mirhâsil.

Rahmätüllâh «Ha», deb baş ırğadi. Qızıl komāndir közlärini açib, qaddini sal kotārdi.

— Komissär qanı? — dedi zaif āvāzdä.

— Çaqrıb ketişdi, — dedi Mirhâsil.

— Uniñ taklifini oylădim, — dedi Qızıl komandır.

— Toğri aytădi: qâçış keräk. Qutülib ketälmäsmiz balki, amma olgändä ham ısyân qılıb oliş keräk. Bundäy yaşaş mumkin emäs. Başqalärgä sabâq bolsın. Taqsır, başqa yol yoq.

Keçägi kuñä qadâr qâçış haqıdâ söz ketsä, Qızıl komandır qatıy rad etäyâtğan edi. «Biz anlaşılmâvçilik tufäyli bu yerlärgä kelib qaldık. Ortâq Stălin bu nâmâqulçilikläрни şundäyliciä qoyıb qoymăydi. Men dâhiygä xat yăzdim. Hademäy uyimizgä ketämiz», deb ışântırmâqçı bolardı. (Mäktübläri Başlıq xănäsıdä umrını yaşâb bolğanını u nădân bandâ qaydân bılsın?) Keçä yâmgırdä bokib, maydänniñ atălăsinı çıkarıb yugürişğänidän soñ Başlıq xănäsıgä haqıqat ızlâb kirdi. Kirişdä dadil edi, dam otmăy çap közi xıräläşğän, tepki azâbidân bukçäygän hăldä çıqdi. Hâzir uxlâb yâtğandır, deb oylâşğän edi. Yoq, uyğâq ekân. Uyqusız tun uni dâhiydân marhamât kutış befäydä ekänigä ışântıribdi. Dılidä ısyân ruhını uyğâtıbdı. Kimgä, nimägä qarşı ısyân qılădi? Nimägä erişădi? birmartâ ısyân qılıb-kü, korădigänini korib yâtıbdı.

— Taqsır, gapırsăñiz-çi... — dedi Qızıl komandır.

Rahmătüllâh tasbeh dănălăridân közlărini âlmăğän hăldä:

— Men sizgä toğri yol korsătişğä âcizmân. Toğri yolni Yarătğänniñ özi korsătădi. Bu yerdân-kü qâçıb qutülărsız, keyin-çi? — dedi. Soñ pıçirlâb qoşıb qoydi:

—İnnă ilāhı va innă ilāyhı râciün...

— Siz... öziñiz bilăsiz... xăhlăsăñiz, otirăveriñ. Qızıl komandır şundäy deb Mırhăsilgä qarădi:

— Bulăr heç qaçân biz bilân birgä bolışmăğän.

— Komandır, — dedi Mırhăsil keskin âhañdä,— oylăbrâq gapiriñ.

— Rancimăñ, birădăr, bu kişi toğri gapni aytdılăr, — dedi Rahmătüllâh xâtircămlık bilân. — Biz faqat Âllăhdân yuz ogirmăğănlăr bilân birgä bolămiz.

— Ha... birgä bolăsiz... — Qızıl komandır şundäy deb ıñrădi. Bu ıñrâş tan âğrıǵı azâbidânmi edi yâinki ruh azâbidânmi edi, hamsuhbătlăr farqlăy âlişmădi. Bir-ikki nafăs otmăy, Qızıl komandır yană tilgä kirdi: — Âllâh «săbr qılgin», degän — sabr

qıldik. Âllâh «bâylikkâ berilmä, kibrgä berilmä», dedi. Ammâ bâylär qulâq sâlmädilər. Sabrlilər azâbdä yuräverdi. Âllâhgä boyinsünmägänlär râhatdä yayrâyverdi. Şumi haqiqat? «Âllâh», «Âllâh» deysiz... Âllâhınız sizdän yuz ogirgän, şunä aqlınız yetmäyäptimi?

Rahmätüllâh pıçirläb ıstıǧfâr aytdi, ammâ Qızıl komändirgä cavâb qaytärmädi, bahsgä kirişmädi. Manä şu âdäti mahbus birädärläriniñ yuräğini yârib yubârây derdi. Qızıl komandır ham, Komissär ham, bazän Mırhâsil ham uni bahsgä târtışgä urinib korärdi. Birâq, Rahmätüllâh ulär başlâmâqçı bolgän yolgä yaqınlâşmäs edi. birkuni Komissär: «Siz nimä uçün bahsdän qâçasız, bizniñ haqiqatımız âldidä siz âcizsiz», degänidä uniñ xayâligä dastläb «Yä ıbnı Adämä! İlä kam tacâlisü-sâlihıynä va la takünü minhum faizä calästahum va lam takün minhum famätâ tuflıhu?» degän kalimä keldi³⁴. Ammâ bu mubâräk sözlärgä Komissärniñ fahmi yetmäsliğini esläb, fikrini londä bayân qilä qâlgän edi: «Sizniñ qalbiñizgä şaytân ın qurib câylâşib âlgän. Siz avvâl qalbiñizni pâkläñ, soñ haqiqat xusüsidä men bilän sözläşin».

Komissär kirib câyigä çözildi. U har safâr navbätdägi «sörâq»dän qaytgäç, şundây qilädi. Aynıqsä, xocâyın arâq bilän sıylägän damdä, hıdidän payqab qâlışmäsın, deb başını ham çâyşäbgä oräb âlädi. Rahmätüllâh buni fahmlägän, uniñ qadâm âlişi beca ekänini sezgän. Şu bâis uniñ gapläri, taklifläriñi etibârsız qâldirärdi. Komissär başını çâyşäbgä oräb âlgän bolsä-dä, Rahmätüllâhniñ otkir nıǧâhını hıs qıldı. U şart çâyşäbni yulqıb, qaddini kotärdi — yañlışmägän edi, Rahmätüllâh unä qattıq tıkilib turärdi.

— Nimägä meñä bundây qaräysiz? — dedi Komissär tıtrâq âvâzdä. — Gapiriñ, maqsädiñizni yaşırmän, aytiñ!

Rahmätüllâh undän nıǧâhını âlib qaçmädi. Komissär bundän battâr talväsägä tuşdı.

— Qarämän meñä, — dedi bu safâr yaliniş âhañidä.

Sâqçı kirib, Rahmätüllâhni çağırmägänidä âxiri nimä bolışını aytiş muşkül edi. Har hâldä Komissärniñ bu nıǧâhgä çıdây âlmäsdän talväsä âlâvidä qâvrilib, âqıbat pârtläşi haqiqatgä yaqın edi.

Rahmätüllâh ornidän turâyâtib, Mırhâsilgä birqarâb âldi. Mırhâsil bu qarâşnıñ manâsini toğrı añlâb, uñâ ergäşdi. Eşikkä yaqınlâşğanıdâ Rahmätüllâh Mırhâsilgä qarâmägän hâldâ, xuddi özigä-özi gapirâyâtğandây dedi:

— Siz esli âdâmsiz, ehtiyât bolıñ. Başqa gap aytmädi. Randâ kormägän qalın taxtälârdän ıslâññan beöxşâv⁴⁶ eşikni açib, taşqarigä çıqdi.

3

Aygâqçı çıqıb ketişi bilân Başlıq unıñ ızidân tupürdi. Garçı Komissâr xâlis xızmat qilâyâtğän bolsâ-dâ, Başlıq undân nafrâtlânâr edi. «Sâtilişi bu qadâr âsân bolğän âdâm qandây Komissârlık qılğän, âdâmlârni nimälârgä davât etğän, buñâ ergäşğänlâr qandây ahmâqlâr ekân?» deb oylâr edi. Hâzir ham şu oy xayâligä kelib, ğıcınıb tupürdi. Soñ labigä papirâs qıstirib, qollârini şiminiñ çontâğigä sâlgän hâldâ, ğâz kelbâtidâ⁴⁶ u yân-bu yân yurdi.

Xüddi şu ândâ mınâradâgi sâqçılâr oq otmâs buğuni korib qâlib, palâpârtiş oqqa tutâ başlâdilâr. Başlıq «Oq otmâs buğu yanâ paydâ bolyâptı», degän xabâr bilân kirkän yârdâmçisigä qattıq tıkdı. Yârdâmçi bu qarâşğâ dâş berâlmây, buğuni özi atâyin başlâb kelib gunâhgä bâtgän âdâmdây, başını egdi.

— Toqqızınçı barâkdâgi mullâni çağır. Tunneldân kelsin.

Yârdâmçi «Xâtâ eşitmâdimmi?» degän xayâldâ başlığığa savâl nazâri bilân qarâb âldi. Başlıq buni sezib, keskin takidlâdi:

— Ha, tunneldân!

«Tünnel» degänlâri sımtör bilân orâlgän ıtxânâniñ ortâsidân kesib otüvçi dahlizmânând yol. Hamışâ yarım aç hâldâ saqlânüvçi, «bâs!» deyilsä, har qandây tırık cânni Qacib taşlâşğâ tayyâr ıtlâr ârâsidân otib kelişniñ özi bolmâydi. Bu ham Başlıqniñ ıxtirâlâridän biri. Cazâğâ lâyıq mahbuslâr başlârigä şundây korgülik tuşışidân qorqışadi. Başlıq esâ «Xâlg duşmânlaridân hattâ ıtlâr ham hazâr qilâdilâr», deb ulârniñ talânişlârini huzûr bilân kuzâtâdi. Yârdâmçi momingâbil hâldâ yurüvçi mullâni bilâr edi, şu bâis ham «U qandây gunâh qılıbdi?» degän oydâ başlığığa savâl nazâri bilân qarâğän edi.

Rahmätüllâh Başlıqniñ xânasigä toğri yoldän emäs, ârqa tãmândän bârışlärini bilib, tunneldän otişgä hukm bolgänini fahmlädi. Sımtör eşik açılmäy turib Yarätgänä munâcât etib, bu azâblärdän qutqarişni soräb edi, şu daqıqadä qamâqxânä devâri ârtidägi ormânzârdä buğuniñ uzün okırıq âvâzi eşitildi. Munâcât bilän band bolgän Rahmätüllâh avvâligä bu zârli âvâzgä unçalik etibâr bermädi. İkkinçi okırıq yanädä baländ âvâzdä, butün ormânzârni, ormânzârniñ pâkizä bağrigä kanädek yâpişib turgän qamâqxânäni larzägä sâlgändek boldi. Rahmätüllâh birzum toxtädi. Uniñ qulâğı âstidä buğuniñ âddiy okırığı emäs, «Âllâhu akbâr!» degän sâf, caränli âvâz yañrâgän edi. Bundäy âvâzni u Kabätüllâhdä eşitär edi. Ulğayib, Turkistânä qaytgänidän keyin neçä miñ martä azân âvâzini eşitdi, amma Kabätüllâhdägi muâzzin âvâzigä oxşâgänini uçrâtmädi⁶¹. Bâlälikdä qulâğıgä quyilib qâlgäni uçünmi, bu sâf, caräñdâr âvâz, bu âhañ Rahmätüllâh uçün qadrli edi. Nimä uçün buğuniñ okırığı uñä «Âllâhu akbâr!» bolib eşitildi

— özi ham añlâmädi. Avvâligä, meñä şundäy tuyıldı, deb oylädi, birâq, bu hâlät yanä uç karrä takrârläñäç, kalimäi tâyyibäni aytib, beixtiyâr âsmâñä qarädi. Yuzlärini sâvuq tāmçılär savälädi. Mınâradägi sâqçılär ormâñä qaräb paläpärtiş oq âtäverdilär. Sâqçi yelkäsigä astä turtib, uni tunnelgä yollädi. Rahmätüllâh «Bismillâh», deb âstânä hatläb, kalimäi şahâdätini aytdi-yu, soñ «Âyätäl kursiy»ni oqıb, özi tāmân yugürib kelâyâtgän itlärgä tıkdı. Âradägi masâfä uç qadâm qâlgänidä «Şü qâqsüyak bandäni ermäk qilämiz» deb vâvülläb yugürib kelâyâtgän itlär birdän dumlärini qısıb, toxtäb qâldilär. Soñ ârqağarigä qaytib, ın-ınlärigä kirib ketdilär. Rahmätüllâh tunneldän otib âlgäç, xuddi bori kabi boyinlärini çözib birneçä martä ulidilär.

Bu manzäräni korgän sâqçiniñ esi çıqıb ketâyâzdı. Deräzä âşä qaräb turgän Başlıq ham sarâsimägä tuşdı. Sarâsimä toridän çıqışgä ulgürmäy, eşik açilib, âstânädä Rahmätüllâh korindi.

Başlıqniñ Rahmätüllâh bilän gapläşiş istägi yoq edi. Anıqrâq aytilsä, uniñ bus-butün hâldä, birân yeri hattâ tırnâlmägän tarzda kirib kelişi mumkinligini mutlaqâ kutmägän edi. Na ılâc qılsinki, eti ustixânigä yâpişgän, qârâçädän kelgän, bâtıq közläridä qatıyât zuhur bolgän bu mahbus ropäräsida turibdi. birneçä daqıqa muqaddäm şu yerdä turgän ayğâqçi kabi közläri cavdirämäydi, qaddi egilmäydi.

Başlıq uniñ qârâmağız yuzigä qarab acäbländi: ayğâqçı ham, yârdämçisi ham âq-sarıqdän kelgän bolsä-dä, yuzi tund korinadi. Bu mahbusniñ qârämtir yuzi esä yârışib turgäñä oxşaydı. Başlıq bu muämmägä cavâb tâpişgä haräkät qılmäydi. U mahbusni çağırtırdı. Mahbus ropäräsidadä turibdi. Endi nimädir deyişi keräk.

— Sen nimä uçün aksilinqılâbiy taşvıqât bilän şugullänyäpsän? — dedi toñ âhañdä. Başlıq bu savâlni cazälämâqçı bolgän mahbusigä qarab, âdätdä baqırıp aytardı. Toqqızınçı baräkdän çağırtirilgän bu mullägä nimä uçündür baqırılmadı. Buñä dastläb özi ham acäbländi. Soñ özidän özi nafrätländi. Mulläniñ savâlgä darrâv cavâb bermäy, kiprik qâqmägän hâldä turişi uniñ Ğazäbini yanädä âşirdi:

— Ayt, nimä uçün aksilinqılâbiy taşvıqât yurgäzyäpsän?

Bu safär âdätini kandä qılmädi — âvâzi barällä çıqıp, hâvüri birâz kotärildi. Bu safär ham savâli cavâbsız qâlgâç, urişgä şaylândi-yu, ammâ beixtiyâr ravişdä özini tıydi.

— Gapgä tuşünäsänmi öziñ?

Rahmätüllâh uniñ tilidä sözläşişni bilmäs edi. Faqat ayrim buyruqlärniñ manâsiniginä tuşünär, sâqçılär, işdägi nazârätçilär popisä qilib qâlsä, Mırhâsil orgätgän ikki sözni işlätib, ulärniñ dağdağasidän qutülärdi. Hâzir ham bısätidägi oşä sözlärni işlätädi:

— Net pänimäş.

Başlıq «Tfü!» deb sokindi. Çındän ham, özi bu mahbusniñ tilini bilmäsä, bu mahbus esä uniñ gaplärigä tuşünmäsä, nimä desin? U mullägä nafrät közini birâz qadäb turdi-dä, qımır etmägän hâldä baqırıp, yârdämçisini çağırdı:

— Bu maräznñ tilini bilädigänlärdän bittäsini başläb kel!

Buniñ tilini kim bılışi yârdämçi uçün qarâñğı edi. Anıqrâq aytilsä, hâzirginä hammäni hayrätgä sâlib tunneldän otib kelgän bu âdämniñ millätini bilmäs edi. Qamâqdä âsiyâliklär kop, ammâ, ulärniñ milläti har xıl bolsä... Başlıq yârdämçisiniñ talmâvsiräb turgänini korib, Ğazäbini uñä sâçdı:

— Buyruqqa tuşünmädiñmi, galväs?!

— Tuşündim, lekin...

— Nimä, «Lekin»?

— Qaysi tildä gaplaşar ekän?

— Bärrib, baräkdägi hamtävâqläridän soräysän. Şunä ham kallän ıslämäydimi?

Ärädän kop vaqt otmäy, xänä eşigi açılıb, Yärdämçi buyruq bacärilgänini malüm qıldı. Uñä na Başlıqdän, na Rahmätüllähdän sadä çıqdı. Başlıq nıgâhı otkir bu mulläni nimä deb qıyınğıstâvgä âlişni oylardı. Manä şu qısqa fursät içidä u nıhâyätdä ağır vazifägä tayin etilgänini yanä birbär hıs etdi. Fuqarâ urüşidä minñ çandän durüst edi. Bunaqalärgä nimä desäm ekän, deb baş qâtirib otirmäsdi. Qılıçını yalänğäçläb birsiltär edi, tamâm.

Rahmätülläh Başlıqniñ doppäsläb qalış ädäti bärliğini eşitgän, şu sabäbli undän köz uzmäy turardı. «Yä bani Adämä! Inni harrämtü-z-zülmä alä nafsii va caältüxü baynäküm muharrämän falä tazäälämüü»... Bu ham ädäm farzändi-kü, zulmgä bunça äşnä bolmäsä, — deb oylar edi u.

Xänägä kirib kelgän Komissär uniñ xayâlini tözitib yubardı. Xänä ortäsidä Başlıq bilän yuzmä-yuz turgän Rahmätüllähni korib, Komissär qorqıb ketdi. U tilmâçlik qiläcägidän bexäbär edi, şu bäs «Bu mullä meniñ haqımdä yämän gap aytdimi?» degän oy badänigä sâvuq tıtrâq tarqatdı. Komissärniñ xıyânätgä mâyl ekänini gumän qilib yurgän Rahmätülläh ham «Bu birän nimäni çaqqan ekän-dä», deb oyladı. Ulärniñ gumänli oylärigä Başlıqniñ Ğazäbli âvâzi barham berdi:

— Buniñ tilini biläsänmi?

— Bilämän... — Komissär Başlıqqa nacât nazäri bilän bāqdi-dä, pastrāq âvāzdä qoşib qoydı: — bittäsini bilämän.

— «Bittäsi» degäniñ nimäsi?

— Bu kop tillärni bilädi.

— Meñä bittäsi ham yetädi. Tarcimä qıl: nimä uçün lagerdä aksilinqılâbiy taşvıqât yurgizyâptı?

Komissär tarcimä qıldı. Rahmätülläh savâlını tuşünmäy, Başlıqqa qarädi:

— Aksilinqılâbiy taşvıqât nimä?

Başlıq yanä yân tāmāñä tupürib, sokindi:

— Xudâgä sığınäsänmi?

— Ha, men yalgız Allâhgä sığınämän.

— Daräxt kesgäni çıqqanıñdä berkinib ıbadät qiläsänmi?

Bu savaldän soñ Rahmätüllâh Komissärgä tııldı. Komissär közini âlib qaçdı.

Qamâqxânädä kim bolsın — musülmânmi, nasrâniymi, yahudiymi — farqı yoq, ıbadät qılış qatıyân man etilgän edi. Rahmätüllâh ıckäridä ekänidä ımâ-ışârä bilän bolsä-dä, namâzını oqır, daräxt kesışgä çıqqanıñdä esä butälär âräsığä yaşırinib ıbadät qilär, bundäy damlärädä özini suvgä qaytib tuşgän balıqdek râhatdä hıs etär edi. Sâqçılär korişsä ham ındaşmäs, Rahmätüllâh şuniñ uçün ham Yarätgäñä şukrlär qilär edi. Uniñ namâz oqışını sâqçılär Başlıqqa çaqışmâydı. Rahmätüllâhniñ Komissärgä qaräb qoyışı şu vachdän boldi.

— Men faqatginä âmânätini Özigä tâpşirgänimdän keyiñinä ıbadätni qoyämän, — dedi Rahmätüllâh qatıy âhañdä.

— Âmânäti nimä ekän? — deb acäbländi Başlıq.

— Cänini aytyäpti, — dedi Komissär, olgünimçä oqıyverämän, demâqçı.

Başlıq bu ocär âdämni faqatginä urib xumârdän çıqış mumkin degän xuläsägä keldi. «Bulär bilän muşt tilidä gapläşş keräk. Tilmâç ham lâzim emäs». U şundäy fıkrdä qol kotärdi. Rahmätüllâh uniñ urüşgä çağlänänini korsä-dä, qılt etmädi. Başlıq urmâqqa hezländi-yu, amma kutilmägändä qolını ârqagä sıltädi. Bundän Komissärginä emäs, özi ham hayrätländi. Âldiñä oqdek uçışı lâzim bolgän muştıni qandäydir kuç ârqagä sıltäb taşlägän edi.

— Bugünçä urmäymän, — dedi Başlıq hayrätini âşkâr qılmäslikkâ tırışib. — Uız sorämâqçıgä oxşadı, ayt, tız çöksin, uzrını qabul qilämän.

Rahmätüllâh Komissärniñ tilidän bu gapni eşitib, kulimsirädi.

— Nimägä işşäyyäpsän?

— Men bandä âldidä tız çokmäymän. Men faqat Âllâhniñ qulimän, bandägä tavbä qılmäymän.

Bu gapdän Başlıqniñ Ğazâb daryâsi tolib tâşdı. Yanä urmâqçı boldı, birâq yanä haligi hâlât takrârlänmäsin degän xavâtirdä özini tutdı.

— Şunaqami, korämiz, — dedi ıcirğanib. Soñ yârdämçisini çağırıp, buyürdi:

— Tunneldän haydä bulärni!

— Meniñ nimä gunâhım bâr? — dedi Komissâr qorquv bilän.

— Hammäñ birgorsänlär.

— Til uçidä bolsä ham tavbä qilib qoyä qâliñ, bulär bilän oçâkişmän,— dedi Komissâr Rahmätüllâhgä yalinib.

— Men munâfıqlık qilä âlmäymän, birädär.

— Axır, âç itlârgä talâtmâqçı.

— Öziñiz tız çokäveriñ.

Rahmätüllâh şundäy deb Yârdämçiniñ «Çıq!» degän ışârâsigä itâât etdi. Komissâr yıġlâmäsä ham yıġläğüdek bolib uñä ergäşdi.

Bu safâr manzärä özgäçä boldı — itlär dumlärini qısib inlârigä kirib ketmädilär, aksinçä, Rahmätüllâh bilän Komissâr atrâfidä cân-cahdläri bilän vâvülläyverdilər.

Başlıq bu manzäräni ham hayrät, ham Ğazâb bilän kuzätädi. Muştümini qattıq qısdı — hattâ barmâqläri qısirläb ketdi.

— Men it emäsmän, mendän qaçıp qutülib bopsän!— U öziçä şundäy dedi-dä yârdämçisini çağırđı:

— İkki sâätdän soñ Komissârgä ayt: âperätsiyä ertägä tângä belgilänädi. Tayinlä: tâş yâġsä ham qâldirilmäydi. «Ayıq»qa aytib qoy: bugün ulärni birermäk qılsın.

«Ayıq» qamâqxânäniñ azrâili hısâblänädi. U kimnidir ermäk qıldimi — demäk, u beçäräniñ umr şâmi yaqınlâşıbdı. Başlıq toqqızınçı barâkdägilärni bekârgä «Ayıq»qa tâpşirmädi. Ertäñi «âv» âldidän ulärniñ sıllâsini quritib, öziñiñ yumüşini pıçâ6 âsânlaştırmâqçı edi. Yârdämçi buni tuşınıb, ılcâyıp qoydı.

4

«Tünnel»dän otib alışğanıdan soñ Komissär Rahmätüllähniñ çap yelkäsindən astä uşläb, uni özigä qarätädi: — U badbäxt bilän yamân oçakişdıñız. Endi tınç qoymäydi. Qaçmäsäniz, oldim, deyäverin.

Rahmätülläh toxtäb, atrâfgä qulâq tutdı: buğuniñ zârli okırığı ham, qulâğı âstidä caräñläyâtğan «Ällähu akbär!» degän âvâz ham tınğan, hammäyâq birdänigä âsüdälik bağrigä sığınan edi. Rahmätülläh Komissärgä qarädi — uniñ qorquvdänmi yâ ızgırındanmi, rañi âqargan, labläri bilinär-bilinmäs tıträr edi. — Yanä oşä gapmi? — deb yelkäsindən Komissärniñ qolini âldi. — Sizgä bir hıkmät aytäyinmi? Siz Qul Xâcä Ahmäd ısmli zâti bâbäräkätni bilärsiz? U kişi bälä çäqläridä maktäbdägi ustâzläri ılm täliblärigä bir yumuş buyürildilär. Aytibdilärki, «Bälälär, sizlär ertägä bittädän xorâz soyib âlib keläsizlär. Ammâ xorâzni Ällähniñ nazäri tuşmäydiğän câyda soyıñızlär». Ertäsigä bälälär ustâzläri vazifäsini bacärib kelibdilär. Birävi koprik âstidä, birävi esä âşxânädämi soyibdi-dä, Qul Xâcä Ahmäd esä xorâzni trığıçä kotärib kelibdilär. Ustâzläriniñ «Siz nimä uçün soyib kelmädiñiz?» degän savâllärigä u zâti bâbäräkät: «Men Ällähniñ nazäri tuşmäydiğän câyni tâpâ âlmädim», degän ekänlär. Komissär, siz bu hıkmät yängäğini bir çaqıb koriñ, maqulmi?

Komissär Rahmätüllähdän közlärini âlib qaç-di. Oşä qolänsä hıdli baräkkä âldinmä -keyin kirib barişdi. Qızıl komandır hamân ıñrâb yâtär, Mırhâsil esä çärdänä qurib âlgän, tırsäğini tızzäsigä, muştümünü esä ıyagigä tırägäniçä oygä bâtib otirär edi. Rahmätüllähni korib, çaqqanlıq bilän ornidan turdi-dä, uñä peşvâz çıqıb, uzâq safärdän qaytgän âdämnı qarşılägändäy, quçaqlab âldi.

— Bu çaqırüvniñ bâisi nimä ekän, deb koñlim bir alağdä boldi, tınçlıkmi ekän?

— Korib turgäniñizdek, — dedi Rahmätülläh uni quçağıdan boşätib. — Soräydirgän sorâqläri bär ekän. Ulärniñ yumuşı, şü-dä. Komissär akäniz tilmâçlık qilib berdilär.

— Xayriyät, zıyân yetkäzmäbdi, — dedi Mırhâsil uniñ yelkälärini mehr bilän siläb. «Zıyân yetkäzmäbdi, deb Bâşlıqni nazärdä tutyäpti, deb oylädi Rahmätülläh. — Ällähniñ özi asrägänini bu bilmäydi. Komissär-çi. Uniñ fahmi yetdimikän buñä?»

Rahmätüllâh şu xayâldâ ârçasığa ogirildi. Komissâr heç narsâ anlämägändäy, közlärini çetgä âlib, uniñ yânidän otdi-dä, câyigä bârib çözildi.

— Komändir qıynälyäpti, dedi Mırhâsil Rahmätüllâh câyigä bârib otirgäç. — Bir nimä qılsäniz-çi?

— Men nimä qiläy? Tabiblik qolimdän kelmäsä... Men ham Âllâhniñ siz kabi âciz bandäsिमän.

— Oqısäniz-çi? Em bolmäsmikin?

— Oqısämmi? — Rahmätüllâh baş çayqadi. — Bu kişi Âllâhni tan âlmäsälär, aqıdäläri boläk bolsä... Avvâl ıymânğa kalimä keltirsälär edi...

Qızıl komändir közlärini açdı.

— Keräkmäs, — dedi u xastä âvâzdä. — Keräkmäs... Endi fäydäsi yoq. Taqsir, Fırävnniñ qısmätini esläysizmi? — Qızıl komändir «uh-h» deb yubârdı. Soñ qıynälib yutindi. — Olim âldidä kalimä keltirgänidä, Xudâ «Böldi, endi keç», degän ekän.

Rahmätüllâh uñä acäblänib qarädi.

— Buni siz kimdän eşitgänsiz?

— Eşitmägänmän... oqıgänmän, U bir âz tın âldi. — Men... madräsä korgän âdämmän. — Astağfirüllâh! Şundäy bolä turib?

— Ha... Nikâlây pädşâni duâ qılış, u falâkätniñ nâmini xutbägä qoşib oqış durüst emäs, degänim uçün haydäşgän. Meni haq sözim uçün kokrägimdän itärdiläriñmi men endi senlär bilän bir dındä qälâlmäymän, deb xudäsiz bolgän âdämmän. Bu yağığä endi men emäs, ulär gunâhkârdirlär. — Bu yağı yâlgız Âllâhgä malüm.

— Ha, malüm. Men ulär bilän... — Qızıl komändir Rahmätüllâhgä qattıq tıkdı. — Siz bilän ham birgä bolmädim. Tâ tırık ekänmän, birgä bolmäymän. Ammâ... ammâ... kambağalniñ qânini sorib yâtgän bâyılarnı sizlärgä oxşab duâ qılmädim. Sizlär Âllâhniñ kalâmini bir tugünçä nâz-nemät eväzigä sâtib kun korüvçi çayqävçisizlär. Bây yelkänizgä çâpân taşläsä «Ey Âllâh, manä şu saxiy bandängä cannätdän cây hâzirläb qoy», deb ertäyü keç duâ qiläsizlär. Ha... a, Mırhâsil, siz yanä bu zâtgä «Oqıb

qoyın», deysiz. Ağar çapın yapsam, ıymın keltirgänmänmi, yoqmi, suriştirib otirmäy oqıb taşläyverärdilər...

— Astağfirülläh! — Rahmätülläh azab ıskäncäsidadı ğädäm bilän bahsläşışni özigä ravâ kormädi. Özini äqläşni artıqça deb bıldı. Gunâhkâr ädämginä özini äqläşgä kirişib ketädi. Qızıl komandır ısbâtsiz, tuzsiz gaplärni aytdı. Bir-ikki äğız gap bilän uniñ taşgä aylänän qalbini eritä älärmidi?

Mirhâsil Rahmätüllähniñ suküt saqläşini öziçä tuşündi. Rahmätüllähdän arzırılı cavâb kutib bezâvtäländi. Cavâbgä Qızıl komandır ham ılhaq edi. Özi ıstämäsä-dä, hâli bolmäsä-dä, qandäydir kuç uni bahsgä davât etärdi. Rahmätüllähgä zahrini sâçsâ, goyâ dardi yeñilläşädigändäy²⁷ edi.

— Cavâb bermäysizmi, taqsir?

— Birädär, şu şarâitdä, şu hâlâtdä bahs cäizmikin?

— Cäiz! — Qızıl komandır şundäy deb tırsägigä suyänib, qaddini kotärdi. — Men haqıqatni yanädä äydinläştirib älmäqçimän.

— U hâldä cavâb şuki... — Rahmätülläh bir äz suküt saqlab, soñ davâm etdi: — Deydilärki, «Burgägä aççıq qılıb, korpä kuydirmä»... Siz korpäni emäs, ıymänni kuydirib qoyıbsız. Qıyâmätdä dalillärinüz, uzrlärinüz ınâbätgä älinmäy qalsä-çi, degän hadikdämän.

— Uh-h... — Qızıl komandır ıräb, başını qattıq yästıqqa qoydı. — Bas qılıñlar,— dedi Komissär yätgän yeridä.— Bu yer haqıqatni äydinläştirädigän cäy emäs. Bekärgä falsäfä soqmäy, cänni ämân saqlaş çärälärini oylänlar. Bittäginä yol qalgän. Hâzir biz «tünnel»dän otib keldik. İtlärniñ qârni toqrâq ekän, tegişmädi. Bälä-çaqamgä «Ätän ıtlärgä talänib, yem bolib oldi», degän xabär bârişidän ısnâd qilämän. Olsäk ham, ädämgä oxşab oläylik.

U şundäy deyişgä dedi-yu, bulärgä qoşib özini ham ätib taşläşlari mumkinligini oylab, içidän qırindi otdi. — Ädämlär qaçışyaptı, — dedi u sır bây bermäslikkâ haräkät qilib. — Quvib çıqışdı. Ammâ boş qaytışdı. Yetib âlişsâ, yâ tırigini, yâ oligini keltirişärdi. Bu yerlär ävlâq bolgäni bilän yol bâr-kü? — U bir äz cımlık saqlädi-dä, qatıy qilib qoşib qoydı: — Ha, yol bâr!

Rahmätüllâh uniñ gaplärini eşitgisi kelmädi. Uniñ molcälidä asr namâziniñ vaqti bolgân edi. Eskirib, titilä başlägân cunçâyşäbgä kaftini urib qoyib tayämmüm qıldı-dä, devâr tāmāñä ogirilib, tiz çokib otirdi. U namâzni oqıb bolgünigä qadâr suhbât uzıldı. Qızıl komändir bir-ikki ıradı. Komissär qolini başıgä balış qılıb, şıpgä tıkilgäniçä cım yâtdi. Mırhâsil yanâ çârdânâ qurib, qaddini bukirbrâq otirib âldi. Rahmätüllâh namâzni oqıb bolgäç, yânbâşlädi.

Ahli muslim âräsidadä esini tanigân bu âdämniñ Âllâhni unütgân bandälär bilân birgä sassıq barâkdä yâtişi insân bäläsi uçün âğır sınaıv edi. Yarätgänniñ huzürigä qaytiş kuni yaqınlâşâyâtgänini uniñ koñli sezib turârdi. Vucüdini allaqandây gâşlik tâbârâ mahv etârdi. Uniñ tanäsi bu âvlâqdägi qamâqxânädä, yurägi esä kokrâk qafäsidadä tutqun. Faqat xayâli âzâdlikdä. Ruhı ham erkindây goyâ, ammâ tutqun vucüdni, kokrâk qafäsidadä qân qaqsâyâtgân nâtinç yurâkni taşläb uzâqqa ketä âlmâydi. Yaxşı hamki tutqunlikni bilmäs xayâl bâr. Parvârdigârniñ zıkridân boşädi degünçä, xayâl uñä avvâl huzür baxş etädi, keyinrâq esä iskâncägä âlib qıynâydi.

Hâzirigidây yânbâşlägân çağıdä maylini xayâl ıxtiyârigä berädi. Xayâl uni bir zumdä kindik qâni tokilgân Makkâi mukârrämägä eltädi. Parişân otirgân zavcäsini korädi. Rahmätüllâh âtä yurtini qârälâb safârgä çıqqanidä u yukli edi. Yarätgänniñ ırâdäsi bilân esân-âmân közi yârib âlgândir, hâzir farzândi arcümândi yugürgilâb oynâb yurädigân yâşgä yetgândir... Rahmätüllâh avvâligä uni ham birgä âlib ketmâqçı bolgân edi. Ânâsi ham «Xâtiniñü qâldirmä», deb yalindi. Rahmätüllâhniñ özi ocârlık qıldı. «Tuğılädigân bälâm özimgä oxşâb musâfir bolib tuğılmâsin», dedi. Anâ şu gapi uçün keyin yuz afsüs çekdi, miñ nadâmâtlâr qıldı. Nâdân ekân. Uniñ bäläsi öziniñ âtä yurtidä musâfir bolib tuğılâr ekânmi? Ocârlıkni, cahlni cılâvlây âlmädi. Aql âcizlik qıldı oşändä. Rahmätüllâh taqdiridân nâlimäs edi, nâliş gunâh ekânini bilârdi. Ayni çağdä hayâtidân koñli tolmas edi. Âtäsi ham savdâ vachıdân, ham Âllâhniñ farzini bacârâyın, deb yolgä çıqqan, şu niyâtdä xâtinini ham yânigä âlgân edi. Yol azâbimi yâ Makkâi mukârrämädägi âb-havâ tasir etdimi — Rahmätüllâhniñ ânâsi betâblânb qâldi. Bir tāmândä betâblik, bir tāmândä ây-küni yaqınlâşâyâtgänidân darâk berüvçi yuzdägi dâğlârniñ quyuqlâşuvi ârtgä qaytiş masäläsini muâmmâ qılıb qoydi. Âtäsi bu yerdä ârttirgân birâdârlâri — Makkädä muqım turib qâlgân özbeklâr maslahati bilân xâtinini taşläb ketişgä macbur boldi. Rahmätüllâh âtäsi ketgäç, bir âydân soñ tuğıldı.

Uñä Rahmätüllâh ıbn İnâyätüllâh Andicâniy deb ısm berişdi. Şu ısm bilän ulğaydı, kamâl tâpdi. Ammâ âtä dıydârini kormädi. U şunısıdän dâğdâ edi. Ânäsi Andicân tāmānlärdän kelüvçi savdâğärlärdän erini sorâqlâb, «Esân âmân yuribdi» degän cavâbni âlärđi. Bir neçä martä yurtigä âtländi, birâq, turli sabäblär bilän bârä âlmädi. Rahmätüllâh madräsäni hatm qılğaç, mudärris uni xuş korib, yelkäsigä kuyâvlik sarpâsini yâpdi. Anä şundän keyin ânäniñ koñli bir âz taskin tâpib, andicânlık savdâğärlärgä qoşilib yurtigä bârib kelmâqni ıxtiyâr etdi. Rahmätüllâh ânäsini yâlgız yubârä âlmäs edi. Ham bu sabâb bolib, ham qân âtä yurtigä târtib, ham âtäni bir koriş ıstâgi ustün kelib — barçäsi taqdir yâzuğıdâ mucässâm boldi-yu, tuğılğan muqaddäs şahrini öz nazäridä bir âz muddätgä tark etdi. Tark etiş u oylägäniçä bir âz muddätgä emäs, balki (buni yanä Âllâh bilädi!) umrbâdgä ekän. Âtä yurtgä keldi ham, âtäni, ogây ukälärini kordi ham. Birâq, zamân alğâv-dälğâv bolib ızigä qaytä âlmädi. Ahli momiñä vaz aytib yurib edi. Çustdägi birädärinikidä mehmân bolib turgänidä hıbsgä âlişdi. Bir neçä kun Namāñān turmäsıdä uşlaşdı, soñ Tâşkentgä âlib ketişdi. Qorbâşılärdän birântäsiniñ xızmatini qılmägän bolsä ham, «Bâsmäçilär bilän qandây alâqañız bâr edi», deb qaytağaytä sorâyverişdi. Qıyin-qıstâvgä âlmây şunçäki sorâb-sörâb qoyışlärıdän añlädiki, qorbâşılärgä alâqası yoqlıgı bulärniñ özigä-dä malüm. Faqat nimäniñdir ilincidä uni sarsân qılışâr edi. Oşâ «nimädir» kop otmäy anıq boldi: uñä bir neçä sahıfä qâğâz berişdi. «Ertäläbgäçä muhlât: Xudâ yoq, deb yâzäsän. Makkädä heç qandây muqaddäs tâş yoq, hammäsi Muhammäd degän savdâğärniñ uydirmäsi, Qurân âsmândän tuşmägän, oşâ savdâğär toqıb yâzgän, deysän. Şulärni yâzsän — âzâd boläsän. Yâzmäsän — suyâklärniñ qamâqdä çıriydi...».

Rahmätüllâh bu buyruqni eşitib, öz qulâqlärigä ışānmädi. Âllâhniñ şerigi bâr yâki Isâ masıh Âllâhniñ oğli, deb yâzişni talâb etişsä balki bunçalik hayrätgä tuşmäs edi. Qân-qanıgä sñıib ketgän haqıqatni rad etiş, yâziş u yâqdä tursin, xayâlgä keltirişniñ öziyâq u uçün benihâyä dahşätli hâl edi. Ulär aytgänni qılsä balki çındän ham çıqarib yubârişâr. Yanä yığirmä yılmi, ottiz yılmi yaşâr. Ammâ qıyâmätdä öziñi Âllâhgä şırk keltirgänlär, Rasülıllâhgä qarşı qılıç kotärgänlär yâki öz ânäsini zinâ qılğanlär qatâridä korädimi? Şu fikrniñ öziyâq vucüdini muz hâligä keltirib, uni bir neçä nafäs murdägä aylântirib qoydı. U buyruqqa itâät etäymi yâ yoqmi, deb fikrlâb ham kormädi. Çunki şundây fikrniñ öziyâq imānini darz ketküzib qoyâr edi. Buyruqqa itâät etmägäç, bu

daxriy sözlərni ulərniñ özləri yazıb berişdi. Imzâ çeksä bas — äzädlikkä çıqadi. U közlärini çirt yumib, Âllâhgä munâcât etdi: «Ey Âllâh, şunä imzâ çekädigän qolimni bu imânsizlärniñ özləri qayirib sındırä qâlišsä, şu xatni oqıgän közlärimgä qum sepib kor qılışsä yaxşı bolmäsmedi! Âllâh, hâzir közimni açgänimdä heç narsäni kormäyin, qollärimni şâl qilib qoygin, aqlimni ham âlgın...» Yâlbârişlări zäe ketdi. Ammâ Yarätgän uñä madäd berdi — aqlini âlmädi, şaytânä qul qilib qoymädi.

Uni ätä yurtdän yanädä uzâqrâq sâvuq olkälärgä conätişdi. Kindik qâni ıssıq tuprâqqa tokilgän edi, câni sâvuq olkädä çıqarmikin?..

U şaytânä qul bolmägänidän xursänd edi. Qıyınçılıklärgä uçrägänidä manä şu quvânc uñä daldä berärdi. Birâq Âllâhniñ bu sâddä bandäsi bir narsäni bilmäs edi: imzâ çekmägän kunniñ indinigä gazetdä Rahmätüllâh İnâyätüllâh oğliniñ Xudädän yuz ogirgäni haqıdägi maqâläsi çâp etildi. Ârädän on beş kun otgâç, uniñ «mütäässib ruhâniylär» tāmānidän oldirilgäni haqıdä kiçkinä xabär çıqdi...

Sâqçı baräk eşigini açib, Komissärni çaqırdı. Komissär bu çaqırüvdän acäblänib, erinibginä ornidän turdi. Hammäläri «Bugün kop yoqlâb qâlišdimi?» degän savâl nazäri bilän uñä qarâşdi. Komissär bu qarâşlärni sezmägändek, indämäy eşik tāmân yurdi.

Mirhâsil Rahmätüllâhgä yaqınrâq surilib, faqat hamsuhbäti eşitä âlädigän past âvâzdä sorädi: — Hali nimä uçün «Ehtiyât bol», deb ketdiñiz?

— Heç nimäni sezmäyäpsizmi? — Rahmätüllâh şundäy deb Komissärniñ boş ornigä qarâb qoydi. — Uñä işänmäyäpsizmi?

— İymânsiz bandägä işâniş mumkinmi?

— Sâtädi, deysizmi?

— Maqsädi meñä qârânğu.

— Nimägä pıçirläşib qâldiläriñ?!

Ikkäläsi barävär âvâz bergän âdämgä qarâşdi. Ulär qamâqxânädä «Ayıq» degän laqab âlgän, kelbäti çındän ham ayıqni eslätüvçi, feli esä qutürgän itnikidek bolgän bu badâxlâq âdämni şu tāmāñä kelâyâtgänini korişgän, ammâ narigä otib ketär, deb

oylaşğan edi. Çunki «Ayıq»niñ şu paytgäçä ulär bilän işi bolmägän edi. «Ayıq» ulärgä zaharlı nıgähini qadab turardı: — Meni ıǵvâ qılyäpsänlärmı?

Ulär cavâb berışgä ulgürişmädi. «Ayıq»niñ uzün qoli çözilib, Mırhâsilniñ yâqasidän âldi. Rahmätüllâh hay-hayläb turgüniçä Mırhâsil bir-ikki muşt yedi. Rahmätüllâh «Ayıq»niñ çayır qollarıgä yâpışdı. Lekin birädärini acratâ âlmädi. «Ayıq» sokindi-dä, tızzäsi bilän uni turtib yubardı. Rahmätüllâh tısrilib yıqıldı, çekkäsini sori qırräsıgä urib âlib, bir neçä nafäs huşını yoqâtıdı. Özigä kelgänidä «Ayıq» vazifäsini adâ etib bolib, câyigä qarab qaytib bärardı. Mırhâsil esä yârlıgän labidän âqayâtğän qânı artış bilän maşğul edi. Komissär qaytgänidä Mırhâsilniñ labidän âqayâtğän qân toxtagän, Rahmätüllâh ham huşigä kelib, câyidä otirğän edi. «Ayıq» hunärini korsätâyâtğän damdä Qızıl komandır tırsägigä suyänib qaddini kotärgäniçä qâldı — câyigä çözilişgä şaşılmädi. Uni hâzir tan azâbi emäs, nâçârlık azâbi qıynâqqa âlardı. Haqsızlıkni korgänidä çıdây âlmäydigän Qızıl komandır birädärlärigä yârdäm berä âlmägänidän ezilardı. «Haqıqat egilädi, bukilädi, birâq sınımaydı», deb qattıq ışânğan bu âdäm, Yer yuzidä adälät ornätış qasdidä kopgä qoşilib qılıç yalängäçlägän surürli bu kimsä yurägidä tıtrab turgän soñgi umid ıpläri şart uzıldı. Umidsız yuräk egäsi, garçi nafäs âlib tursä-dä, murdädän farq qılmây qâlgän edi.

Komissär câyigä qaytgänidä manzärä şundây edi. Undän biräv «Yanä nimä uçün çaqırışıbdı?» deb sorämädi. U ham «Nimä gap, tınçlıkmi?» demädi. Nâtekis taxtälärdän ıslâğan karävâtdä xuddi âmânät gapni aytib ızigä qaytädigän âdämdây âyâqlärini âsiltirib otirdi.

— Bugündän boläk qulây vaziyät bolmäydi, — dedi u özigä özi gapirgändây. — Uçınçı mınâradä özimizniñ hamşahar yığıt sâqçılık qilädi. Uniñ âtâsi başıgä ham bizniñ qârâ kunimiz tuşğän. Buni başlıqläri bılışmäydi. «Tâ bılıb qâlışğünçä yârdäm qilây, âtäm tuşğän câyidä ham zârâ menä oxşägäni tâpilsä», deydi.

Rahmätüllâh gapläri ni eşitgisi kelmây, uñâ ârçasını qilib, ogirilib yâtıdı. Qızıl komandır ham başını yâstıqqa qoydı. Mırhâsil barâkdän taşqarigä çıqıb yâmgır suvidä yuz-qolını yuvib qaytgändä Komissär ham câyigä yâtib âlgän edi. Uççâviniñ közläri yumuq: xuddi uxlâyâtğändây, bir tekisdä nafäs âlib yâtışardı. Mırhâsil ulärniñ

ortäsidägi boş cäygä çıqıb çärdänä qurib äldi. «Uççaçı — uç äläm. Qaysi birigä işänişni bilmäysän, — deb oyladı u.— Dämlä «Älläh korsätgän yoldän çıqmä», deydi. Özi şunä amäl qilädi. Men ham Xudägä qarşı birän näcöyä iş qılmädim. Ädäm oldirmädim. Oğırlik qılmädim, haläl yaşädim. Bälälärni oqıtdım. Vatänni sevişni, äzädlikni qadrlaşni orgätmäqçi boldım. Ustâz tuzümni hazm qilä älmädilər. Meñä ham yâqmädi bu tuzüm. Ammâ muräsä qıldım. Biz-kü, şu tuzümgä ğanim ekänmiz. Şu tuzümniñ egäläri nimä qilib yurişibdi bu yerdä? Bizdäy ädämlärniñ qançasını u dunyâgä conätişdi. Qançasını bu yâqlärgä surgün qılışdi. Äxir-âqıbat bizgä hamtävâq bolışdi. Äzädlikdä yurişgänidä biz bilän bir dastürxân atrâfidä otirişgä âr qılışâr edi. Bizdän nafrätlänişärdi. Korgiligimiz bir ekän-kü? Endi birgä qaçmâqçimizmi? Qayâqqa qaçämiz? Yanä oşâ buzuq yurtgämi? U yerdä bizgä kimniñ közi uçib turibdi? Xudäniñ qarğışı tekkän bu cäylärdän qaçıb xâricgä otib ketişniñ nahât imkâni bolsä?» Mırhâsil bu savâlنی özigä-özi yuz bärä bergän bolsä, yuz bärä, miñ bärä bergän bolsä, miñ bärä cavâbsız qâldırâr, cavâb tâpâ älmäs edi. Rahmätüllâh «Qıyâmât kuni qaçân?» degän savâlgä cavâb berälmägänidek, Mırhâsil ham bu muämmâni yeçä älmäs edi. «Tävakkäl qılmâqdän özgä çärä yoq!» — şu toxtämdän narigä otä älmäsdi.

Qızıl komändir közlärini açıb, çärdänä qurib otirgän Mırhâsilgä qarab yâtdi. «Bu bälä faqırgä qıyın boldi. Hali goşänä kormây turib başını ne azâblärgä tutib berdi. Ustâzi-kü, nâdän ekän. Nimä edi?.. — Qızıl komändir Mırhâsildän eşitgän satrni eslâmâqçi boldi: — Ha.. «Ey, har turli qullikläрни sındırmägän hur olkä, negä senin boğıziñü boğıb turâr kolänkä?...» Esi butün bolsä, şunaqa deb yâzädimi? Bolgändä, şunaqa yâşlärgä cabr boldi. Şâir-kü, özi pışırgän âşni özi içibdi. Bu bälälärdä nimä gunâh edi? Ayni goşänädä ayşını surädigän paytdä-ya... Men bu yâşdä adälät deb ât surib yurdim. Adälät faqat şu camiyätdä qadr tâpişi mumkin edi. Bulär nimä uçün işänişmädi? Biz tuşünmävçilik qurbâni boldik. Buzuq fikrlilär royxätigä nâörin tuşdik. Endi birgä qaçmâqçimiz. Dämläniñ maqsädi tayın. Bu yerdän qutülsä, xâricgä qaçädi. Lekin bu yerdän ketgisi yoq. Şunisi acäblänärli. Nimä uçün qaçıb qutülüşigä işänmäyâpti? Komissärni äiläsi kutib turibdi. Mırhâsilniñ sevgilisi bär. Nimä edi?.. «Men suygän suyükli şunçälär gözäl. Äydän-dä gözäldir, kundän-dä gözäl!..» Meni kim kutyâpti? Olsäm kim azä açädi?..» Qızıl komändirniñ xayâlidägi bu savâlgä kimdir «Seni kim kutärdi, Azrâil kutyâpti», deb şıvirlägändäy boldi. Vucüdini muz

xarsəni bəsib otgəndəy, azəyi badəni seskəndi. «Bu ham toğri, — deb taqdirgə tan berdi u, — bu yerdən qəçgənim bilən uzəqqa yetməymən. Har həldə qaməqdə, sassıq barəkdə xunük başəralər ərəsində olgəndən korə, erkinlikdə olgənim durüst-kü? Cənim keçqurün uzilsə, yuldüzlərnə korib qələrmən. Kundüzi olsəm, balki quyəşni korərmən. Əsmənni bulüt bəssə heç bolməsə oşə bulütəni, darəxt şəxini, bittəginə gıyəhni korib qələmənkü? Balki yuzimgə bittəginə pəkizə yəmğır təmçisi tuşər? Sonğı nəfəsim çiqayətgəndə balki tabiətniñ özi labimgə suv təmizər? Əlləhniñ meñə korsətgən marhaməti balki şü bolər? Əlləh gunəhlərimni keçirib, meni şü martəbəgə ləyiq korər? Dəmlə biz bilən qəçsə yaxşı bolərdi. Olsəm, canəzəmni oqırdi. Uç kunlik çaqaləqligimdə quləğimni azən aytib açışgən ekən. Canəzəsiz ketsəm durüst bolməs. Men haləl yaşədim. Xudə gunəhlərimni keçirədi. Men Xudədən eməs, nədən dındərlərdən yuz ogirgənmən. Xudədən yuz ogirgənlər qançə? Yurişibdi hammələri davrə davrənlərini surib. Men ulərdəy munəfiq eməsmən. Ləkin dəmlə meni aynən oşə munəfiqlər qatəridə korədi. Uñə haqiqətni tuşüntirə əlmədim. Tuşüntirəlsəm, insəfgə kelərmidi...» Xəyəlindən şü gaplər otgən Qızil koməndir Mırhəsilniñ yelkəsindən uşləb, özigə qəratdi: — Dəmləgə aytiñ, ocərləlik qilməsinlər, — dedi müləyim əvəzdə.

Mırhəsil uñə cavəb berişgə ulgürmədi, gapgə Komissər arələşdi: — Aytməñ, zorləməñ.

— Dəmlə meñə kerəklər, — dedi Qızil koməndir ocərləlik bilən.

— Nəməgə?

— Yoldə olgüdəy bolsəm, canəzəmni bu kişidən başqa kim oqıydi?

— Bunaqa bəməni xəyəlgə bərməñ. Siz koməndirsiz, axir! Men sizni yəlgizlətib qoyməymən. Komissərligimni unütgənim yoq. Qançə yursək, sizni özim suyəb yurəmən.

Qızil koməndir bir əz cım qəldi. Komissər vadə bergəni bilən konli tınçimədi. Komissər mehrəbən ədəm, çindən ham suyəb yurədi. Ammə olimgə duç kelsə, u ham nəçər... Azrəilniñ çənəlidən saqləb qələ əlməydi.

— Dâmlâ, — dedi Qızıl komandır xayâlläridän çekinib. Rahmätüllâh ındämädi.
— Dâmlâ, uyğâqsız, bılıb yâtıbmân. Ağâr sizgä malâl kelmäsä, canâzâmni hâzir oqıñ.
Issıq cân, bılıb bolmäydi.

Rahmätüllâh cavâb bermädi, hattâ qımirläb ham qoymädi. Uñä cavâb beriş yañı
bahs darvâzäsini açış bilän teñ edi. Şu bâis sukütni afzäl bildi.

6

Qızıl komandırniñ «Cânâzâ oqıb qoyıñ», deyişi Rahmätüllâh koñligä bir cıhatdän
taskin berdi. «Har hâldä ıymânini butünläy sâvürib yubârmägän ekân, dılıdä Âllâh bâr
ekân», deb qoydı. Ammâ uniñ ıltimâsini yerdä qâldırışgä macbur edi.
Molcällänâyâtğän⁸⁴ qâçış Âllâh yolidä cıhâd uçün bolsä ekân, bulärgä şahıdlik
martäbäsi nasib etsä ekân, âldindän canâzäläri oqıb qoyılsä... «U Fırävnniñ qısmätini
boynigä âlib yâtıbdı, — deb oylädi Rahmätüllâh, — şu dard cânimni âlädi, degän fıkr
xayâlini egällägän. ğâfil bandä! Ertä-ındin olä qalışını qayâqdän bılıbdı? Dard bergän
Âllâh şıfâsini ham berädi-kü?...» Rahmätüllâh turli xayâllärgä bandi bolib uzâq yâtdı.
Mahbusläрниñ u yâqdän-bu yâqqa yurişläri tındı. Qoñır-qoñır âvâzlär ham eşitilmäy
qâldı. Buniñ ornini turli âhañlärdägi xurräk, alahsiräşlär egällädi. Tun yarimläğändä
Rahmätüllâhniñ közi ıladı. On daqıqaginä davâm etgän uyqusidä ğaläti tuş kordı.
Tuşidä mudärrisi — qaynâtäsi uç boläk âq surpni uñä uzätyäpti. «Bittäsi señä, qâlgäni
şerikläringä», dermiş. «Menäm bulär bilän ketäyinmi? Undä tort kişi bolämiz», dermiş
Rahmätüllâh. «Bittängä lâzim emäs». U şundäy deb şâxdâr buğugä aylänib qâlgänmiş.
Soñ Rahmätüllâh uñä minib âlgänmiş. Buğu yeldek uçib, uni toğrı Kabätüllâhgä âlib
bârgänmiş... «Xäyriyät, bâmdädgä yetib keldik», dermiş Rahmätüllâh. Keyin
muâzzinniñ âvâzi eşitilibdi: «Âllâhu akbâr!» Rahmätüllâh Makkäi mukärrämädä
ekänidä bazän şu azân tâvüşini eşitib uyğânärdi. Subhı sâdıqdä yañrägän azân âvâzi
uniñ ruhıgä madäd berär, yaxşı bir kayfiyätdä başını yâstıqdän kotärärdi. Hâzir ham
quş uyqusidän şu hâldä uyğandı. Qulâğıgä azân tâvüşü başqa eşitilmädi. Özini
Kabätüllâhdä emäs, yanä sassıq baräkdä korib, yurägi ezildi. Komissärniñ
«Bölaqâlıñlar», degän âvâzini eşitdi. Qızıl komandır bir ıñrâb, ornidän turdı.

— Taqsir bilän xayrlaşâylik, — deb pıçirlädi Mırhâsil.

— UyQâtmäñ, bilmägäni maqul. Sâtib qoyışı mumkin.

Şivirləb aytilgən gap qılıçgə aylənib, Rahmätüllähniñ tanäsini qıymäləb taşlägändäy boldi. Xäinlik koçäsidadn otış mumkinligini xattâ xayâl qılmägän âdäm uçün bundäy gumân eñ yâmân haqârätdän ham battär edi. Komissärgä esä aynän şu keräk edi. Sonğı yoqlävdä u «Qandäy bolmäsin Mulläni âlib çıqasän», degän qatıy tâpşırıq âlgän, oyläy-oyläy Rahmätüllähniñ cığığa tegişni recä qılğän edi. Recäsi amäl berdi — Rahmätülläh ornidadn turib ulärgä ergäşdi. «Şülärgä qoşilib cän beriş yazuğımdä bolsä, na çärä», deb oylädi.

7

Başlıq qârânğu xänädä, deräzä âldidä yârdämçisi bilän turärdi. Toqqızınçı baräk eşigi açilib, hâvlidä âdäm qâräsi koriñaç, mamnün cılmäyib koydi.

— Umrimdägi eñ marâqli âv şu bugün bolädi, — dedi-dä, şarpälärgä sınçıkläb tıkdı: — Kimni suyäb yurişibdi, sudräläyâtğän kim?

— Keçä sizdän adälät taläb qilib kelğän âdäm.

— İkkitä tepkili hâli bär ekänmi? Şu ahvâldä komändirlik qılğän ekänmi, e ânäsini... — Başlıq sokinib, yänigä tupürdi. — Nimä qılardı sudrüb, olsä şu yerdä ham oläverärdi.

— Sır açilib qälmäsin, deb qorqdi.

— Ha, bopti. Buläri — señä. Mullä — meñä.

— Bulär degäniñiz... Komissär hammi?

— Umi?.. Bugünçä tegmäy qoyä qâl uñä. Yanä keräk bolib qälär. Uni keyinrâqqa âlib qoyäsän. Özigä oxşägän uç-törttâ maymünbaşäräni topläysän. Xuddi maymün ävlägändek bolämiz. Taygädä maymün âvi! Zor bolädi, a?

— Zor narsälärni oyläb tâpäsiz-a, — deb Yârdämçi uñä xuşâmäd qilib qoydi.

Qızışib âlmâq uçün ıstākānlärni toldirib arâq sıpqarışdi. Yârdämçi labini kafti bilän artib, taşqarigä çıqdi. Dam otmäy sâqçılär oq uzib «Qaçdı! Qaçdı!» deb baqırıp qalışdi. Şundän son Başlıq xuddi kattâ işni qâyil qilib qoyğändäy Ğaz yuriş bilän xänäsidadn çıqdi.

Hävligä tuşgän zahâti sâqçibâşi yugürüb kelib, hısâb berdi: — Mahbuslâr qâçgâni anıqlândi.

— Közlärin qayâqdâ edi, sâqçilärin ğaflât bâsib uxlâb qâlibdimi? — deb baqırdı Başlıq. — Neçtä ekân qâçgâni?

— Torttä.

— Qaysi barâkdân?

— Anıqlâyâpmiz. Sâqçilâr ızdân quvişgä şay.

— Sen şu yerdä qâl. Özim bârämân ızlâridân.

Şü payt tıkânli sımtör ârtidân buğuniñ okırığı eşitilib, hammâ huşyâr târtıdı.

Başlıq qâçâqlârni quvişgä şaşilmâyâtgân edi. Aynıqsâ, buğuniñ okırığıdân soñ koñlidâ «Men çıqmây qoyâ qâlsâm-çı?» degân fıkır ham paydâ boldi. Bu fıkrniñ umri qısqa edi. «Miş-mişlârgä işânüvçi qorqâq âdâmgä aylânyâpmânmi?» degân ikkinçi fıkr birinçisini boğıb oldirdi. Başlıq âyâqlârini kerib, qollârini ârqaşigä qılĝân hâldâ bir âz turdı. Keyin papirâs tutâtıdı. U bundây turışni sâbıq komândirigä taqlid qılıb orgâñân edi. Garçi hâzir âq zâbitlârni korârgä közi bolmâsâ-dâ, özi sezmâgân hâldâ ulârniñ kop âdâtlârini özigä sıñdırgân edi. Xusûsân, manâ şu turışı, ikki gapniñ biridâ «ânâñ-ni», deb sokinib qoyışı, sokinâ turib tupürışı zâbitlârdân uñâ merâs bolib otĝân. Turkistân olkâşigä ilk martâ kelĝânidâ, hali yıgıt çâĝidâ undâ bundây âdâtlâr yoq edi. Dalâdâ qoş haydâb yurgân yıgıt bu ıssıq olkâlârgä kelib âdâm oldirârmân, deb oylâmâgân ham edi. Dastlâb qözĝâlânçilârni âtişdâ qollâri qaltırâb tepkini bâsâ âlmâgân edi. Bir u emâs, yânidâgilâr ham şu hâlgä tuşışĝândi. Oşâ manzârâni u tez-tez esläydi. «Şûnaqañi galvârs ekânmänâ», deb özidân-özi kulâdi. Oşândâ yıgirmâgä yaqın qözĝâlânçi âtişgä hukm bolĝân edi. Ulâr car boyidâ, âtüvçilârgä ârqa ogirib turışârdi. «Âtilsin» degân buyruq yañrâşi hamân başlârini burib qarâşârdi. Ulârniñ mayüs közlârini korgân askârlâr mılıtq tepkisini bâsâ âlışmâs edi. Anâ oşândâ âtdâ otirĝân zâbit şart qılıçini yalâñĝâçlâb qözĝâlânçilârgä yaqınlâşĝân, ulârniñ kallâsini bir-bir uzib taşlâĝân edi. Askârlâr maşq paytidâ xâdâçâlârgä yâpiştirilĝân lây kallâlârni şundây uzişârdi. Zâbit soñgi kallâni uzĝaç, moylâvini burâĝân, askârlârni avvâl sokib, soñ buñâ qanâât qılmây, qamçılâb xumârdân çıqqan edi. Ârâdân yıllâr otib, Başlıqniñ dıydâsi qâtıdı,

qoli qaltirämäydidän boldi. Uniñ qılıçı ham taläy kallälärni beärmän uzdi. Çâpân kiyib, sallâ oräğänlärni korgändä qoli qılıç dastäsigä bärädigän bolib qalgän edi. Tâñ âtişi bilän başlanacak âv oşâ orgäñän koñilniñ ortänişi tufäyli edi. Uniñ koñli qançalik ortänmäsin, şaşilmädi. Çunki qaçâqlärniñ bärär cäyläri tayin — Komissär belgilänän anıq yol boyıça başläydi ulärni. Ormânzârgä çıqıb, duç kelgän taräfgä qaçışsâ, başqa gap edi. Buniñ ustigä, çalacân âdämni sudrâb yurişläri qıyın. Sal nari ketişsin. Yugürüb, sudrâlib, lâygä belänib hâldän täyişsin. Aft-başarälärini butälär tırnâb azâb bersin. Anä undän keyin âvni başläsâ bolädi — Başlıqniñ recäsi şundäy edi.

8

«Nahât sezdimäy otdik?! Nahât, qaçıb qutılış nasib etgän bolsä?!» Simtikândän uzâqlaşışgäni sayın ulärni umid hıssı tábärä çulğab bärär edi. Hattâ Rahmätüllâhdä ilinc uyğänä başlägändi.

Dästläb tez-tez yurişdi. Qızıl komändirgä ham quvvät kirgändäy boldi. Olimni emäs, âzâdlikni oylâb, qadämini ıldäm taşlaşgä haräkät qıldı.

Bädänidägi âğrıqlärniñ toxtägäniğä özi ham acäbländi. Qamâqxânä tāmāndä mılıqlârdän oq uzildi. «Sezib qalışdı», deb oylâşdı barävärigä. Oq âvâzläri ulärni yanädä tez yurişgä macbur etdi. Âyâqläri kolmäklärgä tuşıb, sırğanıb yıqılışsâ ham, tızäläriğäçä cıqqa hol bolsä ham, ıldäm yurişdi. Bir zamân buğuniñ okırığı eşitildiyü oq âvâzläri butünläy tındı. Buğuniñ okırığını eşitişi bilän Rahmätüllâh toxtädi. Oşâ zahâti uniñ qulâqläri âstidä muâzzinniñ tanış âvâzi yañrâdi. «Bu ne sınâât boldi?» deb oylädi Rahmätüllâh.

— Dâmlä, toxtämän, — dedi Komissär. Çındän ham toxtâb, oy surädigän vaziyät emäs edi. Tâñ bözärä başlägänidä ulär qamâqxânädän on beş-yigirmä çaqırım uzâqlaşdıq, deb molcäl qılışdı. Bunçalik kop uzâqlaşışmägänini, balki yol ılânizi qilib âliñäni uçun şundäy tuyülgänini faqat Komissär bilärdi. Tâñdä molcäldägi manzilgä yetib kelişgäç, dam âlişgä ruxsät berdi.

Yâmğır suvini bokib içib, xamirdek kopçib qâlgân yergä çözülişdi. Tez yurib badänläri qızib ketgänidän, hâldän tâygänläridän, yerniñ zaxini sezmädilär. Yer bir neçä daqıqa yumşâq korpädek tuyülib, râhatländilär. Badänläri sâvügäç, zax öz kuçini korsätä başlädi. Eñ avvâlâ, Qızıl komandır tepki azâblärini yanâ hıs qıldı. Bir neçä sâât xâli qoygân bu azâb endi haqını undirişgä qasd qılğändäy zabtigä âldi. Suyäkläri zırqırâb, câni halqumigä kelib qâlgändäy boldi.

Komissär qaddini kotärib, daräxtgä suyänib otirdi. «Väzifäm bıtdı hısâb, — deb oylädi u. — Hâzir kelib qalışädi. Komandır azâbläridän birätölä qutülädi. Manâ bulär bir-birläriniñ safsätälärini eşitişdän qutülädilär». Komissär ulärgä açınğändäy bolib, bir-bir qaräb çıqdı. Rahmätüllâh uniñ xavâtir zuhur bolgân nıgâhını ılgadı. «Nimägä otirib âldi, nimägä şaşirmäyäpti?» deb oylädi. Mırhäsildä bundäy sınçâvlik yoq, u özini tamâmân âzâd hıs qilib, surürli bulütlär ustidä suzmâqdä edi. Komissär bir neçä ây hamtâvâq bolgân yurtdaşläriniñ olim bilän âlişüvläri başlänişini bilärdi. U faqat öz qısmätiniğinä bilmäs edi. «Bulärniñ nimä bolışlări tayın, — deb oylädi u. — Men-çi? Daydı oq olimgä yaqın turgân Komandırğä emäs, meñä tegsä-çi?» Şu fıkır xayâligä kelib seskändi. «Bâşlıq âv tugägändän soñ qaytäsän, devdi. Nimä uçün âv tugâşını kutişim keräk? Tayınlâgân manzili şu yer. Men tâpşırığını uddälädim Bulärni çalgıtıb ızimgä qaytämân endi. Bâşlıq oşqırsä, «Gäpiñizni yaxşı anlämäbmän», dermän. Tepsä, bir-ikki tepär. Ursä, bir-ikki urär. Oqdän korä muşt yegän maqulrâq». Şu qarârgä kelib, u ornidän turdi.

— Cilämizmi? — dedi Rahmätüllâh ham ornidän turib.

— Yoq-yoq, — dedi Komissär çoçib. — Sizlär otirä turıñlär. Men yolni qaräb keläy.

— Men birgä bäräy. Yâki Mırhäsil bårsın. Yâlgız yurmägäniñiz maqul.

— Xavâtirlänmän, dâmlä, tezdä qaytämân. Komissär şundäy deb atrâfgä alänläb, yolni molcäl qılğân bolib, soñ âhistä yurib ketdi. Rahmätüllâh tık turgân hâlidä uniñ ızlärini nıgâhı bilän taqıb etdi. Azâbniñ temir barmâqläri âräsidadä ezilâyâtgân Qızıl komandır uniñ ketgänigä etibâr bermädi.

— «Yäbnä Âdämä! İzä lam tasdahı minni famäl ma şıtä ya miskinü...» Rahmätüllâhniñ pıçirläb aytgân gapläri Mırhäsilniñ şırın xayâllärini tözitdi.

— Taqsir, bir nimä dediñizmi?

— Komissär ketdi.

— Ha, yolni qarab kelädi.

— Komissär ketdi,— deb yanä qaytardı Rahmätülläh.

Mırhâsil acäblänib, ornidän turdi.

— Taqsir, uñä hali ham ıññmâyäpsizmi?

— Men har qançä yaxşı gumandä bolmayın, u ketdi. Haräkätimizni qılâylik.

— Şaşılmäñ, şubhanız nâörin.

Şu payt yanä oq âvâzlâri eşitildi. Dam otmây buğuniñ okırğı yañrâdi.

— Qayâqqa bârämiz? — dedi Mırhâsil xavâtir ıññ kipriklâri pırpirätib.

Rahmätülläh Qızıl komândirgä qarâdi. U közlâri çirt yumib âlgän, bulârniñ taşvişigä şerik bolâ âlmäs edi. Rahmätülläh eñäşib, uniñ peşânäsigä kaftini qoydi.

— Olyäpti, bayaqş, — dedi Mırhâsilgä qarab. Yanä multıq âtildi. Mırhâsil oq âvâzlâri qay tarâfdän kelâyâtğanini bilâlmây alâñlâdi. Tosâtdän baş kotârgän qorquv uni telbâ hâligä tuşirâyâtğan edi. Qızıl komandır âğrıqqa dâş berâlmây baqırıp yubârdi. Bu nâğâh qıçqırıqdän ikkâvi ham çoçib tuşdi.

— Astağfirülläh! — dedi Qızıl komandır bu safâr pastrâq âvâzdä. Soñ kalimä qaytardı.

— Taqsir? — Mırhâsil «Eşitdiñizmi?» degändäy hamrâhıgä qarâdi. Rahmätülläh eşitdi, ammâ Mırhâsil kabi acäblänmädi. Çunki «Ey âdâm farzândi, qaçân balâ va musibâtgä yolıqsañ, meni yâdgä âlâsân. Lekin qaçân u balâni sendän kotârsâm, meni heç tanımas kişidek esdän çıqarıp yubâräsân», degän kalâmniñ hayâtdägi tasdığını kop korgän edi.

— Fırävnni bekâr eslämäğän ekän, — dedi Rahmätülläh.

9

Komissär şeriklâridän çamâsi uç yuz qadâm uzâqlaşgâç, dâirä yasâb, ârqagä qaytâ başlâdi. Qamâqxânâ şu tāmândä bolsä-dä, sezib qalışmâsin, deb atâyin qarâmağarşı

yolni tanlāgān edi. Bılışgā-kü, bari birbılışādi, qarğaşādi, lanāt oqışādi. Lekin bu paytdā ulārniñ hayāti qıl koprik ustidā, Komissārnikı esā āmānlikdā bolādi. Ulārniñ qarğışlāri, lanātlāri yāmğır tāmçisi kabi yergā sınıb ketādi. Komissār şundāy bolışigā ışānārdı.

U butālārni şıtlırlātmāy yurişgā harākāt qıldı. Endi şaşılmās, kolmāklārni çetlāb otār, dam-bādām toxtāb, atrāfgā qulāq tutār edi. Şeriklāridān ançā uzāqlāşib, molcāldāgi yolgā tuşib ālgāç, oq āvāzlārini eşitib yanā toxtādi. Oq āvāziniñ qay tāmāndān kelāyātğānini çamālāyātğānidā buğuniñ okırıǵı eşitilib, özi kutmāgān hāldā yurāgigā qorquv ārālādi. U oq ātilāyātğān yerni aylānib otiş uçūn āvāz kelāyātğān tāmānnı anıqlāmāqçı edi. Buğuniñ okırıǵı uniñ recāsini parākāndā qılāyāzdi. U ormānzārdā oq otmās buğu bārligini, buğu qandāydir ılāhıy kuçgā egā ekānini eşitğān, endi ham oq ātāyātğānlārni, ham buğuni çetlāb otişgā macbur edi.

Nimā uçūn qorqıb ketğānini özi ham bilmādi. Avvāligā qorquvni otkinçi deb oylādi. Yoq, qorquv uni tark etmādi. Yurāgi qnıdān çıqqudāy bolib, tez-tez urā bāşlādi. Qandāydir kuç uni ārqagā, şeriklāri yānigā undādi. «Qayt, — dedi oşā nāmālüm kuç, — ulārni yanādā uzāqrāqqa bāşlā. Balki qutūlib ketişār... Axır, sen ham insānsān-kü? Keyin vıcdāniñ qıynālmāydımi?...»

«Vıcdān... vıcdān... — deb pıçirlādi Komissārniñ lablāri. — Qanı, kimdā bār oşā vıcdān?! Men umrimni tıkkān ğāyāmğā sādıqmān! Bulār — duşmān! Men tuhmāt qurbānimān. Ertāmi-keçmi, meñā oxşāğānlārniñ dādi ortāq Stālinā yetādi. Bulār-çi? Qāçışmāqçı bolışdı... Nādānlār... Duşmān duşmānligini qılādi. Bari birolimgā mahküm edi ulār. Hukmni men çıqarmādim. Özlārigā özlāri çıkarişdı. Bulār bari bir olādi. Qamāqdā olğānidān korā āzādlikdā olğāni yaxşı emāsmı?.. Men aybdār emāsmān. Vıcdānim pāk. Āqlānib çıqqanimdān keyin ulārniñ uylārigā bārāmān. Āzād hāldā cān bergānlārini aytāmān...»

«Olişmāsā-çi? Qāçib qutūlişsā-çi? — dedi oşā nāmālüm kuç. — Heç bolmāsā bittāsi qāçib qutūlsāçi?...» Komissār bu savālgā darrāv cavāb qaytarā ālmādi. «Qutūlib ketiş qıyın», — deb özigā özi daldā bermāqçı ham boldı. Ammā bu cavābdā qatiylik yoq edi. U nāmālüm kuç bilān bahslāşışni bas qılışgā özidā kuç tıpdi-dā, tavākkāl qilib qamāqxānāgā ālib bārişi mumkin bolğān eñ qısqa yolni tanlādi. Bu safār

qadimini tezlätädi. Vucüdini tark etməyâtğan qorquv, tezrâq cân saqlaş qasdidägi hâvlıqış unıñ zıyrâklığını mahv etgân edi. U tábârâ telbâ âdâm hâligä kirib bârärdi. Endi közigä kolmäklär ham, yuzğolini tırnâvçı butälär ham korinmäs edi. Hâzir unıñ panâh tâpädigän câyi — qamâqxânâ. Oy-xâyâli bir— oşâ yergä tezrâq yetib âliş... birmahal sayâz tuyûlgän kolmäkkä âyâq qoydi-yu, munkib, yuztübän yıqıldı. Avvâligä heç nimäni sezmadı. Darrâv ornidän turib, yuzigä yâpişgän lâyni yeñi bilän sıdırıb, bir-ikki qadâm taşlädi-yu, çap âyâğıdâ uyğâñän âğrıqqa dâş berâlmäy baqırıp, yanâ yıqıldı. Bu safâr tez turmadı. Topıǵı atrâfidägi âğrıq avvâl bâldirigä çıqdı, keyin hammâ yağı zırqırâb âğrıy başlädi. «Eti uzıldı şekilli», deb oylädi u. Astâ qaddini kotärdi. Ehtiyâtlık bilän qadâm bâsmâqçı boldi. Âğrıq uni yanâ yuztübän qulätädi. birâz huşini yoqâtdı, huşigä kelib, sudrälâ başlädi. «Yaqın qâldı, sudrâlsäm ham biramälläb yetib âlâmän», deb oylädi. Ust-bâşı bokib ketdi. Mıyâsi qızıy başlädi. Âğrıq kuçâyâ bardı. birkolmâk yânidâ toxtâb, yuzini yuvdı. Sal yeñil târtgändäy tuyüldi. Yanâ sudrâlmâqçı bolgänidâ butäniñ şıtirlägänidän çoçib, atrâfgä alâñlädi: şâxlär âräsidâ mltıq mlini kordı.

— Âtmâñlär, bu menmân! — dedi cânhalätdä. — Komissärmän, ätmâñlär. Tâpşırıqni bacärdim.

Şâxlär ikkigä ayrilib, qamâqxânâ başlıǵınıñ yârdämçisi, keyin biraskär yıgit çıqıb kelişdi.

— Ha, Komissär, bu yerdä nimä qilib yâtıbsân? — dedi u mltıqni yelkäsigä âsär ekän.

— Âyâğım qayrılib ketdi, yurâlmäy qâldim.

— Başqalär qani?

— Oşâ yerdä. Başlıq aytgän câydä.

— Sen komändiriñ bilän birgä bolışiñ keräk edi?

— Unıñ ahvâli âğırlaşdı. Huşsiz yâtıbdı.

— Başlıq sen bilän Komändirni meñâ hadyâ etgän edi. Qayerdän qıdırsäm ekän, deb başım qâtib turüvdim. Âyâq âstidän sudrâlib çıqdıñ-a. Marâqlänib âv qilâmänmi,

devdim. İşni buzdiñ, sen maráz. Bugün çuvälçän átadigän kunim ekän-dä. — Yárdämçi mltıqni yanä qoligä álib, Komissärgä qarätđi.

— Átmän, axir tápşırıqni bacardım.

— Bacärgän bolsän, yanä yaxşı, — u şundäy deb qondâqni yelkägä tıräb, Komissärni nışâñä áldi. U Başlıqniñ tápşırıgını buzmâqçı emäsdi. Başlıq «Komissär tırık qâlsın», dedimi, demäk tırık qâlâdi. Faqat paytı kelgänidä uni biroynätib, tāmâşâ qılsä çakki bolmäs. Yárdämçi tıpirçiläb yâlbârâyâtgän Komissärdän birqadäm naridägi daräxtni molcälläb tepkini bâsdi. Oq âvâzi daräxtlärneñ yalängäç tanäsigä urilib aks-sädâ berdi. Komissär cānhâlätđä birsakrädiyü, yergä qapışgāniçä qımirlāmāy qâldi. Uniñ bu qılıgını korgän askär yıgıt kulib yubardı.

— Tur! Komissär, öziñü olgāñä sâlmä. Senä oq tegmädi. Birinçisi xatâ ketdi.

Komissär başını kotardı. Ammâ qaddini râstlāmādi.

— Axir, men sizlärneñ xızmetiñizni qılyāpmān-kü? — dedi u yıglāmsirāb.

— Sen şerikläriñgä xâinlik qıldıñ.

— Ulär şeriklärim emäs, xalq duşmānläri...

Hammän birgorsän... Ulär duşmān bolsä, sen duşmāndän çıqqan xâinsän, ulärdän ham battärrâqsän. — Yárdämçi yanä tepkini bâsdi. Oq Komissärniñ şundäyginä yānidägi yerni tıtib taşlādi.

— Átmän! — U Yárdämçi tāmān emäklādi.

— Árqañgä qayt! — deb baqırdı Yárdämçi. Komissär tız çokkän hâlidä uñä nacât közläri bilän bāqıb, tâşdek qâtdi. Yárdämçi yanä oq uzdi. Komissärniñ qulāgıgä endi oqniñ aks-sädâsi emäs, balki ayâl kişiniñ nālâsi urilgāndäy boldi.

«Sen bizni yerimizdän haydāb çıqaryāpsānmi, seni qarā yer ham bağrigä âlişdän hazār qilādi. Casādiñ birqulāç lahadgä zār bolādi. Murdän qumürsqalärgä yem bolādi hali...» Bu nālâni eşitib, Komissärniñ etläri cımirlāşib ketdi. Atrāfgä telbälärçä alāñlādi. Âvāz egäsini qıdırdı. Yárdämçi undägi özgärişni sezib, «Nimä qilärkin», deb kutdi. Komissär bu âvāzni birmartä eşitgän, keyin oşā zahâtiyāq unütib yubārgän edi.

Qārəkölçi báyınñ áiläsini koçiräyätgänidä uniñ keksäyib qalgän zavcäsi şundäy nälä bilän qarğagän edi.

Komissär oşandä ham, undän äldin ham buyruqni bacärgän edi. Dastläb bu xänädanğa bástirib kirib, barça báylikläрни tártib álišdi. Báy ätä zarräçä qarşilik qılmädi. Faqat birçekkägä acratib qoyilgän terilärgä tegmäslükni sorädi. «Bulärni zakât uçün acratib qoygän edim», deb yalindi. «Zakât bilän Xudäni aldäysiz, xalqni aldäy älmäysiz», dedi Komissär. Báy ätä indämädi. «Hây yigit, sen ham, ätä-änäñ ham tuzimdän tâtgänsizlär. Seni ädäm bolär, deb oqıtib edim, muhtäclärni qolimdän kelgäniçä suyädim. Hac safärigä ketär çağımdä butün mahallä ahlını yarım yıl bāqadigän mulk qāldirdim...», demädi. Mınnät qılışdan qorqdi. Komissär esä uniñ şu gapläriñi aytışını kutgän, şunğa yaräşä«Sen bu mulkni xalq qānını sorib tāpgānsān», degän cavābni tayyārlāb qoygän edi.

Komissär birhaftädän keyin eşitdi — Báy ätä olibdi. Komissär canāzägä u yāqdä tursin, hāl sorāb ham kirmädi. Änäsi kop yalindi, kir, deb, yoq, kirmädi. Ärädän birneçä yıl otib, yanä kirdi bu xänädanğa. Hammäsini koçirdi...

Oşandä şundäy näläni eşitgän edi.

«Nahāt u cādügärniñ qarğışı urgäni çın bolsä?» deb oylädi.

birmahal Yärdämçi mıltıgını yelkäsigä äsdi.

— Yarım sāt vaqt berämän. Lagergä yetib älsän — yetib äldiñ, bolmäsä, naq sassıq āğziñdän ātāmän.

Bu gapdän Komissär huşigä kelib, ornidän turmaqçı, yugürüb ketmaqçı boldi. Lekin çap āyāgını bāşişi bilän cān azābidä baqırıp, yıqıldı. Yärdämçi, battär bol, dedi-dä, çontägidän papirās çıqarib, tutätädi. birneçä nafäs haräkätsiz yātgan Komissär sudrälä başlädädi. Bu sudrälışdä yarım sāt emäs, yarım kundä ham qamāqxānägä yetib ālālmäs edi. Buni bilärdi, lekin «çıqmāgän cāndan ümid» degänläridäy, hāzirginä eslägän qarğışını ham unütib, ālğa ıntilärdi. U birāz sudrälgäç, ustigä şāx-şābbä taşlāññan orägä duç keldi. Oräni birneçä yıl muqaddäm āvçılär ayıq tutış uçün qazışgän, qamāqxānā qurilgäç, bu yerlärgä kelmäy qoyışgän edi. Çırıp qalgän şāx-şābbä

Komissärni kotärä älmädi. Komissär çuqurlığı biryarım ädäm boyı kelädigän orägä quläb, huşidän ketdi.

10

Kün yârışdı.

Başlıq yänigä avvälgi ävlärdä ham birgä bolgän, sınılgän askärlärdän torttäsini älib, yolgä tuşdı. Qamâqxânädän pıçä uzâqlaşışgäç, yârdämçisigä bittä askärni berib, «Sen onđan yur», dedi. Özi qâçâqlär dam älib otirgän cäygä tıkkä yurib çıqmâqçı boldi. Yarım sâätlär çamäsi yol yurgäç, ropärädägi butälär qattıq şıtırlädi. Başlıq toxtäb toppânçasını qoligä äldi-dä, yoğän daräxt panäsigä otdi. Uniñ ışaräsi bilän askärlär ham özlärini panägä äldilər. Şıtırlaş ävâzi kuçäyib, dam otmäy bahaybät şäxli, bahaybät gavdäli buğu korindi.

«Oq otmäs buğu şumi?» deb oylädi Başlıq. Buğu toxtäb, başını ğäz tutgäniçä cım turdi. Başlıq unä qaräb közläri çoğdek qıpğızil ekänini, özidän ğaläti yağdü tarätäyätgänini kordi. «Qani, koräylikçi, râstdänäm oq otmäs ekänmi?» deb şu közni molcälgä älib, tepkini bäsdi. Oq ızsız ketgändek boldi — buğu qılt etmädi.

— Ätiñlär! — deb baqırdı Başlıq. — Közini nışañä äliñlär, közini!

Askärlär palä-pärtiş oq uzä başlädilär. Buğu «Qani, hunäriñü korsätib qäl», degändäy biräz cım turdi. Soñ tumşuğını äsmän sari çözüb okirdi. Bu okırığdän Başlıqniñ qulâğı qâmätgä keldi. İkki askär mılıqlärini yergä taşläb, ârqağä qâçä başlädilär. Başlıq toppânçasidägi oqlärni ätib tugätädi. Buğu yanä çözüb okirdi. Başlıq şaşilib top-pânçanı qaytä oqlädi. Ammâ ätişgä ulgürmädi. Buğu başını xıyäl eggän hâldä unä daf qılgäniçä yaqınläşä başlädä. Başlıq beixtiyâr tısäridi. Buğu uni şäxigä ılib, çetgä ulâqtirib yubârışgä qasd qılgän, birâq maqsädini amälgä âşirişgä şaşılmäs edi.

Uçinçi askär ham allaqaçän ğäyib bolgän, buğuniñ ropäräsidä faqat Başlıq qälgän edi. «Nimägä faqat meni taqıb qılyäpti?» Nimä uçün askärlärgä parvâ qılmädi?» deb oylädi Başlıq. Buğu uni şunçäki taqıb qılmäs, balki dam oñ, dam sol tāmāñä otib, özi istägän yoldän yurişgä macbur etärdi. Başlıq birneçä martä yıqılıb, balçıqqa beländi, afti, qollärini şäx tilib yubardı. birneçä daqıqadä u ham qâçâqlär hâligä tuşdı. Heç

kutilmägändä buğu keskin sapçidi-dä, uni şaxığa ılib aldı. İkki-uç qadām bāsgāç, başını qattıq sılķib, tıpirçilâyâtğān Bāşlıqni itqıtıb taşladı. Bāşlıq yumşāq şax-şābbā ustigā tuşğāndāy boldi. Tık qazılğān orā ustigā taşlāñān şax-şābbā uni kotārā ālmādi. Bāşlıq orā tubidā huşidān ketdi.

11

— Nimä, şundāy turāverāemizmi? — dedi Mırhāsil.

— Qayāqqa yurāylik? — dedi Rahmātullāh. — Yolni Komissār bilārdi.

— Taqsir, hāzir pıçinūñ ornimi?

Rahmātullāh bu gapni toğri manādā aytğān bolsā ham Mırhāsil undān rancidi. Qızıl komāndir közlāriñi açdı. Garāñsib turgān şeriklārigā qarādi-dä, ıñraq āvāzdā:

— Bu yāqqa yurmāñlār, — dedi Komissār ketğān tāmāñni korsätib.

— Oq āvāzi şu yāqdān eşitilyāpti. Komissār yā qolgā tuşdı, yā oqqa uçrādi. Bolmāsā, şu paytgāçā qaytārdi. Dāmlā, men muddāāmgā yetdim. Endi mendā hayātdān umid yoq. Erkinlikdā tāpşirāmān cānimni. Sizlār meñā qarāmāñlār. Ketāverinlār...

Atrāfdā şarpā sezilib, uççāvlāri ham pusib qālışdı. birāzdān soñ avvāl qamāqxānā bāşlığınñ yārdāmçisi, soñ esā askār yigit korindi. Ulārñiñ ust-bāşlāri kotārdi-yu lāygā belānmāğān, yuzlāridā esā çarçāq sezilmās edi. Yārdāmçi Bāşlıqñiñ bu yergā yetib kelmāğānidān avvāligā acāblāndi. Soñ oq āvāzlāri, buğuniñ okırğını eslāb «Buğu āvlāşğā kirişib ketğān şekilli?» deb oylādi. Keyin koñligā birşumlik kelib, özidān özi quvāndi. «Bāşlıqni birqāyil qilāy», degān xayāldā ogirilib, askār yigitgā qarādi:

— Bulār eplāb qāçışni ham bılışmāydi. Yalpāyib yātişini qarā, — dedi Qızıl komāndirni imlāb korsätib. — Yanā bittālāriñ qani?

Qızıl komāndir cavāb bermāy közlāriñi yumdi. Yārdāmçi Mırhāsilgā yaqın keldi:

— Yanā bittāñ qani deyāpmāñ?

«Demāk, Kāmiscārni uşlaşmābdi», deb oylādi Mırhāsil.

— Biz uç kişimiz.

— Komissärläriñ qani? — dedi Yârdämçi Rahmätüllâhgä qarâb.

— Net pânimâş...

— Tuşüntirib qoyäymi?

Şündäy deb Rahmätüllâhgä muşt tuşiriş qasdidä qol, közi uniñ nıgâhıgä tuşgâç, qolini qandäydir kuç sıltâb taşlâgändäy bolib, urâlmädi. Sır bây bermäslik uçün kulimsirädi:

— Xop, tuşünmäsän tuşünmäbsän. Qani, âldimgä tuşläriñ!

Mırhâsil Qızıl komändirni suyâb turğazdi. Ulärniñ qıynälâyâtğanini korib, Rahmätüllâh ham Qızıl komändirniñ qoltıgıdän âldi. Askär yığıt âldindä, Yârdämçi ârqadä bârdi. birçaqırım yol bâşişgâç, askär toxtâb, ârqasıgä qarädi. Yârdämçi uñä, çetrâq ot, deb ımlâb, mahbuslärgä buyürdi:

— Toğrigä yurläriñ!

Ulär yanä beş qadâm bâşişgâç, âğzi oprilib yâtğan orä labigä kelişdi.

— Ha, yurmäysänlärimi? — dedi Yârdämçi toxtâb. — YÂ tanış âdâmni korib qâldiläriñmi?

Mırhâsil eñäşib, behuş yâtğan Komissärni kordi.

— U sizläрни ârzıqıb kutyäpti.— Yârdämçi şundäy deb askärni ımlâb çaqırdı-dä, şıvırlädi: — Ortädägisi señä, sânidän ât. İkki çetdägisi meñä. Ehtiyât bol, oldirib qoymä. Bâşlıq teriñü şilädi-ya!..

Ulär nimä bolğanini bilmäy ham qâldilər. Mıltıq âtilib, avvâl qızıl komändir sapçib tuşdi. Keyiñi oqdän Mırhâsil orägä qulädi. Âradän birnafäs ham otmäy Rahmätüllâh sânidän qattıq âğrıq sezib, çokkälâb qâldi. Keyin boynigä mıltıq qondâğı zarb bilän urilgâç, u ham orägä yıqıldı.

— Sen olim raqsini heç korgänmisän? — dedi Yârdämçi askärdän. Soñ orä labigä kelib, çonqayıb otirdi: — Qarâb tur, koräsän. Hâzir huşläri özigä kelsä bâşlâşädi.

Askär yığıt ham Yârdämçi yânidän cây âldi. Oq âvâzläri ham, buğuniñ okırığı ham eşitilmäy qâldi.

«Äv tugädi şekilli?» deb oylädi Yärdämçi. Ançägäçä ormân sukünät qarigä çomdi. «Äv tugädi. Başlıq balâ, buğuni tınçitmây qoymâydi, — degän qatıy xuläsägä keldi u. — Endi Başlıq qıdırıb âvârâ bolsä aççıqlanışı mumkin». Yärdämçi şu toxtämğä kelib, askärgä buyürdi:

— Uçınçı kvädrätğä qaräb yur. Başlıqnı tâpib, şu yergä âlib kel!

Askär buyruqqa itâät etib, ornidän turgän cäyidä qâtib qâldi:

— Buğu! — dedi u cänhâlätä. — Oq-otmäs buğu!

Yärdämçi oyläb ham otirmây Buğuni nışânğä âlib, mıltıq tepkisini bâsdi. Askär esä mıltıq âtiş lâzımligini ham unütib, qâçdi. Yärdämçi yanä biroq âtdi-dä, u ham qâçä başlädı... Buğu lâpilläb yugürgäniçä uni taqıb etdi. Başlıqnı qandäy quvlägän bolsä, buniñ ham dam oñ, dam sol tāmāniğä otib, özi ıstägän yol boyläb quvdi. Yärdämçi ağzi opirilgän orä labigä kelgänidä taqqa toxtädi. Pastğä egilib qaräşğä qorqdi. Ārquasigä ogirilgänidä başını eggäniçä şıtâb bilän yugürüb kelâyâtğän buğuni kordi. Özini çetğä âlişğä ulgürmädi. Buğuniñ qattıq şâxi uniñ kokrâgini teşib yubârgändäy boldi...

12

Yanä yâmğır saväläy başlädı.

Orädägilär birin-ketin huşlârigä kelişdi. Komissär ulärniñ yarälänjännäridän bexäbär, xâmüş baqayâtğän közlärdä aybnâmä oqıgändäy bolib, talväsägä tuşdı:

— Men yol qıdırıb yurgän edim. Qâçdi, deb oylädiläriñmi? Ha, bulär oylämäsä ham siz oylägänsiz, — dedi Rahmätüllâhğä tıkilib. Rahmätüllâh uñä cavâb bermädi. Mırhâsil esä uñä qaräb turib, xastä âvâzdä dedi:

— «Tâñlärniñ sırlâri torni keñ yâygändä,

Biz — ġâfıl, uyquniñ qaridä qâlâemiz.

Tölgän ây koklârdä suzilib bârgändä.

Biz — qopâl, tâñlärniñ qahridä qâlâemiz... Derlärki: «Äylärniñ nuridä vafâ yoq!»

Demäslär ulärki: «Ayb bizdä, biz buzuq»...

— Anıqrâq gapirin, nimä demâqçisiz?!

— Komissär... — Qızıl komandır sonğı kuçını yığıb, gap başladı: — Komissär, sizni heç kim ayblâyâtğani yoq. Siz yol tâpgäniñizdä ham bari birqolgä tuşıb, olib ketärdik. Dâmlä, aytiñ buñä: olim — haq. Heç kim tırık qâlmâydi bu dünyädä. Şuniñ uçün olimdän qorqmäslik keräk. Ibädät qılğänlär ham, qılmägänlär ham vaqti kelib, cänläriñi tâpşirişädi. Komissär, biz yaräläñänmiz. Bu yerdän tırık çıqışımız amri mahâl. Siz haräkät qilib koriñ. Heç bolmäsä birkişi tırık qalışı, qaçân bolmäsın yurtgä qaytib, bizniñ duşmân emäsligimizni yetkăzişi keräk. Har birimiz yurtni özimizçä sevdik, özimizçä xızmat qıldik. Har birimiz bircäydä qâqıldik, biryerdä adaş yolgä kirdik...

Qızıl komandırniñ keyiñi sözlärini añlaş muşkül boldi. Pıçirläb, yamläb aytilâyâtğän sözlär tındi. Yarım açıq közlär yumildi. Sarıq kipriklär qävüşdi. Mırhâsil savâl nazäri bilän Rahmätüllähgä qarädi. Rahmätülläh uniñ nıgâhını sezmägändäy cım otiräverdi. Tildän qâlgän Qızıl komandır endi gapini xayâlän davâm ettirär, dam bulütlär ustidä sarxüş uçib, dam qattıq yergä quläb azâblänärdi. Közläri yumuq bolsä-dä, tutqun hamrâhlärini korib turgändäy tuyülärdi. birmahal tutqunläрни äppâq bulüt bağrigä yutdi-yu, korinmäy qalışdı. Bulüt tarqalgändä ulärniñ ornidä közläri oyib âliñän oşâ âqsâqâl turär edi. Uniñ ikki qoli âldiñä çözilgän, ikki kaftidä ikki köz sâqqası turär edi...

— Ma, âl bu közlärni, — dedi Äqsâqâl.

— Keräkmäs, — dedi Qızıl komandır. — Özimniñ közlärim bär.

— Közlärniñ kormäydi. Korsä edi, dost kim, duşmân kim, farqlär ediñ.

— Vaqt otdi endi... Yarämğä tuz sepmän.

— Qışlâqqa kirgäniñ esiñdämi?

— Esimdä. Qışlâq kimsäsiz edi.

— Qışlâqdä faqat men qâlgän edim. Közim kor bolğäni uçün uydä yâlgız meniñä qâlgändim. Közim nimä uçün oyib âliñänini aytmädim, a, oşandä? Sendäy nârgül yığıt edim. Muhammäd Amin eşân qanâtigä kirib, ğazâtğä qoşilğänim uçün oyışğän

közlərimni. Cudə kop ʔdāmni oldirişdi. «ʔllāh», degān tillərini kesişdi. Sen u damlārni bilmāysān... Sen oşālārgā qarşı ʔt surişiŋ kerāk edi.

— Bu gapni aytgānsiz...

— Ha, aytgānmān. Yurāgim zardābgā tolib aytgānmān. Oşā kuni dāşnāqlār kelib «Bāsmāçi yolini tosāmiz, handaq qaziŋlār», deb keksäyü yāşni qırgā haydādi. Şāmgā yaqın na birām qaytdi. Dır-dir tıtrāydi. Qorqıb ketgān ekān beçārā. Barçāni qılıçdān otkāzıb, özləri qazigān handaqqa komişibdi. ʔllāhniŋ marhamāti bilān na birām qāçişgā ulgūribdi. Nimā bolgānini aytdi-yu, oldi. Yurāgi yārilib oldi. Keyin sen askārləriŋ bilān keldiŋ. Daşnāqlārni quv, dedim. Sen beklārgā qarşı ʔt surdiŋ...

— Eslātmāŋ u damni. Adāşgānmān. Men ham Xudāniŋ birgunāhkār bandāsimān. Armān bilān tāpşirāyāpmān ʔmānātimni. Cānimniŋ qıynālişi ham şundāndir.

— Sen xun ʔlmādiŋ.

— ʔlālmādim...

— Endi kim ʔlādi? Ruhımız çıqrırab4 qālāverādimi?

— ...

— Gapir.

— Meni qıynāmāŋ.

Şü payt ʔqsāqāl yānidā Komissār paydā boldi. Qolidā çegālāŋān kāsādā zafārān suv.

— Komissār, kelgāniŋiz yaxşı boldi. İçim yānyāpti. Yurāgimdāgi armānlārim çoqqa aylāŋāŋā oxşāydi. Suvni meŋā ʔlib keldiŋizmi, rahmāt.

— Suv sizgā, ammA bittā şartim bār: Xudā yoq, deb aytiŋ, payğambār aldāqçi, deb aytiŋ.

— Komissār, qoyiŋ bu gaplārni. Men heç qaçān bundāy demāgānmān.

— Demāgān bolsāŋiz, endi aytiŋ. Suvni içiŋ. Taşnālikni bāşiŋ. ʔrām ʔliŋ. Suvni içsāŋiz qöziŋiz açilādi, şıfā tāpāsiz.

— Bālām, bu şaytāniŋ gapigā kirmā, — dedi ʔqsāqāl.

Komissär uni nari itärdi. Taläbini yanä qaytardı. Şu damdä Qızıl komändir Rahmätüllähniñ ävâzini eşitdi, anıq eşitdi:

— La ılaħa ıllälläh...

Rahmätüllähniñ ävâzi eşitilişi bilän Komissär ğâyib boldi.

«Süv» dedi Qızıl komändir.

Uniñ ävâzini yänidägilär eşitmädi. Bittäginä yamğır tāmçisi labigä tuşib, cāni rāhatlandı. Çuqur-çuqur nafs āldi-dä, cımib qāldi. Burün katakları kerildi. Çañäk bolib turgān āyāqlārini uzātđi. Rahmätülläh surilib, Mırhāsıl bilän cāy almāşdidä, Qızıl komāndirgä yaqınlāşdı. Uniñ nafs ālışı yanä tezlāşdı, keyin birdān susāyā başlādı. Rahmätülläh kaftini uniñ cağıgä qoyib, dānā-dānā qilib kalimā keltirä başlādı. Qızıl komāndir közlārini açib, nimānidir qıdırib ālāzārāk boldi. Rahmätüllähni korib, cılmāydi. Şu alpāzdä köz qārāçığı ham qātđi. Nafsı ham oçdı. Rahmätülläh bir kafti bilän uniñ cağını uşlāğanıçā ikkinçi kafti bilän açiq közlārini yumdı.

Mırhāsıl iç koylāgini yırtđi. Marhumniñ cağını, āyāqlārini bağlāb qoyışdı. Qızıl komāndirniñ ustidägi kaltā tonni yeçib, yuzigä yāpişdı. Komissär qunişib otirgāniçā ulārniñ ışığā arālāşmādi. Rahmätülläh devārni tırnāb casādniñ ustigä tupraq tokmāqçı boldi. birneçā martā tatālāgāndān soñ tırnāqları ārāsıdān qān çıqđi. Sānidān āqayātğān qān hāldān ketkāzđi. Pıçirlāb «Tābārāk»ni oqıy başlādı. Soñgi āyatlārni oqıyātğānidä tepädä şaxdār buğuniñ qārāsi korindi. Rahmätülläh duā qılāyātğānidä u okirdi. Rahmätülläh başini kotārib, tepāgā qarādı. Qulāğıgā muāzzinniñ şırālī ävâzi urildi — «Āllāhu akbār!» Rahmätülläh ävâz çıkarib tasbeh aytdi. Buğu yanā çözib-çözib okirdi. Rahmätülläh qulāğıgā muāzzin tasbeh aytgāndāy boldi.

Buğu pastgä tuşışğā intilgāndāy tıpirçilāb, orā atrāfidä aylānā başlādı.

— Tuşmāqçıgā oxşaydı, — dedi Komissär uniñ harākätini kuzätib. — Tuşsä, hammāmizni bāsib oldirādı.

Buğu ham şuni oylābmi, pastgä tuşışğā harākāt qılmādi. Āld āyāqlārini bukib orā labigä çokkalādidä, başini egdi. Rahmätülläh ham, Mırhāsıl ham kop qān yoqātğānları sabābli orinlāridān qımirlāşğā macāllāri yoq edi. Komissär orā devārigä suyāñāniçā ornidān turđi. Tepāgā qolini çözdi. Qoli buğuniñ şaxigā yetāy-yetāy dedi. Yarım

qadām yāñā surilsä, murdä ustigä äyâq qoysä yetädi. Şuni xayâl qılğān damdä, Mırhâsil uniñ maqsâdini añlâb qâlib, surildi.

— Komissär, yelkämğä qoyıñ äyâğıñizni.

Mülâzimät uçün fursät yoq edi. Komissär sağ äyâğıni yığıtnıñ yelkäsigä qoyıb kotärildi-dä, buğuniñ şâxini mahkâm çañalladı. Buğu başını âsânlık bilân kotärib, uni orädän târtib âldi. Keyin yanä çokkälâb başını egdi.

— Ey cānivâr, bizni çıqarâ âlmäysän, — dedi Mırhâsil uñā qarâb. — Taqsir bilân qısmätimiz birekän. «Mänü tutqunlikkâ kirdimi olkâ, xayâldä pârlägän şamlärmi sondi?» Ağr gapimizgä tuşünâyâtğān bolsāñ, Komissärni qamâqxânägä eltib qoy. U bizni sâtdi.

— Sâtğānim yoq! — deb baqırdi Komissär otirğān yeridä.

— Sâtđiñiz, Komissär, olâyâtğān damdä toğri gapni aytib qâlây. Siz uzâq umr korişñiz keräk. Tâ olğüñizçä şu orāni esläysiz. Eslâb qıynäläsiz. Men uzâq umr korişñizni istäymän. Buğucân, uniñ hayâtini asrâ, olmäsin...

Buğu uniñ gaplärigä tuşünändäy boldi. Qaddini tıklâb, Komissärgä yaqınlâşdı-dä, başını egdi. Komissär avvâligä uniñ haräkätigä tuşünmädi. Keyin şâxigä âsildi. Buğu astâ yurâ başlâdi. Komissär ertäklärdäğini sâdir bolğüçi bu kutilmägän hâdisädän xursänd edi. Sudrälâyâtğān äyâğıdä ağrıq tursä ham koñli çarâğlänib bârâr edi. U olmây qâlgānigä çıppä-çin işândi. Buğu toxtämäsdän yurdi. Komissärniñ qolläri tâldi, ammâ çıdâdi. Ançâ yol bâsib otilgäç, buğu toxtâb, Komissär özini orâ ağzidä kordi. «Şü cāygä aylāntirib âlib keldimi yanä?» deb oylâb, şâşilğāniçâ pastğä qarâdi va... haräkätsiz yâtğān Başlıq bilân Yârdämçini kordi-yu, qorquvdän yurägi qınıdän çıqıb ketâyâzdı. Sudrâlib nari ketmâqçı edi, ulğürmädi. Buğu şâxi bilân surib uni orägä qulâtdi-dä, çözib-çözib okirib qoydı.

Komissär nazäridä orägä qulāmädi, balki yumşâq gilâm ustigä yumälädi, bu gilâm uni âsmāñā kotärib, suzib ketdi. Ançägäçä sarxüş kezdi. Soñ birtaniş âvâzni eşitdi:

— Seni oldirğān âdām toğri cannâtğä tuşâdi!

Kimniki edi bu âvâz? Ha... Bâý âtāniñ kencä oğliniki... Mulkläri musâdärä etilgäç, uç kundän keyin «Âtām çaqıryäptilär», deb kelğāndi. «Bärmäymän, — degän edi

Komissär. — Bâylär bilän gaplaşadigän gapim yoq». «Âtäm qân sıyib yâtibdilär. Sizgä aytär gapläri bär ekän». «Bilämän nimä deyişini âtäñûñ. Meni oqıtış uçun pul bergänini peş qilädi-dä. Tağın ham âsân qutıldılariñ. Bâylärniñ kuni bıtgän, âtäñgä aytib qoy».

Bâyniñ oğlı bu gapgä çıdây âlmäsdän uñä taşlänän edi. Toppânçäsi yänidä bolmägänidä Komissärni bu hırsdây yığıt boğıb oldirişi mumkin edi. Âsmâñä qarab biroq uzgänidä yığıt qaçdı. Qaçä turib aytgän edi bu gapini.

Ârädän yarım sâät otmây eşikläri âldidä arävä toxtädi.

— Bâý âtämnñ özläri kelibdilär, — dedi Komissärniñ ânäsi. — Cän bäläm, ulärniñ tuzini tâtgänmiz, âtäñ olgänläridä kafänlikni ham Bâý âtäm bergänläär. Tuz haqqı bu kişigä qattıq gap aytmä, rancitmä, cän bäläm...

Köçä eşigi qıyâ açilib, Bâý âtäniñ tongıç oğlı korindi.

— Heç bolmäsä şu âstänägä kelärsän? — dedi u dağal âvâzdä.

Komissär ânäsiniñ zori bilän âstänägä qadär bardı. Bâý âtä hâldän tâygän bolişigä qarämây, tırsägigä tıralib, qaddini sal kotardı.

— Bäläm, men sendän birnimä taläb qilib kelmädim. Sendän soräydigänim bittä — râzi bolgin. Esiñdämi, qımârdä yutqazib pul sorägäniñdä yuziñgä birtarsäki urgän edim. Haqqım yoq edi urişgä. Şuñä râzi bolgin, bäläm. Ayt, râzi boldiñmi? ...Ançä yıl burün bolgän edi bu vâqeä. Bâý âtä çındän ham tarsäki tuşirgän edi. Ammâ qarzni toläb, soñ uni oqışgä cäyläb qoygändi...

Komissärniñ ânäsi qulâğı âstidä şıvirlädi:

— Râzimän, degin, bäläm.

Komissär indämädi.

— Bâý âtä, bäläm miñdän miñ râzi, hammämiz râzimiz. Siz ham...

— Öz âğzi bilän aytsin.

Komissär indämädi. Bâý âtä başını yastıqqa qoydı...

Komissär şulärni eslädi-yu, köz oñidä Bâý âtä gavdäländi. Uni sonğı martä bemâr hâlidä, arävä ustidä tırsägigä suyänän hâldä korgän edi. Hâzir tâzä kiyimlär kiygän, xuşröy hâldä kordi.

— Bâý âtä, men oşändä macbur edim, — dedi Komissär.

Bâý âtä cilmäyib qoydi-yu, indämädi.

— Men sizdän râzi bolgänmän. Siz ham râzi bolıñ...

Bâý âtä yanä indämädi...

Komissär közlärini açdı. Orä ağzidä bulütli äsmänniñ birparçasiginä korinib turardı. Buğu korinmäs, uniñ âvâzi ham eşitilmäy qalgän edi.

Ornidän qözgâlmâqçı edi, belidä qattıq ağrıq turib, baqırıp yubardı. «Nimä balâ, belim sınibdi-mi? — deb oylädi. — birâz dam âläy, keyin çıqışgä urinib korämän. Manä bulärni ustmä-ust qoysäm, çıqıb ketämän. Bu orä pastrâqqa oxşaydı... Bulär tırıkmi yâ olikmi?...»

Däm otmäy ulär ham qımirlaşdı. Avvâl Yârdämçi, sonğ Başlıq közlärini açdı.

— Senmisän? — deb acäbländi Başlıq yârdämçisini korib. Sonğ Komissärgä acäblänib qarädi: — Bu qayerdän kelib qâldı?

— Hayrânmän, başqa orädä edi.

Başlıq yelkäsini orä devârigä tıräb turmâqçı boldi. Ammâ kokrâgidä kuçli ağrıq turib yanä yıqıldı.

— Sen anävi maräznäniñ ustigä çıq, — dedi Başlıq yârdämçisigä.

Yârdämçi u aytgändäy qıldı. Başlıq tışını tışigä qoyib, ağrıqqa çıdäb, çap âyâğını Komissärniñ yuzigä, oñ tızzäsini Yârdämçiniñ yelkäsigä qoyib kotärlilmâqçı boldi. Birâq, qaddini kotärä älmädi. İkkinçi martä urinişdä ağzidän qân keldi.

— Tamâm, — dedi Yârdämçi. — Çıq, ustigä.

Komissär sudrâlib Başlıqnıñ casädi ustigä çıqdı. Yârdämçi ornidän turişgä urindi. Uddäläy älmädi. birneçä daqıqadän sonğ u ham cân berib azâblärdän qutıldı.

Komissär ulärni ustmä-ust qoyışgä haräkät qıldı-yu, uddäläy älmädi. Tábärä hâldän tâyäverdi...

13

Buğu Rahmätüllâh bilän Mırhâsil tuşib qâlgän orä tepäsigä birneçä martä keldi. Atrâfni ayländi. Bâşini egdi. Nâçârlikdän ezilgändäy toxtâvsiz ökiridi.

Pästdägilär bu cänivärniñ sıridän bexäbär, bu cumbâqni yeçişgä haräkät ham qılä älmäs edilär. Buğu uçinçi martä kelgänidä yuqârigä qarâşgä macâlläri yetmädi. Mırhâsil köz onidä ustâzi gävdlänän, uni bağrigä mahkäm bâsib «Körişämiz degän edim-kü, manä, korişdik. Seniñ korgänläriñ birtuş edi... birtuş edi...», deydi.

Rahmätüllâh esä xayâlän Kabätüllâh atrâfidä zikr aytib yurärdi. Makkäi mukärrämäniñ ılıq havâsi tanäsidadı muzni haydâb çiqarib, badänigä harârät berär edi. Muâzzin âvâzi eşitildi. «Ällâhgä şukr, subhgä yetdik», deb oylädi Rahmätüllâh. Şu oy fikrini yâritdiyü cäni uzildi...

Buğu orä labidä uzâq vaqt qımir etmäy turdi. Soñ şâxläri bilän lây tırnâb, oräni komä başlädı. Keyin Komissär yâtgän orägä bârib uni ham komib taşlädı.

Sâqçibâşi rahbärligidägi askärlär ertäsigä qorqa-pisä ormânä çıqdılar. Uzâq qıdırışgä yuräkläri betlämäy ârqağrigä qaytdılar. Şu vâqeädän soñ buğu qamâqxânä sâqçilärini bezâvtä qılmäy qoydı.

ÖTTİZ BEŞ YILDÄN SOD...

Bu yâruğ âlämdä tasâdif ilä yuz bergüçi vâqeälär kop. Bazän yetti uxlâb birtuşdä kormäydigän, öz köziñiz bilän korib ham işäñiz kelmäydigän hâdisälärniñ guvâhı boläsiz. Endi bayân etilgüçi vâqeä ham şulär sırasidän. Oq otmas buğu şâxi bilän yer tırnâb, tutqun hâlidä cän bergänläрни dafn etgänidän keyin âläm neçä bâr turländi. Rahmätüllâh yâtgän yerdän maysälär unib çıqdı. Ormânzârdä daydib yurüvçi buğu bazi-bäzidä bu yergä kelib, uzâq vaqt mayüs korinişdä turär edi. Soñ Başlıq yâtgän yergä bârib unib çıqmâq ilincidägi maysälärni depsib taşlârdı. Bu hâl yıllar âşä takrâr boläverdi. Şu tarzda âradän ottiz beş yıl otdı. Buğu endi uzâqlärgä ketä älmäydigän bolib qâldı. Uniñ okırığı ham ormânni larzägä sâlädigän daräcadä emäsdi. Buğunıñ uzâqlärgä ketä älmäyâtgäni faqat umr şâmi yaqınlâşâyâtgänidän emäs, balki bu atrâfdä

âdamlärniñ kopäyib qalgäni, narä tärtib işlävçi texnikäniñ ormân sukünätini buzişi ham sabäb bolâyâtgän edi. Ormânniñ qâq belidän temir yol otişi lâzımlıgı, bu qurılış BAM deb yuritilişi, bu qurılışgä Rahmätüllâhniñ yurtidän ham âdamlär kelgäni, şubhasız, buğu uçün nâmälüm edi. Yıgirmä yılınıñ naryâğıdä, qamâqxânä başqa yergä koçirilgäç, uniñ orni xarâbâzârgä aylânğan edi. Qurılış başlanıb, qalgän-qutgän bınälär tamir etildi, ıdârägä, yâtaqxânägä aylantırıldı va peştâqıgä «Ştäb» deb yâzib qoyıldı. Bu yer garçi «Kâmsâmâl zarbdâr qurılışı» degän nâmdä zıkr etilsä ham, aslidä undä âğır cazâsi yeñilläştirilib, macburiy mehnätgä hukm qılınğanlar ter tokişärdi.

Uç kun ezib yâqqan yâmğır tundä tınıb, ertäläbgä yaqın bulüt çâkläri sokildi. Älä çalpâq bulütlär âräsidadän quyaş koriñändä «Ştäb» hali uyqudä edi. İkki kun burün markâzdän kelgän Vakil koñıl xumârini yâziş maqsädidä bu yerdä tuni bilän muhim tad birotkâzgän edi. Äqşâmdä başlanğan maclis zarbdâr qurılışdä kâmsâmällärniñ vazifälärini muhâkämä qilib âlgäç, zıyâfät başlanğan, soñ sarxüş Vakil istägi bilän qartä oyiniğä otirişgän edi. On tıyindän tıķib başlanğan oyun avciğä mındi. Qurılışniñ kattä-kıçık yetäkçiläri qımârgä uquvsız edilärmı, har hâldä ikki-uç miñdän yutqazib, motäbär mehmân âldidä «uyälib» qalışdı. Yutuq tuğyâñä keltirdimi yâ içilgän arâq mıqdâri meyârdän âşdimi, Vakil ustä qımârbâz ekänigä özi ham işänib, «Lägerniñ zorini âlib keläsän», deb turib âldi. Uzün boyli, qâmäti kelişgän, saçläri ârqagä tarälgän, közläri kibr bilän bâquvçi Vakilniñ istägi mezbân — kâmsâmâl zarbdâr qurılış âtryädiniñ Komissäri uçün amri vâcib edi. Mezbân ham, mehmân ham şu bahârdä ottiz beşgä tolgän edilär. Şundänmi, yuriş-turişdä ham, gap-sözdä ham, xurmäçä qılıqdä ham bir- birläriğä oxşâb ketärdilär. Komissär Vakilniñ istägi yaxşilik bilän tugämäsligini bilib, u aytgändäy «zör»ni emäs, zorlär âräsidadägi Dastyârni çağırtirib keldi. Dastyâr Vakilni yarım sâätdäyâq şilib âlişi mumkin edi. Komissärniñ ımâ-ışâräläriğä itâät etib, oyinni tânâtârgä qadâr çözdı. Soñ «Bu oyun hazıl edi», deb yutgänlärinı taşläb çıqıb ketdi. Anä şu marâqli tundän soñ Vakil ham, Komissär ham hârdıq çıqarişärdi. «Zärbdâr» quruvçılar nânüştä qilib, iş-işläriğä tarqasğänidä ham «Ştäb» uyğänmägän edi. Komissär peşinä yaqın lanc hâldä turdi. Qabulxânäsıgä çıqıb kerişdi. Eti cuncikib, qollärini bir- birigä işqadi. Şundäginä eşik yänidä mominlik bilän turgän yıgitgä közi tuşdı.

— Ha, keldiñmi? — dedi mensimägän tarzdä.

Yigit salâm berdi-yu, uñä yaqınlâşıǵǵa curât etmädi.

— Keç qâldıñmi? Endi nimä qılâımız?

Yigit boynini qısib, qalin qâğâz qutilärgä qarädi.

— Nimä bu?

— Nâz-nemâtlär...

— Öziñ keldiñmi?

— Akâm birgä keldilär.

— Akäñmi? Akäñ nimä iş qılädi?

— Aytüvdim-kü... bazädä...

— Çaqır akäñü...

Yigitniñ akäsi eşik ârqaşidä turgân edi, birzumä Komissär ropäräsidä paydâ boldi. U ukäsigä oxşab ıymänib turmäsdän, çaqqân kelib Komissär bilän qoşqollab soräşdi.

— Ukäñ beş kun keçikib keldi. Buniñ uçün nimä bolışini biläsänmi? Yanä beş yıl qoşib berişsä BAM bıtğünçä şu yerdä mâğârlab yuräverädi, — Komissär şundäy deb âğzini barällä açib esnâb, kerişdi.

Beş yıl qoşib berilişi haqıdâ bepisändlik bilän aytilgân gapni eşitgân Yigit ham, uniñ akäsi ham çoçib ketişdi.

— Hazil qılmäñ, akäxân, — dedi Akä cılmäyışǵa haräkät qilib.

— Hazil ânäñüñ uyidä bolädi. Bu yer davlätniñ ıdâräsi.

— Beş kunniñ birılâcını tâpsä bolär, gunâhni yuvärmiz. Akäxân, har hâldä âşnä-âğaynilärimiz qarab turışgäni yoq.

— Sen çıqıb tur, — dedi Komissär Yigitgä. Yigit buyruqni bacärgäç, Akägä qarädi.

— Gunâhni yuviş âsân emäs, buni biläsänmi?— Bilâımız, akäxân, biz ham koçä korgân âdämlärmiz.

— Koça korgänmiş... Koça korgän ädäm ukäsini qamätib qoymäydi.

— Ha, endi ğaflätdä qaldik. Tuhmät boldi-dä...

— Tuhmätmi?.. Nimä, sävet tuzümi faqat tuhmätçilärdän ıbărätmi? Şunday demäqçimisän?

— Yoğ-ye, akäxân, unaqa niyätim yoq. Men sıyäsätgä tuşünmäydiğän âmi ädämmän. Çot qaqıb yurgän ädämdä bunaqa fıkır qayâqdän bolsın?

— Gapni çözmäy çotiñû qâq. Uygä bârib kelişgä berilgän ruxsät, beş kun keçikiş... xo-xöş... Ağăr xâhläsän, muddätini qısqartırış imkânı ham bâr. Maskâvdän vakıl kelgän, şuni xursänd qılış keräk.

— Hammäsığä tayyârmız.

— Tayyâr bolsän, anä pıdcägim. Ottiztâni çontägigä sâl. Xânämgä ukäj âlib kirsın.

Komissär şunday deb ıçkärigä kirdi. Akä u bilän savdäläşişgä curät qılâ âlmädi. Pulni sanädi-dä, ilğıçdägi havâräj pıdcäkni âlib, çontägigä aväyläb sâldi. Soñ ukäsini çaqırdi.

Komissär ıçkärigä kirgäç, divändä yâtgän Vakıl közlärini açdı.

— Şampän tâpsän-çi, Komissär, — dedi u esnâb.

Komissär cavândän şampän vınâsini âldi-dä, kâsägä quyib uzättdi. Vakıl qaddini sal kotärib, közlärini yumgäniçä vınâni sımirdi. Soñ boşäğän kâsâni Komissärgä uzätib, labini yalâb qoydi.

— Änämдän qaytâ tuğılğändäy boldim, yaşâ, — dedi huzür qılıb.

Yıgit kirib pıdcäkni uzättdi.

- Ha, aytgänimdäy boldimi? Yaxşı, manä, akängä ılğârlärdän ekäniñû aytdim. Bugün ikki enlik xat qılâımız. Muddätin qısqarädi. Bâr, işiñû qılâver.

— Komissär,— dedi Vakıl yâtgän yeridä kerişib.— Özbekiständä bolgänimdä menä kabâb maqul kelgän edi. İkki kundän beri kutämän, kabâbniñ ısı çıqmâyäpti. Nimä, mehmândöstlikni unütib qoydıñlârmi?

— Kabâbni saylgä molcälläb qoyüvdim. Hâzir âvgä conäymiz. Yıgıtlär cây tayyârläb kutışyaptı. Şu atrâfdä buğu koriñän ekän. Açıq havâdä buğu goştıdän kabâb yeyişgä nimä yetsin, a?

Väkil mamnün cılmäydi.

— Keçägi zorni ham çağır. Kayfdä meni aldädi. Bugün birburnini yergä ısqay.

— Bugün özimiz otiräylik. Yıgıtlär suhbätinizni sağınışgän.

Väkil bu taklifgä nâilâc kondi. Ulär tuşgän «Vezdexâd» kiçikrâq biryalänlik yänidä toxtädi. Yalänlikkä gilämlär toşalgän, ortädä token dastürxân mehmânğa muntäzir edi. Ulär âvdän âldin qızışib âlmâqni maqul korişdi. «Qızışib âliş» marâsimi molcäldägidän koprâq çözüldi. Vakil şıräkäyf bolib, yänbâşläb âldi. Komissär xızmatdä boldi. Bâşqalär «Vezdexâd» panäsidadä davrä qurişdi. Buğu goştı nasiyâ bolgäni uçün ştäbdä zırälänän goştıdän kabâb qılışdi.

— Urüşdän ilgäri bâbâm şu yerlârdä xızmat qılğan ekän, — dedi Vakil. Aksilinqlâbçılär oqıdän halâk bolğan ekän.

— Qabrlärini zıyârät qıldıñizmi? — deb sorädi Komissär.

— Qabrläri yoq... Âtişmädän soñ casädlärini tâpişä âlmäğan ekän. Ha, aytmaqçı, biz sen bilän hamyürtmiz, desäm ham bolädi. Bâbâm yurtıñû bâsmäçi ğalämislârdän tâzäläşdä qan tokkän.

— Şuniñ uçün ham biz sizni yaxşı korämiz-dä. Özbekistân — sizniñ uyiñiz. Qaçan bârsäñiz, yurägimiz şadlikkä tolib kutib âlämiz. Manä, qaräñ, siz keldiñizü bu yerlârdä ham âftâb çaraqläb ketdi. Yaxşı âdämniñ na biräsi ekäniñizni Quyaş ham tasdıqlädi.

Ulär otgän yaxşı âdäm uçün içişdi.

Söñ Komissär tilgä kirdi:

— Meni bu ışgä taklif qılışgänidä, nimä uçün yoq demäğanimni biläsizmi? — U Vakildän cavâb kutmäy, davâm etdi: — Kopçilik konmädi. Men uçün esä bu yerlär qadrli. Meniñ bâbâm ham şu yerlârdä halâk bolğan ekänlär. Bâbâm fuqarâ urüşidä Komissär bolgänlär. Meniñ lavâzimim ham Komissärlük...

— Biz âtä-bâbâlarımız işini davâmçılarımız, — dedi Vakil kotârinki âhañdâ.

Âtâlar işini davâm ettiriş üçün içdilär.

— Sizin oğlınız bâr ekân, — dedi Komissâr coşib. — Meniñ qızım bâr. Biz qudâ bolışımız mumkin. Oğlınızı Özbekistâñâ âlib kelâsız. Qızımniñ qulâğını tıslâb qoysın. Bizdâ şundây udüm bâr.

— Uñaçâ men seniñ qulâğıñdân tıslâb qoyâ⁴⁶ qâlây, — deb hazil qıldı Vakil.

Hazildân zavqlânib, opişdilär.

Küdâ-andäçilik üçün ıçmâqçı bolışgânidâ kârcâmädägi biryigit ulärgä yaqınlâşdı.

— Komissâr, qırq ikkinçi âbektñi qaziyâtgânimizdâ âdâm suyâklâri çıqdı. Yıgitniñ gapi Komissârniñ ğaşını keltirdi.

— Çıqsâ nimâ boptı, birçekkägä surib taşlâ.

— birbuğu paydâ bolib qâldi. Heç kimni yolâtmâyâpti.

Buğu paydâ bolib qâlgânini eşitib, ulâr bu yergä âv bahânâsidâ çıqqanlârini esläşdi.

— Olcâ öz âyâğı bilân kelibdi-kü, ketdikmi? — dedi Komissâr Vakilgä qarâb.

Şiräkâyf Vakil ornidân turdi-dâ:

— Buğu âvlâş cânü dılım, — deb ğudrândi. Ekskävâtâr âldidâ uç kişi turârdi. Âdâm suyâklâri sâçilib yâtgân çuqurçâ labidâ başını egib âlgân buğu xuddi tâş qâtgânde edi. Komissâr şaşib mltıqni oqlâdi-dâ, «Avvâl siz âtiñ», deb Vakilgä mulâzimât qıldı. Vakil mltığını şaşilmây oqlâdi, şaşilmây nışâñâ âldi. Tepkini bâsdi. Birinçi oqdân buğu qılt etmâdi. Vakil ikkinçi tepkini ham bâsdi. Buğu yanâ qımirlâmâdi. Vakil «Nahât tegmâdi?» degân savâl nazâri bilân şeriklârigä qarâdi. Şaşilgâniçâ mltıqni qaytâ oqlâb yanâ tepkini bâsdi. Buğu başını kotârib, okirdi. Komissâr ham uni nışâñâ âlib oq uzdi. Buğunıñ tanâsidâ carâhat ızı sezilmâdi. İşçilär bu hâldân acâblânib, ekskävâtâr ârtigä çekindilär. Buğu ham ârqasigä tısâridi. Keyin heç kutilmägândâ Komissâr sari sapçidi. İkki-uç sakrâşdâ uniñ ropârâsidâ paydâ boldi. Avvâl Komissârni, soñ Vakilni şâxigä ılib ulâqtirdi-dâ, darâxtlâr ârâsigä kirib ğâyib boldi. İşçilär Komissâr bilân Vakilni suyâb turğazib, «Vezdexâd»gä âlib bârâemiz deb

turişgänidä buğu yanä paydâ boldi. U suyâklâr sâçilib yâtğân çuqurlik âldidä birâz turdi. Keyin kutilmägändä yânbâşigä şart qulâdi. «Oq tekkân ekân-kü? — deb oylâdi Komissâr. — Undä nimägä qân çıqmâdi?» Buğugä yaqınlaşışni ham, yaqınlaşmâslikni ham bilmây turişgänidä cânivâr kiçrâyâ başlâdi. birneçâ daqıqadâ dami çıqqan pufâkdek undân heç nimä qâlmâdi. U yâtğân yerdân yeñil hâvür kotârildi. Bu hâdisädân qorquvgâ tuşib, tezdä ızlârigä qaytdilâr. Yaqıninädä zıyâfât yeb otirgân yerlâri tâptâlgân, ıdış-tâvâqlâr sığın, yegülik-ıçgüliklâri sâçilib ketgân edi. Xızmat qilib yurgân yigitlâr esâ qorqıb, «Vezdexâd» içidâ otirişârdi. Ulâr birbahaybât buğu payâ bolib hammâyâqni yaksân qilib ketgânini aytib berişdi.

Hammâ narsâ cây-câyidâ qâldi. Barçälâri maşınägä otirib, şâşqıç ravişdâ ştäbgâ qaytdilâr. Keçgâ bârib Komissâr bilân Vakılñiñ ısıtmâsi kotârildi. Ratsiyâ ârqali vrâç çaqırdılâr. Vrâç yetib kelgänidä ıkkâvi ham huşini yoqâtğân edi. Ulârni vertâletdâ âlib ketişdi. Şundân soñ qırq ikkinçi âbyektdägi eakskävâtârgä ikki haftâ davâmidâ heç kim yaqınlaşâ âlmâdi. On beş kun degändâ dadılraq işçilâr bârib, suyâklârni qaytâ komişdi. Lâyihani buzib, temir yolni yuz qadâm naridân otkâzâdigân bolişdi. Zıyâfât bolgân câyğâ esâ birâv qadâm ham bâsmâdi. Ştäbdân âlib kelib yâzilgân gilâmlâr namgärçilikdân çiriy başlâdi.

Gilâmlâr toşâlgân yer âstidâ ham uç kişiniñ suyâklâri bârligini, bu yerdâ Vakılñiñ bâbâsi — qamâqxânâ başlığı va âtryâd Komissâriniñ bâbâsi — Komissâr madfün ekânlıklarini heç kim bilmâdi. Bu sırnı buğu özi bilân birgâ âlib ketgân edi.

MÜXTÄSÄR XÂTİMÄ

«Unet» sayyârâsi «1248» deb belgilâğân Yer ahli saksân yıl muqaddâm Tunüs yerlâridâ sâdir bolgân vâqeâ yeçimigä yetâlmây garânsib yurgânlaridâ falâkdâ ğarâyib hâdisälârgä duç keldilâr. Yer sayyârâsiniñ turli câylâridâ korinişi ulkân lagänni eslätüvçi cısm paydâ bolâ başlâdi. birâvlâr bu cısmni şunçâki âdâmlâr közini aldâvçi nur oyini deb ısbâtlâmâqçi boldilâr. Birâvlâr esâ uzâq sayyârâlâr vakili deb işândilâr. İkkinçi tâifa âdâmlâr yanlışmâğân edilâr. Çındân ham bu cısm Unet elçilâriñi âlib kelgân ikkinçi fazâ kemâsi edi. Ulâr yer atrâfini aylâñib, avvâl safâr qılğân fazâgırlâriñi ızlâr edilâr. Ulârgâ hali falâkât sabâbi qârânğu. Lekin fazâgırlârniñ biri berâyâtğân xabâr âqımı ulârdâ ılinc uyQâtğân edi. Avvâlgi kemâ bepâyân ormân

ustidä toxtägänini, fazâgirlärdän biri şu yerlärdä kop uçräydiğän buğu casädigä kirgänini, kutılmägändä kemä pãrtläşi naticäsidadä öz qıyâfäsiga qaytılmägäni yâınki yerliklär şakligä kirä âlmägänini anä şu xabär âqımidän bılışdı. Xabär nıhâyätdä âciz tolqındä edi. Şundä ulär bu âqım ança ilgäri tarqagän, fazâgir esä halâk bolgän degän taxmiñä barişdi. Ulärgä Yer bilän alâqa ornätiş man etilgän edi. Şu bâis âsmândä yağdü tarätib uçışdän boläk imkânläri yoq edi. Bepâyân ormânzâr ustidän uçışâyâtgändä ulär sonğı xabär âqımını âlišdi: «Men özimiz kabi musülmân bandäni uçrätdim. Uni qutqarib qâlâ âlmädim. Armân bilän ketmâqdämän...»

Unet sayyâräsidadän kelgän fazâ kemäsi ızığä qaytdi. Uçinçi kemä Yer vaqti bilän ârädän ellik tort yıl otgäç kelädi. Ulär yergä tuşädilär. Rahmätüllâh komilgän, buğu cân bergän câyni tãpädilär. Oşa yerdä marhumlärgä canâzä oqilädi. Biz ham fâtıhagä qol açämiz: «Allâhum mağfırlıhayyinä va mayyitinä va şahıdinä va ğâibinä va sağıyrinä va ka biriynä va zakärinä va unsänä. Allâhummä man ahyäytahu minnä fa ahyihı aläl-ıslämi va man tavâffäytäxü minnä fatävâffahu alä-l-ıymän!» Âmiyn!

1996 yıl.

3.3 AV

Sen sallanarak coş,

Ben yıkılıp inlerim.

Sen ateşli ses çıkar da,

Ben kanlı yaş dökeyim.

Abdurrauf FITRAT

Bismillahir Râhmanir Râhim

Sabah seher vaktinde müminlerin safında yerimden kaldıran, gözüme nur veren, şuurumu durulaştıran, elime kalem almaya imkân veren, Sahibime hamd etmeye girişeceğim. Ey Tanrım, gönlümde bir dert uyandı. Onu dindaşlarıma da ulaştırmaya yardım et. Ey Allah'ım, başıma kılıç geldiğinde de Senin mübarek ismini dilden düşürmeyen, Vatanının özgürlüğü için canını veren ama Vatan toprağında yatmak nasip olmamış şehitleri kendi rahmetine al. O mübarek zatlara kıyamette kulum de. Resulullah'ın şefaatlerine müyesser kıl. Âmin!

Ey Tanrım, Senin rızan için şehitlerin ruhunu şad etmek maksadı ile bu eseri yazmaya karar verdim. Biz günahkâr kullarına hidayet, insaf ve tevfik ver.

MUHTASAR MUKADDİME

Bu tan vaktinde dünya gezegeni kaygılı bir haber ile uyandı. Bir eteğini denize tutmuş yüksek dağ sinesine yerleşmiş gözetleme meskeni “1248” rakamı ile belirlenmiş gezegene varan kâinat gemisinin helâkete rastlaması hakkında bilgi verdi. Geminin hangi sebepten dolayı gezegenin yüzeyine düştüğü belirsizdi. Gezegen uzmanlarına malum olan şey astronotlardan üçü helak olmuştur.

Biri hayatta ama onunda hakkında bilgi yok. O sabah dünya takviminde 2419 yılı, sonbahar mevsiminin ilk ayının on birinci günü başladı. Dünya “1248” numaralı gezegeninin adı “Yer” olduğunu, gemileri dünya zamanı ile 1908 yılı haziranın

otuzuncu akşamında felakete uğradığını daha sonra öğrendiler. Canlı kalan tek astronotun kaderi ise onlara uzun yıllar meçhul olarak kaldı.

OTUZ YIL SONRA

1

Bu hapishane kuş uçsa kanadı, adam yürüse ayağı yanmayan ama kuşun da adamın da ulaşip gelmesi müşkül olan uzak bir ormanlıkta bulunuyordu. İç savaşta hızlılığı ile ün kazanmış, Buhara Emir'ini Afgan sınırına kadar takip eden binicilikte, kılıç savurmada eşsiz biri eninde sonunda işte bu ıssız yerdeki hapishaneye başkan olduğundan üzüntülüydü. O sakın hayata tahammül edemezdi. Siyasî mahkûmların yumuşak huyluluğu onu huzursuz ederdi. Gerçeği söylemiş olursak buradakilerin tamamı onun için sıradan siyasi mahkûm değil, belki halk düşmanlarıydılar. İç savaş zamanında onları tamamen yok etmediğinden pişmanlık duyuyordu. İyi ki akıllı insanlar bu cezaevine hırsız ve katilleri de göndermişlerdir. Başkan ilk önce onları kullanarak gönlünü rahatlatmıştı. Hırsız ve katiller tek bir işaret ile siyasi mahkûmları döverler Müdür ise bu manzarayı huzurla izlerdi. Fakat bu da artık gönlüne lezzet vermiyordu. Çünkü kuru kuruya izlemek Müdür'ün tabiatına tersti. Böyle dövmelere kendi iştirak etmese gönlü teskin olmazdı.

Günlerin birinde o gönlüne sükûnet ve teselli veren acayip oyun oynamayı icat etti. Bu oyunun sonunda yönetime ilginç bilgiler vermeye başladı: “Falan isimli, falan rakamlı mahkûm kaçmaya kalkıştığı zaman vuruldu. Yönetimdekiler bu hapishaneden kim kaçabilirse kaçıp nereye varır diye düşünmezlerdi. Onlar için en mühimi tutuklu diri, diri kaçamazdı.

İki günden beri dinmeyen yağmur, hapishane müdürünün ruhunu tamamen ezdi. Planına göre gece ava çıkması gerekiyordu. Yağmur yeri un çorbası yapmış gibiydi. Adımını attığında çizmeye bir ton çamur bulaştığından ayağını yerden yukarıya kaldıramadı. Türkistan'ın sıcak güneşine, seçkin meyvelerine alışan Müdür buranın rutubetine, yağmur dindikten sonra peyda olan sivrisineklere güç yetiremedi. O bir iş ile uğraşmazsa yüreği çatladığını hissedirdi ve dokuzuncu koğuştaki Casusunu çağırtırdı. Kuşun gagası gibi çenesi öne çıkan Casus eşiği geçti ve padişahın karşısında “Buyursunlar yüce Hazretleri” diye el bağlayan mülâzım gibi yavaşça durdu. Bu

halde hapisane Müdürü hakikaten de padişah, o ise sadık mülazım makamındaydı. Elbette Müdür'üne "Siz padişahsınız" diyen adam belalara uğrardı. Çünkü Müdür bu sözden iğreniyordu. Padişah ve zenginlere savaş açmış cihan devrimi için kılıç sallayan adama "padişah" demeyi en büyük hakaret sayardı. Bir kimse cüret gösterip "sen eşeksin!" dese bağışlanması mümkündür ama "Sen Padişahsın!" diyen kişinin dilinin kesileceği belliydi. Buna rağmen Müdür küçük bir memleket padişahının sahip olduğu imtiyazlardan faydalanırdı. Onun bazı huylarına bakarak kendisini sıradan padişah değil Tanrı, mahkûmları ise tutuklu değil, köle diye bilir, herhalde böyle demektedir doğru olurdu.

O yavru kedi gibi titreyen Casus'una acıyarak bakıyordu ve masanın üstündeki içkiden bardağa doldurdu. Casus hızlıca yürüdü, bardağı eline aldı ve dört yudumda midesine indirdi. "Ehh" deyip dilini çıkarıp dudaklarını yaladı.

-Allah Yüceltsin sizi, dedi.

Müdür onun yüzüne tokat patlattı. Hiddetle "Bu evde Allah'ı ağzına alma dememiş miydin?" dedi.

Casus beklenmedik bu tokat darbesi karşısında sallandı ve düşmemek için kendini tuttu.

-Bilmeden söyleyiverdim, bağışlayınız. Molla'nın etrafında dolaşırken dilim alışmış.

-Böyle bir dili kesip köpeklere vermek gerekiyor. İyi ne dedi Molla'n?

Casus "Kabul etmiyor" diyerek yine dudaklarını yaladı. Verdiği cevaptan Müdür'ün tatmin olmadığını anlayıp ilave etti:

-Sessizce yatıversek günah değil mi? kaçmak da cihadın bir türüdür demeyi de denedim.

-Ne dedi?

-Çok konuşmaz, sadece başını sallıyor.

-Ya diğerleri?

-Diğerleri baya ikna oldular.

-Baya derken ne kastediyorsun?

-Molla'nın onlara onay vermesini bekliyorlar.

-Kendilerin de kafa yok mu?

-Molla'nın gözü yamandır. Bir baksa adamı garip bir hale sokar.

-Garip bir hal dediğin nedir ki?

-Bir baksa el ayak gevşeyip, can boğaza gelmiş gibi olur.

Müdür “Canın boğazına geldi mi?” diyerek ona sertçe gözlerini dikti. Sonra çenesine yumruk indirdi. Casus iki adım öteye savruldu. Müdür’ün Böyle yumruklar attıktan sonra tekmelemeye başlayacağını bildiği için büzülüp kaldı. Bu sefer Müdür merhamet edip tekmelemedi.

-Yağmur dindikten sonra kaçacaksınız, diyerek sözünü kısa kesti.

Casus çıkıp gittiğinde kuledeki nöbetçiler ormana doğru ateş açmaya başladılar. “Yine geldi mi?” diye düşündü. Müdür pencereden avluya baktı. Sonra yardımcısını çağırıp “ne oluyor?” diye sordu.

Yardımcı “Kurşun işlemez geyik yine ortaya çıkmış,” dedi.

İlkbaharda hapishane etrafında büyük boynuzlu bir geyik ortaya çıkmıştı. Ona yöneltip atılan kurşun menzilinden çıkıp boşa giderdi. Hatta keskin nişancıların da nişan alarak atmaları fayda vermedi. Bundan sonra geyiği gördüklerinde askerler şaşkına dönerlerdi. Müdür “Kurşun atılırsa korkuları azalır”, düşüncesiyle nöbetçilere geyiği gördükleri anda ateş açmaya izin vermişti.

2

Temiz havadan nefes alıp vermeye alışan nazik tabiatlı insan dokuzuncu koğuşa girse oranın kötü kokusuna takat getiremeyip kaçması kesindir. İnsan boyundan iki karış daha yüksek yapılan bu balkonun insan belinden biraz yukarısı yer yüzeyinden yukarıdadır. İki el ayası hacmindeki deliklerden sönük ışık zorla girerdi. İri kapı açıldığı zaman temiz hava aniden girmesi mümkündür. Kütüklerin arasından sızıp geçen hava ise tütün, ter ve başka şeylerin kokusunu kovup çıkaramaz.

Rahmetullah bu koğuşa ayak bastığı ilk zamanlarda çok zorlandı. Havasızlıktan onun güç ve kuvveti kesildi. Bundan daha kötüsü belalara dayanan insanoğlu kaderi böyleymiş, bu kokmuş havaya da alıştı. Rahmetullah ile beraber gelen Mirhasıl koğuşun eşğine gelir gelmez burnunu kapatıp:

Rahmetullah “Tıpkı lahite benziyor değil mi?” dediğinde:

-Öyle deme, birader lahit böyle kokmuş olamaz, dedi.

Kışın yağın kar koğuşun gölgeliğine kadar ulaşp, kütük aralarından giren hava yolunu da kapandığında akciğerleri daha zayıf olan mahkûmlar ilkbahara ulaşmaktan ümidini yitirirlerdi. Rahmetullah yağmur yağdığı günlerde zorlanırdı. Başka zaman kar yağdığında da ormanda çalışarak gönlünü biraz avutur, gecesi ile ıstırap çeken akciğerleri rahat nefes alırdı.

İki gün aralıksız yağın yağmur onu bıktırdı. Dün akşamleyin sağanak yağmur hızını artırarak yağdığı zaman Müdür canları sıkılmasın diye acıyarak herkesi dışarıya çıkarıp koşturdu. O günden beri koğuştan çıkmaya hiç kimsenin gücü yoktu. Rahmetullah ormanda ne olduğu belli olmayan yabani meyvenin nohut gibi çekirdeğinden yaptığı tanelerle tespih çeker, o Allah’a şikâyetler de bulunmazdı. “Ey Allah’ım ne için bana böyle azapları reva gördün, günahım ne idi?” diye dert yanmazdı. Yanında çenesini yumruğuna dayanmış halde kirlenmiş küçük delikten dışarıya yüzüstü yatan Mirhasıl bir gün kaderinden şikâyetle bulunduğunda, Rahmetullah: “Asla böyle deme, kardeşim kaderimizde ne yaşamış olursak olalım bu bizim yapmış olduğumuz işlerimizden dolayıdır. Kaldı ki Allah’ın imtihanı da bir merhamettir,” demişti.

Mirhasıl “Ben, Allah’ı unutmuş bir kuldum, bana ağır bir imtihanı reva görmesine, kaderime razıyım. Ama sizin gibi takva sahibini bu kadar hakir etmesi neden?” demişti.

-Estağfurullah kimi nasıl sınamayı öğretmek aciz kulların işi değil. İmanından vazgeçer veya geçmez diye birisini sınasa onun imanının ne kadar sabit olduğunu belirlemek için yapıyordur, Vallahi alem...

“Ya’ Ibadii! Iza ibtalaytu ‘abdan min ‘ibadii mu’minan fahamidani va sabara alayya ma ibtalaytuhu fainnahu yaqumu min madja’ihi zalika kayavma valadathu minal Hatayaa” (Ey kullarım, Ben kullarımın içinden bir mümin kimseye musibet ulaşmaz.) imtihan etsem, o bana hamd edip imtihanlarıma sabretse orada durduğunda o günahı affedilir. Anasından yeni doğmuş gibi tertemiz olur.” (Hadisi Kudsîdan)

Tabiaten daha asabi olan Mirhasıl Rahmetullah ile bu hususda yine birkaç kere tartıştı. Mirhasıl’ın sözleri bazen şüpheciliğe doğru götürse de Rahmetullah ona hakikati sabır ile anlatmaya çalışırdı. Hocası Şeyh İsmail ona şöyle talim vermişti: “İmandan dönenlere veya kâfirlere rastlarsan sabırlı ol, Hak Teâla’nın yolunu sabır ile anlat. Şayet bugün olmasa yarın Allah onların kalbindeki kilidi açar.

Allah’ın zikri ile meşgul olan Rahmetullah’ın hayalini Mirhasıl’ın sesi bozdu.

“Ben şimdi tıpkı bir saman parçası...

Lakin zor denizin sınırsız koynunda,

Sessizce gezer kirsiz koynumda,

Özgür köpeklerin birkaç tanesi.”

Rahmetullah tespih tanelerinden gözünü kaldırıp Mirhasıl’a baktı. Onun kıpırdamadan yattığını görüp “içinden söyleniyor” diye düşündü ve yine gözlerini tespih tanelerine çevirdi. O anda Mirhasıl tekrar konuşmaya başladı.

Kıpkızıl kan olup

Gün batar...

Kötü koku dolup

Güneş doğar.

Zor günler geldi benim başıma...

Mirhasıl vücudunu kaldırıp, bağdaş kurup oturdu ve suçlu adam gibi başını eğdi.

Rahmatullah mülayim bir tarz ile. “Yeni şiir mi doğdu şair kardeşim?” dedi,

-Hocanın şiirlerini hatırladım. Şimdi neredeler, hangi kokuşmuş koğuştta yatıyorlar acaba?

“Özgür olan başkalarıdır, mahkûm edilen benim

Hayvan gibi aşağılanan benim”

-Böyle bir insana da zulmettiler! Mirhasıl elem ile başını salladı.

-Meslektaşları ellerine kelepçe vurmuştlar değil mi! Efendim yarın öbür gün Hoca hapishaneden çıkıp geliverseler onların vicdanları sızlamaz mı ki?

Rahmetullah şaşırarak, “Vicdanları mı dediniz? Münafıkta vicdan olduğunu size kim söyledi?”

-Onlar cehennemlikler mi?

-Bunu kıyamette sadece Allah tayin eder. Biz aciz kullarız. Biz kimin cehenneme, kimin cennete nail olacağını bilemeyiz.

Böyle diyorsunuz da, görünen doğru net şeyleri kabullenmiyorsunuz. İnsan etini yemek haram mı? Haram! Haram yiyenler cehenneme gider mi? Gider. Töhmüt, gıybet insan eti yemek ile aynı mı? Aynı... Cehennemden başka yere gitmez o melunlar. Ama ben de onların peşinden cehenneme gitmeyi isterdim. Onların yanıp ve azaplar çekmelerini görmek için de cehennem de olmayı isterdim.

Rahmetullah Estağfurullah diyerek tespihini çevirip fısıldadı: “Va ma-a allamnâhu-ş-se’rra va ma-a yanbağî lahu” (Manası: Biz ona Muhammed’e şiir öğretmedik ve şairlik onun için doğru değildir... Yasin Suresi, 69. ayet)

Rahmetullah şairlerin huy ve karakterlerini bilmediği için bu zamana kadar bu ayetin mahiyetini tam manada anlamazdı. Evet, Hocası bu hususta da ders vermişti. Rahmetulllah Hocasının anlattığını iyi hatırlar. Şimdi de tespihi çevirerek anlattıklarını hatırlamaya çalıştı: “Muhammed aleyhisselam mademki, Allah Teâlâ tarafından gönderilmiş peygamberdir, demek ki ancak ve ancak doğruyu söylemesi gerekir. Nazım ise kendi ihtiras ve mübalağası ile gerçeklikle uyuşamaz. “Şiirin en tatlısı ondaki yalandır” diye şairlerin kendileri de itiraf ederler. Kendi ümmetlerine bir ömür amel edilecek din esaslarını öğreten, özellikle gayp âlemi, ahret diyarı hakkında haber veren Peygamberin şair olması hakikaten de doğru değildir...”

Rahmetullah Mirhasıl’a göz ucu ile bakar. “Bu kulun yüreğinde alev var, yakıp yandırır... O ki vatan kaygısıyla bu kadar yanıyorsa, acaba hocası ne kadar yanıyordur?” diye düşündü.

Rahmetullah Mirhasıl’a göz ucuyla baktığında Mirhasıl bu sözlerin Rahmetullah’ın hoşuna gitmediğini anladı. “Efendime makul söz söylemek zordur. Öyle desen mekruh der, böyle desen şeytan vesvesesi der. Fısıldayarak dua okur, okur... “Doğru Allah’ı zikretmek Müslüman için farzdır. Ama cihat denen kavram da var, neden aklına getirmez bunu?” diye aklından geçirdi. Geçen günü Komiser böyle dediğinde Rahmetullah ona sert baktı ama hiçbir şey demedi. Sonra yalnız kaldıklarında Mirhasıl bunu tekrarladığında “Cihada nasıl kalkarsınız? Dört taraf gayrimüslim, feraset sahipleri az, katiller ve dolandırıcılar çok, yine münafıklar da var” dedi.

Mirhasıl bunun farkındaydı: Rahmetullah Komiser’den hoşlanmazdı. Herhalde bundan dolayı onun tekliflerini görmezden gelirdi. Kaçmaktan mı korkuyor yoksa Komisere mi güvenmez? Koğuştaki onu hiç kimse ismi ile çağırılmaz. Herkes “Komiser” der. Mirhasıl onun gerçekten komiser olup olmadığını bilmiyor. Ama elinde büyük dosyalarla faytonlarda otomobillerde gerilip oturduğunu görmüştü. Rahmetullah malum ki, Bolşevikleri hazmedmez. Ya Kızıl Komutan O niye güvenmiyor? Rahmetullah’ın sağ tarafında büzülüp yatan saçları sapsarı bu adama “Kızıl Komutan” demeleri tanımadığı kişiye ilginç hatta istihza gibi algılanır. Aslında ise o gerçekten de kızıl komutan olmuştu. Frunze’nin takdim ettiği kılıcını oynatıp pek çok güzel zamanlar geçirmiştir. Hakikat diye kılıç vurduğunda teşekkürler işitirdi. Gerçekleri söyleyerek kendini bu yerde buldu. Gece yağmur altında mahkûmlar koşturulduğunda yine bir hak söz söyledi, kendisi gibi kılıç sallamış kendisi gibi Kızıl Komutan olan fakat dilini tutabildiği için mahkûm elbisesini giymeyen eski silah arkadaşı onun bir yumrukla gözünü morartırdı. Bu morluk gider ama karnına yediği tekmelerin izleri gitmezdi. Dünden beri ağırlar artıyor ama azalmıyordu. Ağrı şiddetlendiğinde inliyordu.

Şimdi de inledi. Rahmetullah tespih tanelerinden gözünü kaldırıp Kızıl Komutan’a baktı. Ayasını onun anlına koydu.

Mirhasıl “Ateşi var mı?” diye sordu.

Rahmetullah “evet” diyerek başını salladı. Kızıl Komutan gözlerini açıp gövdesini biraz kaldırdı.

-Komiser hani? Dedi kısık bir sesle.

-Çağırıp götürdüler, dedi Mirhasıl.

-Onun teklifini düşündüm, dedi Kızıl Komutan.

-Doğru söyledi kaçmak gerek. Kurtulup gidemeyiz belki, ama ölürken de isyan edip ölmek gerekir. Böyle yaşamak mümkün değil. Başkalarına ders olsun. Efendim başka yolu yok.

Daha düne kadar kaçmak hakkında konuşulsa Kızıl Komutan sert reddediyordu. “Biz anlaşmazlıktan dolayı bu yerlere geldik. Yoldaş Stalin bu yaramazlıkları bu şekilde bırakmazdı. Ben o Dâhî’ye mektup yazdım. Evimize gitmemize az kaldı” diye inandırmaya çalışırdı. (Mektupların Müdür’ün odasında ömrünü geçirmiş olduğu o cahil insan nasıl bilsin?) dün yağmurda ıslanıp meydanın çamura bürünerek koştuktan sonra Müdür’ün odasına gerçeği arayarak girdi. Girerken cesaretli idi, biraz sonra sol gözü soluklaşmış halde tekme azabından yumulmuş halde çıktı. Şimdi uyuyup yatmıştır, diye düşünmüş idi. Yok uyanık imiş. Uykusuz gece onu Stalin’den merhamet beklemenin faydasız olduğuna inandırmıştı. Gönlünde isyan ruhunu uyandırmıştı. Kime neye karşı isyan eder? Neye ulaşır? Bir kez isyan etmesine etti de sonra göreceğini de görmüştü.

Kızıl Komutan,”Efendim konuşur musunuz”, dedi

Rahmetullah tespih tanelerinden gözlerini çevirmeden: “Ben size doğru yolu göstermeye acizim. Doğru yolu Yaratan’ın kendisi gösterir. Bu yerden kaçıp kurtulursunuz, ama ya sonrası?” dedi sonra fısıldayarak “İnna lillahi ve inna ileyhi râciun...”

-Siz... Kendiniz bilirsiniz... İsterseniz oturmaya devam edin, Kızıl Komutan böyle diyerek Mirhasıl’a baktı: Bunlar hiçbir zaman bizimle beraber olmamıştırlar.

Mirhasıl keskin bir ahenkte Komutan, “Ne dediğinin farkında mısınız?” Dedi.

Rahmetullah sakince, Üzülmeyin kardeşim bu adam doğruyu söyledi, dedi

-Biz yalnız Allah'tan yüz çevirmeyenler beraber oluruz.

Kızıl Komutan “Evet, beraber olursunuz...” diyerek mırıldandı. Bu inleyişlerin vücut ağrılarının şiddetinden mi yoksa ruh azabından mı olduğunu oradakiler farkına varamadılar.

Biraz soluklandıktan sonra Kızıl Komutan tekrar konuşmaya başladı.

-Allah “sabredin demiş” bizde sabrettik. Allah Zenginliğe kapılma, kibre kapılma” dedi. Ama zenginler kulak asmadılar. Sabırlılar azap çekmeye devam ettiler. Allah’a boyun eğmeyenler eğlendiler. Bu mu Hakikat? “Allah”, “Allah” diyorsunuz. Allah’ınız sizden yüz çevirmiş, buna aklınız yetmiyor mu?

Rahmetullah fısıldayarak istiğfar çekti ama Kızıl Komutan’a cevap vermeyip tartışmaya girmede. İşte Rahmetulllah’ın bu davranışı tutuklu kardeşlerini çileden çıkardı. Kızıl Komutan da Komiser de Bazen Mirhasıl da onu tartışmaya çekmeye gayret gösterirdi. Fakat Rahmetullah onların bu isteklerine yaklaşmazdı. Bir gün Komiser “Siz niçin tartışmaktan kaçırıyorsunuz? Bizim hakikatlerimizin önünde siz aciz kalıyorsunuz.” dediğinde onun hayaline ilk önce “Ya ibni Ademe! İla kam tecâlisu sâlihine velâ tekünü minhum faiza celastahum velâm takun minhüm famatâ tuflihu?” ayet geldi. Ama bu mübarek sözlere Komiser’in akli ermediğini düşünerek fikrini basit bir şekilde beyan etmişti: “Sizin kalbinize şeytan yuva kurmuştur, siz ilk önce kalbinizi temizleyin sonra hakikat hakkında benimle konuşunuz.”

Komiser girip yerine uzandı. O her sefer “sorgulama”dan dönünce böyle yapardı. Özellikle Patron içki ikram ettiğinde koğuştakiler içkinin kokusunu almasınlar diye başını da çarşafı ile kapatırdı. Rahmetullah bunun farkına varmış onun bu gidip gelmelerinin boşuna olmadığını hissetmişti. Bundan dolayı Komiser’in dediklerini ve tekliflerini dikkate almazdı. Komiser başını çarşafa örtmüş olsa da Rahmetullah’ın keskin bakışını hissetti. Komiser hemen başını çarşafdan çıkardı ve vücudunu kaldırdı. Yanılmamıştı. Rahmetullah ona sert sert bakıyordu.

Komiser titrek sesle, “Niye bana böyle bakıyorsunuz?” dedi, “Konuşun maksadınızı saklamayınız, söyleyiniz!”

Rahmetullah ondan bakışlarını çekmedi. Komiser bundan dolayı daha da telaşlandı. Bu sefer yalvarma ses tonunda “Bakmayın bana”, dedi.

Nöbetçi girip Rahmetullah’ı çağırdığında sonunun ne olacağını söylemek zordu. Herhalde Komiser’in Rahmetullah’ın bu bakışına dayanamadan telaş ateşinde kavrularak patlaması kesindi.

Rahmetullah yerinden kalkarken Mirhasıl’ı biraz süzdü. Mirhasıl bu bakışın manasını doğru algılayıp onu takip etti. Kapıya yaklaştıklarında Rahmetulllah Mirhasıl’a bakmadan tıpkı kendi kendiyile konuşuyormuş gibi şöyle dedi:

“Siz akıllı adamsınız, ihtiyatlı olunuz”. Başka söz söylemedi. Rende görmemiş kalın tahtalardan yapılmış benzersiz kapıyı açıp dışarıya çıktı.

3

Casus’un çıkıp gitmesi ile Müdür onun arkasından tükürdü. Gerçi Komiser iyi hizmet etmiş olsa da Müdür ondan nefret ederdi. “Satılması bu kadar kolay olan insan nasıl komiserlik yapmış insanları nelere davet etmiş bunu takip eden insanlar nasıl ahmaklarmış?” diye düşünürdü. Şimdi de bu düşünce aklına geldiğinde kızıp tükürdü. Sonra dudaklarının arasına sigarayı sıkıştırıp ellerini pantolonunun ceplerine koyulu halde dik durarak bir o yana bir bu yana yürüdü.

O anda kuledeki nöbetçiler kurşun işlemez geyiği görüp düzensiz kurşun yağmuruna tutmaya başladılar. Müdür “kurşun işlemez geyik yine ortaya çıktı.” diye haber ile giren yardımcısına sert bir şekilde baktı. Yardımcı bu bakışa dayanamadan sanki geyiği kendisi bile, bile getirip günah işleyen insan gibi başını eğdi.

-Dokuzuncu koğuştaki Molla’yı çağır. Tünelden gelsin. Yardımcı “Yanlış duymadım değil mi” diye düşünerek Müdür’üne sual bakışı ile baktı. Müdür bunu anlayıp net bir ifade ile vurguladı.

-Evet tünelden!

Tünel dedikleri tel örgüleriyle örülmüş köpeklerin beslendiği yerin tam ortasından geçen dehliz gibi bir yol. İnsanın sürekli yarı aç halde saklanan “saldır” dediklerinde her hangi bir canlıyı “Parçalamaya” hazır köpekler arasından geçmesi kolay değil. Bu da Müdür’ün maharetinden biriydi. Cezayı hak eden mahkûmlar başlarına böyle

olayın gelmesinden korkarlardı. Müdür ise “Halk düşmanlarından köpekler bile iğrenirler.” diye mahkûmların köpeklerin saldırılarına uğrayarak eziyet çekmelerini zevkle izlerdi. Yardımcı mütevazı olan Molla’yı bilirdi. Bundan dolayı da “O nasıl bir günah işlemiş olabilir ki” diye düşünerek Müdür’üne sual bakışı ile bakmıştı.

Rahmetullah Müdür’ün odasına giden düz yoldan değil arka taraftan gideceklerini anlamış tünelden geçmeye karar verildiğini anladı. Tel örgülü kapı açılmadan Yaradan’a münacat edip bu azaplardan kurtarmasını istemişti, O anda hapishane duvarının arkasındaki ormanlıkta geyiğin uzun böğürtüsü işitildi. Münacat ile meşgul olan Rahmetullah ilk önce bu ağlamalı sese o kadar da itibar etmedi. İkinci böğürtü yine de yüksek seste bütün ormanlığı, bütün ormanlığın temiz sinesine kene gibi yapışıp duran hapishaneyi titretmiş gibi oldu. Rahmetullah bir an durakladı. Onun kulağında bir geyiğin sıradan böğürtüsü değil, “Allahu Ekber” diye saf gümbür, gümbür ses yankılanmıştı. Böyle bir sesi o Kabetullah’da işitmişti. Büyüyünce Türkistana’a geldikten sonra binlerce kez ezan sesini işitmişti. Ama Kabetullah’daki müezzinin sesine benzeyen hiçbir sese rastlamamıştı. Çocukluğunda kulağına yerleştiği için bu sâf gümbür gümbür ses, bu aheng Rahmetullah için kıymetliydi. Neden geyiğin böğürtüsü ona “Allahu Ekber” olarak işitildi.

Kendi de anlamadı. İlk önce bana böyle geldi diye düşündü, fakat bu haller üç defa tekrarlanınca kelimeyi tayyibeyi söyleyip gayri ihtiyari gökyüzüne baktı. Yüzünü soğuk damlalar kapladı. Kuledeki nöbetçiler ormana doğru düzensiz bir şekilde kurşun atıyorlardı. Nöbetçi omzunu yavaşça dürtüp onu tünele yolladı. Rahmetullah “Bismillah” diyerek kapıdan geçip kelimeyi şahadeti söyledi sonra Ayetel Kürsîyi okuyup kendine doğru gelen köpeklere gözlerini çevirdi. Aradaki mesafe üç adım kaldığında “Bu cılız kulla eğlenelim” diye havlayarak koşup gelen köpekler birden kuyruklarını kısıp durakladılar. Sonra arkalarına dönüp kulübelerine girdiler. Rahmetullah tünelden geçince tıpkı kurt gibi boyunlarını uzatıp birkaç kez uludular.

Bu manzarayı gören Nöbetçi ise şaşkına döndü. Pencereyi açıp bakan Müdür de hayrete düştü. Şaşkınlıkla tel örgülere bakarken kapı açılıp eşikte Rahmetullah göründü.

Müdür'ün Rahmetullah ile konuşma isteği yoktu. Daha doğrusu onun hiç bir yeri tırmalanmamış büsbütün halde gelmesini hiç beklememişti. Ne var ki eti kemiğine yapışmış esmer, basık gözlerinde katiyet zuhur olan bu tutuklu karşısındaydı. Onun gözleri Birkaç dakika evvel burada bulunan Casus'un gözleri gibi içinde dönmüyordu, Müdür'ün önünde eğilmedi. Müdür onun esmerimsi yüzüne bakıp şaşırdı: Casus'un da Yardımcısı'nın da yüzleri beyaz sarışimsı olsa da nursuz görünürdü. Bu tutuklunun esmerimsi yüzüye parlaktı. Müdür bu tezada cevap bulmaya çalışmadı. O tutukluyu çağırttı. Tutuklu karşısındaydı. Şimdi ne demesi lazımdı.

Kaba ahenkte “Sen niçin devrim karşıtı çalışmalarda bulunuyorsun” dedi. Müdür bu soruyu cezalandırmak istediği tutukluya bağırarak sorardı. Dokuzuncu koğuştan çağırılan bu Molla'ya nedendir bağıramadı. Buna ilk önce kendi de şaşırdı. Sonra kendinden nefret etti. Molla onun sorusuna hemen cevap vermeden, gözünü kırpmadan durması onun kızgınlığını artırdı.

-Söyle ne için devrim karşıtı propaganda yapıyorsun?

Bu sefer davranışını tekrarlardı. Sesini yükseltip kızgınlığı daha da arttı. Bu seferde sorusu cevapsız kalınca vurmaya hazırlandı. Ama vurmak istediği halde vuramadı.

-Beni, konuştuklarımı anlıyor musun sen?

Rahmetullah onun dilinde konuşmayı bilmezdi. Fakat bazı emirlerinin manası anlar, nöbetçiler nezaretçiler korkutmaya çalıştıklarında Mirhasıl'ın ona öğrettiği iki kelimeyi söyleyip, onların tehditlerinden kurtulurdu. Şimdi de bildiği o kelimeleri kullandı.

-Niyet paniyu (hayır anlamıyorum)

Müdür “tüh” diye sövündü. Hakikaten de kendisi bu mahkûmun dilini bilmezse bu mahkûm ise onun sözlerine anlamazsa ne yapsın? O Molla'ya biraz nefretle baktıktan sonra ve kıpırdamadan bağırıp yardımcısını çağırdı:

-Bu pislğin dilini bilenlerden birini bul gel!

Onun dilini kimin bildiğini yardımcı bilmiyordu. Daha doğrusu az önce herkesi hayrete düşürüp tünelden geçen bu adamın hangi milletten olduğunu kimse bilmezdi.

Hapishane’de Asyalılar çok ama her milletten mahkûm var. Yardımcı’nın kafası karışık dururken müdür yine bağırdı.

-Emir’i anlamadın mı ahmak?

-Anladım “Lakin”?

-Ne lakin?

-Acaba hangi dilde konuşuyor?

-Gît, koğuştaki arkadaşlarından sor. Buna da kafan çalışmıyor mu? Aradan çok vakit geçmeden, odanın kapısı açılıp Yardımcı emri yerine getirdiğini bildirdi. Yardımcı’ya ne Müdür ne de Rahmetullah ses verdi. Müdür bakışları keskin olan bu Molla’yı sorgulayıp nasıl işkence ederim diye düşünüyordu. İşte şu anda çok ağır bir vazifeye tayin edildiğini yine bir kere daha hissetti. İç savaşta bin defa dürüst idi. Böylelerine ne desem diye düşünmezdi. Kılıcını bir vuruşta indirirdi.

Rahmetullah Müdür’ün dövme alışkanlığı olduğunu işitmiş bundan dolayı ondan gözünü ayırmazdı. “Ya beni Ademe! İnni harremtuzzulma ala nafsii ve caeltuhu baynakum muharremen fela tazaallamu”... Bu da sonuçta insanoğlu, zulme neden bu kadar aşına olmuş diye düşünürdü o. Odasına giren Komiser onun düşüncesini dağıttı. Odanın ortasında Müdür ile yüz yüze duran Rahmetullah’ı gören Komiser birden korktu. O buraya tercümanlık için çağırıldığından habersizdi. Bundan dolayı “Bu Molla benim hakkımda kötü bir şey mi dedi yoksa?” diyen fikir bedenine soğuk titreme verdi. Komiser’in ihanete meyilli olduğuna şüphe eden Rahmetullah da “Bu bir şeyler kambazlamış olabilir diye düşündü. Onların şüpheli düşüncelerine Müdür’ün gazaplı sesi bitiriverdi:

-Bunun dilini biliyor musun?

-Biliyorum... Komiser Müdür’e kurtuluş bakışı ile baktı ve daha kısık sesle ekledi. Bir tanesini biliyorum.

-Bir tanesi dediğin hangisi?

-Bu çoğu dilleri bilir.

-Bana bir tanesi de yeter. Tercüme et: ne için hapishanede devrim karşıtı propaganda yapıyor?

Komiser tercüme yaptı. Rahmetullah sorusunu anlamadı, Müdür'e baktı:

-Devrim karşıtı propaganda ne demek?

Müdür yine yan tarafına tükürüp sövündü:

-Allah'a tapıyor musun?

-Evet, Ben yalnız Allah'a taparım.

-Ağaç kesmeye gittiğinde gizlice ibadet yapıyor musun?

Bu sorudan sonra Rahmetullah Komisere gözlerini dikti. Komiser gözlerini kaçırdı.

Hapishanede kim olursa olsun, Müslüman mı, Nasranî mi, Yahudi mi, farkı yok, ibadet etmek kesinlikle yasaktı. Rahmetullah içeride olduğunda ima ve işaret ile olsa da namazını kılar, ağaç kesmeye çıktığında ise çalılar arasında gizlenerek ibadet eder, böyle anlarda kendini suya atmış balık gibi rahatta hissederdi. Nöbetçiler görseler de seslerini çıkarmaz, Rahmetullah bunun içinde Yaradan'a şükürler ederdi. Onun namaz kılmasını nöbetçiler Müdür'e kambazlamazlardı. Rahmetullah'ın Komiser'e bakmasının sebebi bu yöndendi.

Rahmetullah kesin üslupla "Ben yalnızca emanetini Sahibi'ne teslim ettikten sonra ibadeti bırakırım" dedi.

Müdür "emaneti ne imiş?" diye şaşırdı.

Komiser "Canını söylüyor, ölene kadar ibadete devam edeceğim." diyor.

Müdür bu inatçı adamı yalnızca döverek hıncını çıkarabileceği sonucuna vardı. "Bunlar ancak dayaktan anlar, bunlarla bu dilde konuşmak gerek. Tercüman da lazım değil". O böyle düşüncelerle elini kaldırdı. Rahmetullah onun vurmaya hazırlandığını görse de kıpırdamadı. Müdür vurmak üzereyken aniden eli havada asılı kaldı, elini indiremedi. Buna sadece Komiser değil, kendi de şaşırdı. Öne ok gibi uçması gereken yumruğu belirsiz bir güç tarafından arkaya savrulmuştu.

-Bugünlük vurmayayım, dedi. Müdür hayretini aşikâr kılmamaya çabalamıştı.

-Özür dilemek istiyor, söyle diz çöksün, özrünü kabul ediyorum.

Rahmetullah Komiser'in ağzından bu sözü duyunca gülümsedi.

-Niye sırtıyorsun?

-Ben kul önünde diz çökmem. Ben yalnız Allah'ın kuluyum, kula tövbe etmem.

Bu sözlere Müdür son derece sinirlendi. Yine vuracak gibi oldu. Fakat yine deminki haller tekrarlanmasın diye kendini tuttu. Dişlerini sıkarak "Öyle mi? Görüşürüz.", dedi. Sonra Yardımcı'sını çağırıp emretti:

-Tünelden gönder bunları!

Komiser korku ile "Benim ne günahım var?" dedi.

-Hepiniz aynısınız.

Komiser Rahmetullah'a yalvararak "Dil ucuyla olsa da tövbe ediverin, bunlarla fazla kaş göz olmayın" dedi.

-Ben münafıklık yapamam kardeşim.

-Eninde sonunda sizi aç köpeklere parçalamak istiyor, neden anlamıyorsunuz?

-Siz diz çöküverin.

Rahmetullah böyle diyerek Yardımcı'nın "çık!" işaretine itaat etti. Komiser ağlamasa da ağlamış gibi olup onu takip etti.

Bu sefer manzara farklı oldu. Köpekler kuyruklarını kısıp kulübelerine gitmediler. Aksine Rahmetullah ile Komiser'in etrafında can havli ile havladılar.

Müdür bu manzarayı hem şaşkınlık hem de kızgınlık ile izledi. Yumruğunu sertçe sıktı, hatta parmakları çıtırdadı.

O kendi kendine "Ben köpek değilim, benden kaçıp kurtulamazsın!" dedi ve Yardımcı'sını çağırdı.

-İki saat sonra Komiser'e söyle: Operasyon sabah tan vaktinde başlayacak. Operasyon taş yağsa dahi iptal edilmeyecek. Ayı'ya söyle, bugün onlarla bir güzel vakit geçirsin, eğlensin.

Ayı hapishanenin Azrailli kabul edilirdi. O kiminle eglense demek ki o zavallının ömrü sona ermiştir. O Biçarenin eceli yakınlaşmıştı. Müdür dokuzuncu koğuştakileri boşuna Ayı'ya teslim etmedi. Yarınki avdan önce onların tamamını kırıp ferden düşürüp kendi işini azıcık kolaylaştırmak istiyordu. Yardımcı bunu anlayıp tebessüm etti.

4

Tünelden geçtikten sonra Komiser Rahmetullah'ın sol omzundan yavaşça tutup onu kendine çevirdi:

-O bedbahtla kötü yaka paça oldunuz. Artık rahat bırakmaz, kaçmazsanız, öldüm deyin.

Rahmetullah durup etrafına kulak kesildi: Geyiğin ağlamaklı böğürtüsü ve kulağın altından gümbürdeyen “Allahu Ekber” sesi dinmiş her taraf birden sessizliğe bürünmüştü. Rahmetullah Komiser'e baktı. Onun korkudan mı yoksa ayazdan mı rengi bembeyaz olmuş, dudakları ise belli belirsiz titremesi gördü.

“-Yine mi o laf?” diye arkasından Komiser'in elini tuttu.

-Size bir hikmet söyleyeyim mi? Siz Kul Hoca Ahmet isimli zatı bilir misiniz? O ilkokulda öğrenciyken hocası öğrencilerinden bir istekte bulundu. Buyurdular ki “Çocuklar yarın birer tane horoz boğazlayıp geleceksiniz. Ama horozu Allah'ın görmediği bir yerde boğazlayınız.” Ertesi gün çocuklar hocalarının verdiği görevi yerine getirdiler. Biri köprü altında, bir diğeri ise mutfakta boğazladı. Kul Hoca Ahmet ise horozu diri halde getirmişti. Hocasının “siz ne için boğazlayıp getirmediğiniz” diye sorduğunda O “Ben Allah'ın görmediği yeri bulamadım” diye söylemiş. Komiser, siz bu hikmet cevizini bir kırın da bunun hikmetini anlayın.

Komiser Rahmetullah'dan gözlerini kaçırdı. O kötü kokulu koğuşa ardı ardına vardılar. Kızıl Komutan hala inliyor, Mirhasıl ise bağdaş kurup dirseklerini dizlerine yumruğunu ise çenesine dayamış bir şekilde düşüncelere dalmış oturuyordu. Rahmetullah'ı görüp çeviklik ile yerinden kalktı ve onu karşılayıp uzun bir yolculuktan dönmüş insanı karşılar gibi kucaklaştı.

-Bu çağırmanın sebebi neymiş diye gönlüm huzursuz oldu. Hayırdır inşallah?

Rahmetullah onu kucağından bırakarak “Gördüğünüz gibi” dedi

-Soracağı soruları varmış, Onların işi bu. Komiser ağabeyiniz tercümanlık yapıverdiler.

Mirhasıl onun sırtını şefkat ile okşayarak “Çok şükür zarar vermemiş” dedi. Rahmetullah “Zarar vermemiş” diye Müdür’ü kastediyor, diye düşündü. Allah’ın onu koruduğunu bilmiyordu. Ya Komiser? Onun idraki yetiyor mu ki buna?” Rahmetullah böyle düşünürken arkasına döndü. Komiser hiçbir şey anlamamış gibi gözlerini kenara çevirip onun yanından geçti ve yerine gidip uzandı.

Rahmetullah yerine oturunca Mirhasıl “Komutan ıstırap çekiyor” dedi. Bir şeyler yapamaz mısınız?

-Ben ne yapabilirim ki? Tabiplik elimden gelmez... Ben de sizin gibi Allah’ın aciz kuluyum.

-Okuyup üfleseniz deva olmaz mı?

-Okusam mı? Rahmetullah başını salladı. Bu adam Allah’a inanmaz ki! İnancı da başkadır. İlk önce Müslüman olsalar...

Kızıl Komutan gözlerini açtı.

-Gerekmez, dedi hasta bir seste. Gerekmez artık bir faydası yok. Efendim, Firavun’un kaderini hatırlıyor musunuz? Kızıl Komutan, “ahh aah dedi. Sonra zorlanarak yutkundu: Ölüm anında Kelimeyi şahadet getirdiğinde, Allah “artık geç oldu, kabul olmaz” demiş.

Rahmetullah ona şaşırarak baktı.

-Bunu siz kimden duydunuz?

-Duymadım, okumuştum, O biraz nefes aldı. Ben medrese görmüş adamım.

-Estağfurullah! Öyle mi?

-Evet... Rus Çarı Nikolay’a dua etmek o bedbahtın adını hutbede okumak doğru değil, dediğim için kovdular. Beni hak sözümünden dolayı göğsümden itekledikleri için

sizlerle artık aynı dinde kalamam, diye Allah'sız olmuş adamım. Artık ben değil onlar günahkârdırlar.

-Bunu yalnız Allah bilir.

Kızıl Komutan Rahmetullah'a gözlerini sertçe dikti "Evet, bilir. Ben onlarla da sizle de beraber olmadım. Canım bedenimden çıkmadan da beraber olmam. Ama... Ama... Fakirin kanını emen zenginlere sizin gibi dua etmedim. Sizler Allah'ın kelamını bir bohça nimete karşılık satıp gününü gün eden kara borsacılarırsınız. Zengin omzunuza kaftan giydirdiler "Ey Allah işte bu cömert kuluna cennetten yer hazırlayıver.", diye gece gündüz dua edersiniz. Evet, Mirhasıl, siz yine bu zata "Okuyuverin" diyorsunuz. Eğer kaftan giydirsem imanlı olup olmadığımı sormadan okurlar.

"Estağfurullah!" diyen Rahmetullah acı çeken insanla tartışmayı kendine reva görmez. Kendisini temiz göstermeye ihtiyaç duymaz. Sadece günahkâr insan kendini temiz göstermeye çalışır. Kızıl Komutan temelsiz ve anlamsız şeyler söyledi. Bir iki lafla onun taşlaşmış kalbini eritebilir mi acaba?

Mirhasıl Rahmetullah'ın sessizce duruşunu kendince anladı. Rahmetullah'dan yeterli cevap bekleyerek rahatsızlandı. Cevaba Kızıl Komutan da bekliyordu. Kendi istemese de durumu el vermese de bilmediği bir güç onu tartışmaya itirdi. Rahmetullah'a zehrini saçarsa güya derdi hafifleyecekmiş gibiydi.

-Cevap vermeyecek misiniz, Efendim?

-Kardeş, bu ortamda bu durumda tartışmak caiz mi?

Kızıl Komutan "-Caiz!" deyip dirseğine dayanıp vücudunu kaldırdı. Ben hakikati yine de aydınlığa kavuşturmak istiyorum.

-O halde cevap şu ki... Rahmetullah biraz sessizliğe bürünüp sonra devam etti: Dediler ki "Pireye kızıp yorgan yakma,"... Siz yorganı değil imanı yakmışsınız. Kıyamette delilleriniz özürleriniz hesaba alınmazsa diye kuşkulanın.

- Ahh, Kızıl Komutan inleyerek başını sert yastığa koydu.

Komiser yattığı yerden “Yeter.”dedi. Burası hakikati aydınlatacak yer değil. Boşuna felsefe yapmadan canımızı koruyabilmenin çarelerini düşününüz. Bir tane yol kalmış. Şimdi biz “Tünelden geçip geldik. Köpeklerin karınları daha tok iken ilişmediler. Çoluk çocuğuma “Baban köpeklere parçalanarak yem olup öldü” diye haber gitmesinden utanıyorum. Öleceksek de insan gibi ölelim.

O böyle demesine dedi de bunlarla beraber kendisi de vurabileceğini düşünüp içinden vesveseler geçirdi.

O içindeki endişeleri dışarıya yansıtmamaya çalışarak “insanlar kaçmaya çalıştılar ama geri döndüler. Eğer nöbetçiler fark etseler ya ölüsünü ya da dirisini geri getirirdi. Bu yerler ıssız olmasına rağmen bir çıkış yolu vardır mutlaka? O biraz sessizliğe büründü sonra kesinlikle evet yol var.

Rahmetullah onun sözlerini duymak istemedi. Onun tahminine göre ikindi namazı vakti olmuştu. Dağılmaya yüz tutmuş yün yorgana avuçlarını sürterek teyemmüm etti ve duvar tarafına dönerek diz çöküp oturdu. O namazını kılıp bitirene kadar sohbet kesildi. Kızıl Komutan bir iki defa inledi. Komiser elini başına yastık yapıp tavana gözlerini dikerek sessizce uzandı. Mirhasıl yine bağdaş kurup vücudunu biraz bükerek oturuverdi. Rahmetullah namazını kılınca gidip sağ yanına dayanıp oturdu.

Müslümanlar arasında akıllı başlı tanınan bu adamın Allah’ı unutmuş kullar ile beraber pis kokulu koğuştaki yatması insan evladı için ağır bir sınavdı. Yaradan’ın huzuruna döneceği günün yaklaştığını onun gönlü hissediyordu. Vücudunu ne olduğu belirsiz bir huzursuzluk gittikçe mahvederdi. Onun bedeni bu ıssız hapisanede yüreği ise göğüs kafesinde tutkundu. Fakat hayalleri hürdü. Ruhu da hürdü güya, ama esir vücudunu göğüs kafesinde kan ağlayan huzursuz yüreğini bırakıp uzaklara gidemezdi. İyi ki esirliği tanımayan hayal var. Allah’ın zikretmediği zamanlarda, hayal ona ilk önce huzur bahşederdi, daha sonra ise işkence çektirirdi.

Yanına oturduğu zaman hayallere dalıp giderdi. Hayal onu bir anda öz vatani Mekke-i Mükerre’ye götürürdü. Perişan halde oturan eşini görürdü. Rahmetullah ata yurdunu arkasında bırakıp sefere çıktığında eşi hamileydi. Yaradan’ın iradesi ile sağ salim doğurmuştur, şimdi aziz yavruçuğu koşarak oynayan ulaşmıştır. Rahmetullah ilk önceleri onu da beraber alıp gitmek istemişti. Annesi de “Eşini

bırakma” diye yalvarmıştı. Rahmatullah inatçılık etti. Doğacak çocuğum benim gibi misafir olarak doğmasın,” dedi. Bu sözü için sonra binlerce pişmanlık duydu. Cahillik etmiş, Onun çocuğu kendi ata vatanında bir misafir gibi doğacaktı mı? İnatçılığını cehaletini dizginleyemedi. O zaman aklı aciz kalmıştı. Rahmetullah kaderinden şikâyetçi değildi. Çünkü şikâyet etmenin günah olduğunu bilirdi. Aynı zamanda hayatından memnun değildi. Babası da ticaretten dolayı hem de Allah’ın farzını eda edeyim diye yola çıkmış bu niyette hanımını da yanına almıştı. Yolun çilesinden mi yoksa Mekke-i Mükerrreme’nin havasından mı Rahmetullah’ın annesi hastalanmıştı. Bir tarafta hastalık bir tarafta doğum saatinin yakınlığını haber veren yüzündeki lekelerin koyulaşması geri dönme meselesini gündeme getirdi. Babası burada edindiği arkadaşların Mekke’de mukim olan Özbeklerin öğüt ve tavsiyeleriyle eşini bırakıp gitmek zorunda kaldı. Babası gidince bir ay sonra Rahmetullah doğdu. Ona Rahmetullah ibn İnayetullah Andicanî diye isim verdiler. Bu isim ile büyüdü, kemal buldu. Ama babasının yüzünü görmedi. O bundan dolayı baba hasreti çekerdi. Annesi Andican tarafından gelen tüccarlara kocasını sorarak “sağ-salim” diye cevap alırdı. Birkaç kez vatanına gitmeye hazırlanmış fakat türlü sebeplerden dolayı gidememişti. Rahmetullah medreseyi bitirince müderris onu beğenip ona damatlık giysisini giydirdi. İşte bundan sonra anasının gönlü biraz sükûnet buldu ve Andicanlı tüccarların arasına katılıp vatanına gitmeye karar verdi. Rahmetullah anasını yalnız gönderemezdi. Hem bu sebepten dolayı hem de ata yurdu onu kendine çekmesi ve atasını görmek isteği üstün gelmiş, bütün bu sebepler kısmet oldu ve doğduğu mukaddes şehri kendi nazarında bir süreliğine terk etti. Terk etmeyi o düşününce bir süreliğine değil, belki (Bunu yine Allah bilir.) ömür boyu imiş. Ata vatanına geldi ve babasını üvey kardeşlerini de gördü. Fakat zaman karışıklık olduğu için geldiği gibi geri dönemedi. Müslümanlara vaaz verirdi. Çust’daki kardeşinin yanında misafir olduğunda hapse atılmıştı. Birkaç gün Namangan hapisanesinde tutulmuştu, sonra Taşkent’e alıp götürdüler. Milli mücadeleci herhangi birinin hizmetini yapmamış olsa da “basmacılar² ile nasıl bir bağınız var?” diye tekrar, tekrar sorguya çektiler. Hafifçe sorgulamalarından anladı ki kendisinin milli mücadecilerle alakasının olmadığını bunlar da biliyordu. Fakat bir şeylerin peşinde olduklarından onu burada tutuyordular.

² Basmacılar- Milli Mücadeciler

Onların amaçları çok geçmeden netleşti: Ona bir kaç sayfa kâğıt verdiler, sabaha kadar mühlet: “Allah yok diye yazacaksın. Mekke’de hiçbir tane mübarek taş yok, hepsini Muhammed adlı tüccarın uydurması, Kur’an gökten inmemiş, bu tacir uydurup yazmıştır,” diyeceksin. Bunları yazarsan hür olursun, yazmazsan kemiklerin hapiste çürür.

Rahmetullah bu emirleri işitince kulaklarına inanamadı. Allah’ın ortağı var veya İsa Mesih Allah’ın oğlu diye yazılmasını talep etse belki bu kadar hayrete düşmezdi. Onun kanına sinmiş olan gerçeği reddetmeyi, yazmayı bırak hayaline getirmesi bile onun için sonsuz dehşetli bir haldi. Onların söylediğini yapsa belki hakikaten de çıkarılıp gönderilecekti. Yine yirmi yılını mı otuz yılını mı yaşardı. Ama kıyamette Allah’a ortak koşmuş Resulullah’a karşı kılıç sallamış veya kendi anası ile zina etmişlerin arasında mı görecekti? Bu fikir vücudunu buz haline getirmiş, onu birkaç nefeste ölüye döndürüvermişti. O Emire itaat etse mi yoksa etmese mi diye fikir yürütmedi bile. Çünkü böyle fikir onun imanı param parça ederdi.

Emre itaat etmeyince bu küfürlü sözleri onların yine kendileri yazıverdiler. İmza atsa, hemen hürliğe ulaşacaktı. O gözlerini aniden yumup, Allah’a münacat etti. “Ey Allah’ım buna imza atacak elimi bu imansızlar kırsalar, bu yazıyı okuyan gözlerime kum sepip kör etseler daha iyi olmaz mıydı? Allah’ım şimdi gözlerimi açtığımda hiçbir şey görmeyeyim, ellerimi felç ediver. Aklımı da al.” Yalvarmaları boşunaydı. Ama Yaradan ona medet verdi. Aklını almadı. Şeytana kul olmasına izin vermedi.

Onu ata yurdundan daha da uzağa, soğuk ülkelere sürdüler. Göbek bağı bu sıcak topraklarda kesilmişti. Canı soğuk ülkede çıkar mıydı ki?

O Şeytan’a kul olmadığından memnundu. Zorluklara uğradığında işte bu kıvanç ona cesaret verirdi. Fakat Allah’ın bu saf kulu bir şey bilmez idi. İmza atmadığı günden bir gün sonra gazetede Rahmetullah İnayetullah oğlunun Allah’tan yüz çevirdiği hakkındaki makalesi basıldı. Aradan on beş gün geçince onun “Radikal dindarlar” tarafından öldürüldüğü hakkında küçücük bir haber çıktı...

Nöbetçiler koğuş kapısını açıp, Komiser’i çağırdı. Komiser bu çağırmadan şaşırıp üşenerek yerinden kalktı. Herkes “Bugün çok yokladılar” diye sual bakışı ile ona baktı. Komiser bu bakışları hissetmiş gibi ses çıkarmadan kapı tarafına yürüdü.

Mirhasıl Rahmetullah’a daha da yakınlaşarak, sadece sohbet arkadaşının işitebileceği seste sorar:

-Az önce ne için “Dikkatli ol” dediniz?

Rahmetullah “Hiçbir şey hissetmediniz mi?” diyerek Komiser’in boş yerine baktı.

-Ona inanmıyor musunuz?

-İmansız kula inanmak mümkün mü?

-Satar mı diyorsunuz?

-Maksadı bana karanlık.

-Niye fısıldanıp kaldınız?

İkisi beraber ses veren adama baktılar. Onlar hapisanede “Ayı” lakaplı, cüssesi hakikaten de ayıyı hatırlatan davranışları ise kudurmuş köpek gibi olan bu kötü ahlaklı adamın bu tarafa geldiğini görmüşler ama “öteye geçip gider” diye düşünmüşlerdi. Çünkü Ayı’nın bu zamana kadar onlarla hiç işi olmamıştı.

Ayı onlara zehirli bakışlarını çevirdi.

-Beni mi çekiştiriyorsunuz?

Onlar cevap vermeye fırsat bulamadan Ayı’nın uzun eli uzanıp Mirhasıl’ın yakasına yapıştı. Rahmetullah “dur dur “ diyene kadar Mirhasıl bir iki yumruk yedi. Rahmetullah Ayı’nın güçlü kaslı kollarına yapıştı. Lakin arkadaşını Ayı’nın ellerinden kurtaramadı. Ayı sövündü ve dizi ile onu iteledi. Rahmetullah savrulup yıkıldı, şakağı ranzanın köşesine çarpıp birkaç saniye bilincini kaybetti. Kendine geldiğinde Ayı vazifesini eda etmiş ve geldiği yere geri dönmüştü. Mirhasıl ise yarılmış dudağından akan kanı silme ile meşguldü. Komiser döndüğünde Mirhasıl’ın dudağından akan kan durmuş Rahmetullah ise kendine gelip yerine oturmuştu. Ayı hünerini gösterdiği zaman Kızıl Komutan dirseğine vücudunu dayamış halde donakalmıştı. Yerine uzanmasına acele etmedi. Onu şimdi vücut ağrıları değil çaresizlik azabı ıstırap çektiriyordu. Haksızlığı görünce dayanamayan Kızıl Komutan arkadaşlarına yardım edemediğinden vicdan azabı çekiyordu. “Hakikat eğilir bükülür fakat kırılmaz” sözüne inanan bu adam yeryüzüne adalet getirmek amacıyla koşanlarla

beraber kılıç sallayan sevinçli bu kimse yüreğinde titreyen son ümit ipleri koptu. Ümitsiz yürek sahibi gerçi nefes alıp verse de ölüden farksız idi.

Komiser yerine döndüğünde manzara öyleydi. Ona kimse “Yine ne için çağırmışlar?”, diye sormadı. O da “ne haber?” demedi. Eğri tahtalardan yapılmış yatakta haberi iletip geri dönen kişi gibi ayaklarını sarkıtıp oturdu.

O kendi kendine konuşuyormuş gibi “Gün bugündür, daha böyle bir fırsat ele geçmez.” dedi. Üçüncü kulede bir genç hemşerimiz nöbetçilik yapar. Onun babasının kaderi bizim kaderimizle aynı. Bunu Müdürleri bilmez. “Ta onlar haberdar olana kadar yardım edeyim, babamın hapis olduğu yerde de keşke benim gibi birisi bulunsaydı.” dedi.

Rahmetullah bu sözleri işitmek istemez sırtını dönüp uzanıp yatardı. Kızıl Komutan da başını yastığa koydu. Mirhasıl koğuştan dışarıya çıkıp yağmur suyuyla elini yüzünü yıkayıp döndüğünde Komiser de yerine uzanıp yatmıştı. Üçünün de gözleri yumuk: sanki uykuya dalmışlar gibi, hepsi bir anda nefes alıp yatmışlardı. Mirhasıl onların ortasındaki boş yere çıkıp bağdaş kurdu. O “Üç tane, üç âlem hangi birine inanacağını bilmiyorsun.” diye düşündü. Hoca “Allah’ın gösterdiği yoldan çıkma” dedi. Kendi de buna inanırdı. Ben de Allah’a karşı biran bile ahlaksız iş yapmadım. Adam öldürmedim. Hırsızlık yapmadım, helal dairesinden çıkmadım, çocukları okuttum. Vatani sevmeyi, hürlüğe değer vermeyi öğrettim. Hoca düzeni hazmedemediler. Bana da hoş gelmedi bu düzen. Ama anlaşma yaptım. Biz ki bu düzene düşmanız. Bu düzenin sahipleri ne yapıyorlar burada? Bizim gibi insanların kaç tanesini öteki dünyaya yolladılar. Kaç tanesini buralara sürgün ettiler. Akıbetleri bize koğuş arkadaşı oldular. Hürken bizimle beraber aynı sofra etrafında oturmaya utanırdılar. Bizden nefret ederlerdi. Kaderimiz bir değil mi? Şimdi beraber kaçacak mıyız? Nereye kaçacağız? Yine o bozuk vatana mı? Orada bizleri bekleyenler var mı ki? Allah’ın lanetinin çarptığı buralardan kaçıp yurtdışına gitmenin imkânı olsa! Mirhasıl bu soruları kendi kendine yüz defa bin defa da sormuş da bu sorular cevapsız kalmıştı. Bunlara cevap bulamazdı. Rahmetullah “Kıyamet günü ne zaman?” diye sorulara cevap bulamadığı gibi Mirhasıl da bu muammayı çözemezdi. “Tevekkül etmekten başka çare yok!” Bu düşünceden öteye geçemezdi.

Kızıl Komutan gözlerini açınca bağdaş kurup oturmuş Mirhasıl’a bakarak “Bu zavallı yavrucuğa zor oldu. Henüz gerdeği görmeden başına bela geldi. Hocası cahil mi ne? Kızıl Komutan Mirhasıl’dan duyduğu satırı hatırlar gibi oldu: “Ey, her türlü kölelikleri sindiremeyen hür ülke, niçin senin boğazını boğmaktadır bu kara gölge? Akli yerinde olsa böyle diye yazar mı?” bir takım gençlere yazık oldu. Şair kendi kazdığı kuyuya kendi düşmüştü. Bu çocukların günahı neydi? Şimdi aile kurup onlarla beraber olması gerekirken buradalar. Ben bu yaşta hep “Adalet” diye haykırdım. Adalet yalnız bu cemiyette değerini bulabilirdi. Bunlar neye inanmadılar? Biz anlaşılmazlığın kurbanı olduk. Bozuk fikirliler listesine haksız yere girdik. Şimdi beraber kaçacağız. Hocanın maksadı belli. Buradan kurtulursa yurt dışına kaçacak. Lakin buradan gitme isteği yok. Bu hayret edilecek bir şey. Neden kaçıp kurtulmaya inanmıyor? Komiser’i ailesi bekliyordu. Mirhasıl’ın sevgilisi var. “Benim sevdiğim sevgili o kadar güzel Aydan da güzeldir. Güneşten de güzel!..” Beni kim bekliyor ki? Ölsem kim yas tutar?..”

Kızıl Komutan’ın hayalindeki bu soruya kimdir “Seni kim beklerdi ki, Azrail bekliyor” diye fısıldar gibi oldu. Vücudu buz kayası ezmiş gibi bütün organları titriyordu. O “Bu da doğru, diye kaderine razı oldu, Buradan kaçsam bile uzaklaşamam. Her halde hapisanede pis kokulu koğuşta çirkin suratlıların arasında öleceğime hür olarak ölmem daha iyi. Canım çıksa hiç olmazsa yıldızlara bakarak ölürüm, Gündüz ölsem belki güneşi görürüm. Gökyüzünü bulut kaplasa hiç olmazsa o bulutu, Ağaçlarının dalını, bir tanecik bitki görüp ölürüm değil mi? Belki yüzüme bir tanecik temiz yağmur damlası düşer. Son nefesim çıktığında belki tabiat kendisi dudağıma su damlatır. Allah’ın bana göstermiş olduğu merhamet belki bu olur? Allah günahlarımı bağışlayıp beni bu mertebeye layık görür. Hoca bizimle kaçsa iyi olurdu. Ölürsem cenazemi kıldırırdı. Üç günlük bekleliğimde kulağıma ezan ile açmışlardı. Şimdi cenaze töreni yapılmadan gitsem doğru olmaz. Ben helal yaşadım. Allah günahlarımı bağışlar. Ben Allah’tan değil, cahil dindarlardan yüz çevirmişim. Allah’tan yüz çevirenlerin sayısı ne kadar? Onların hepsi eğlenip sefa sürüyorlar. Ben onlar gibi münafık değilim. Lakin hoca beni aynen o münafıkların arasında görüyor. Ona hakikati anlatamadım. Anlatabilsem insafa gelir miydi?”

Hayalinden bu sözler geçen Kızıl Komutan Mirhasıl'ın omzundan çekip kendine baktırdı:

-Hocaya söyleyin, inatçılık yapmasınlar, dedi mülayim bir ses tonunda.

Mirhasıl ona cevap vermeden söze Komiser katıldı.

-Söylemeyin, zorlamayın.

-Hoca bana lazım, dedi Kızıl Komutan inatçılık ile.

-Neye?

-Yolda ölürsem cenazemi bu kişiden başka kim kıldırır?

-Böyle manasız hayal kurmayın. Siz Komutansınız ya! Ben sizi yalnız başınıza bırakmam.

-Komiserliğimi unuttuğum yok. Ne kadar yürürsek yürüyelim ben size destek olurum.

Kızıl Komutan biraz sessiz kaldı. Komiser'in söz vermesi ile gönlü rahatlamadı. Komiser şefkatli adam hakikaten de destek olur. Ama ölüm birden bire gelirse o da çaresiz... Ne kadar destek olursa olsun Azrail'in çengelinden o bile kurtaramaz.

Kızıl Komutan hayallerinden sıyrılıp "Hocam", dedi. Rahmetullah bir şey demedi. Hocam uyumuyorsunuz biliyorum. Eğer size güçlük gelmese cenazemi şimdi kılın. Şimdi yaşıyorum ama belli olmaz her an ölebilirim.

Rahmetullah cevap vermedi. Hatta kıpırdama bile olmadı. Ona cevap vermek yeni tartışma açmak kapısını açmak demektir. Bundan dolayı susmayı tercih etti.

6

Kızıl Komutan'ın "Cenaze namazımı kılın" demesi Rahmetullah'ın bir taraftan gönlüne teskin verdi. "Her halde imanını tamamen yok etmemiş, gönlünde Allah inancı varmış," diye düşündü. Ama Rahmetullah onun ricasını geri çevirmesi zorundaydı. Planlanan kaçış Allah yolunda cihat için olsaydı bunlara şehitlik mertebesi nasip etseydi önceden cenazeleri namazları kılınabilirdi... "Onun kaderi firavunun kaderi gibiydi" bu dert canımı alır, diye vehimlere kapılmıştı Gafil kul! Yarın ve bir sonraki gün öleceğini nereden biliyor. Dert veren Allah şifasını da verir.

“Rahmetullah türlü, türlü hayallerle meşgul oluyordu. Mahkûmların o taraftan bu tarafa yürüyüşleri durdu. Her kafadan çıkan sesler de işitilmez oldu. Bunun yerini çeşitli ahenklerdeki horultu ve sayıklamalar aldı. Gece yarısı olduğunda Rahmetullah’ın gözü tutuldu. On dakikacık devam eden uykusunda ilginç bir rüya gördü. Rüyasında müderrisi olan kaynatası üç parça ak bez ona uzatıyordu. Bir tanesi sana kalanı arkadaşlarına”, diyormuş. “Ben de onlarla gideyim mi? O zaman dört kişi oluruz, diyormuş Rahmetullah. Birinize lazım değil”. O böyle deyip boynuzlu geyiğe dönüşüyormuş. Sonra Rahmetullah ona binivermiş. Geyik yel gibi uçup onu doğruca Kabetullah’a alıp götürüvermiş... Çok şükür ki sabah namazına yetiştik.” diyormuş Rahmetullah. Sonra müezzinin sesi işitilmişti. “Allahu Ekber” Rahmetullah Mekke-i Mükerreme’de olduğunda bazen bu ezan sesini işitince uyanırdı. Sabah vaktinde yankılanan ezan sesi onun ruhuna medet verir ve iyi bir keyfiyette başını yastıktan kaldırırdı. Şimdi de kuş uykusundan bu halde uyandı. Kulağına başka ezan sesi gelmedi. Kendini Kabetullah’da değil, yine pis kokulu koğuştaki görüp yüreği burkuldu. Komiser’in “Hadi hazırlanın” sesi işitildi. Kızıl Komutan hop diyerek yerinden kalktı.

Mirhasıl “Efendimle vedalaşalım,” diye fısıldadı.

-Uyandırmayınız bilmemesi daha iyi, bizi satması mümkün.

Fısıldayarak söylenilen söz kılıca dönüp Rahmetullah’ın bedenini kıyma haline çevirmiş oldu. Hainlik sokağından geçmesi mümkün olmadığını hatta hayaline bile getirmeyen adam için bu şüphe en kötü hakarettten de beterdi. Komiser’e ise aynen bu gerek idi. Son yoklamada o “Ne yaparsa yapsın Molla’yı alıp çıkarsın.”, diye kesin görev almış, düşüne Rahmetullah’ı kışkırtmayı planlamıştı. Ricası sonuç verdi. Rahmetullah yerinden kalkıp onları takip etti. “Bunlara katılıp bunlarla beraber can vermek alın yazım da olsa ne çare!” diye düşündü.

7

Başkan karanlık odada pencere önünde ki yardımcısı ile duruyordu. Dokuzuncu koğuşun kapısı açılıp avluda bir hareketlilik görününce memnunca gülümseyiverdi.

“-Ömrümde ki en meraklı av bu, bugün olacak.” dedi ve hıştının geldiği yöne dikkatle baktı.

-Kim topallayarak yürüyor, sürünen kim?

-Dün sizden adalet talep etmeye gelen adam.

-İki tane tekmelik hali olan mı? Bu ahvalde komutanlık yapmış olan mı, vay anası... Müdrür sövünüp yanına tükürdü. Sürünmesine ne gerek var burada da ölebilirdi.

-Sır ifşa olacak diye korktu.

-Evet, olur. Bunlar sana, Molla bana

-Bunlar dediğiniz... Komiser de mi?

-O mu? Bugünlük ona dokunma. Yine lazım olabilir. Onu daha sonraya bırakıver. Kendine benzer üç dört tane maymun yüzlü insanı topla. Tıpkı maymun avlamış gibi oluruz. Tayga ormanlarında maymun avı! Çok keyifli olur ya!

Keyifli şeyleri buluyorsunuz ya, diye yardımcı ona yağcılık yaptı. Güç almak için bardakları doldurup rakıyı götürdüler. Yardımcı dudağını avucu ile silip dışarıya çıktı. Çok geçmeden korumalar kurşun atıp “kaçtı, kaçtı” diye bağırdılar. Bundan sonra Müdür tıpkı büyük iş becermiş gibi dik, dik yürüyerek odasından çıktı.

Avluya çıkar çıkmaz Baş Nöbetçi koşarak gelip rapor verdi.

- Birkaç mahkûmun kaçtığı tespit edildi.

Müdür “Gözleriniz neredeydi, Nöbetçilerin gaflet basıp uyuya mı kalmışlar?” diye bağırdı. Kaç kişi kaçmış?

-Dört kişi.

-Hangi koğuştan?

-Tespit ediyoruz. Nöbetçiler izlerinden gitmeye hazırlar.

-Sen şurada kal. Kendim gideceğim peşlerinden.

Aynı anda dikenli tellerin ardından geyiğin böğürtüsü işitildi ve herkes teyakkuza geçti.

Müdür kaçakları takip etmeye acele etmemiştir. Özellikle Geyiğin bağrıışlarından sonra gönlünde “Ben çıkmasam nasıl olur?” diye fikir de peyda oldu. Bu fikrin ömrü

kısaydı. Söylentilere inanan korkak adama mı dönüyorum?” diye ikinci fikir birincisini boğup öldürdü. Müdür ayaklarını gerip kollarını arkasına atmış halde biraz durdu. Sonra sigarasını tüttürdü. Onun böyle duruşu daha önceki komutanı taklit ederek öğrenmişti. Gerçi şimdi ak zabıtlarını görmeye gözü olmasa da kendi hissetmediği halde onların birçok adetlerini özümsemiş idi. Hususen işte bu duruşu iki sözün birinde “anani” diye sövünüp durması, sövme bitip tükürüşü zabıtlardan ona miras olarak kalmıştı. Türkistan ülkesine ilk defa geldiğinde daha genç çağında onda böyle adetler yoktu. Tarlada öküz süren genç bu sıcak ülkelere gelip adam öldürürüm diye düşünmemişti. İlk önceki isyancıları ateş açmada elleri titreyip tetiğe basamamıştı. Bir o değil yanındakilerde bu hale düşmüşlerdi. Bu manzarayı o sık, sık hatırlar. “Öyle aptalmışım ki” diye kendi kendine gülerdi. O zaman yirmiye yakın isyancıyı kurşuna dizme hükmü verilmişti. Onlar dere boyunda atıcılara arka çevirip, duruyorlardı. “Atılsın” buyruğu yankılandığı zaman başlarını çevirip bakarlardı. Onların ümitsiz gözlerini gören askerler tüfeğin tetiğine basamazlardı. İşte o zamanda atın üstünde ki zabıt kılıcını çıkarıp isyancıların kellelerini bir bir koparmıştı. Askerler idman zamanında tomrukçuklara yapıştırılmış çamur kelleleri böyle koparırlardı. Zabıt sonuncu kelleyi koparınca bıyıklarını çevirmiş, askerleri ilk önce sövüp sonra bunla yetinmez ve kamçılayıp eğlenmişti. Aradan yıllar geçmiş Müdür’ün gözü dönmüş eli titremez oldu. Onun kılıcı da birçok kelleyi acımadan kopardı. Kaftan giyip sarık saranları gördüğünde eli kılıcın kınına hemen varırdı. Sabah güneşin doğması ile başlanacak av işte o alışan gönlü kıpır, kıpır ediyordu. Onun gönlü ne kadar heyecanlansa da acele etmedi. Çünkü kaçakların gideceği yerler belli idi. Sonuçta Komiser’in belirlediği yere götürecekti onları. Ormanlığa çıkıp herhangi bir yere gitmeleri daha iyi olurdu. Bunun üstüne ölmek üzere olan adamı süründürerek yürütmeleri zordu. Biraz ileri tarafa gitsin. Yürüyüp sürünüp çamura bulanıp halden düşsün. Yüz ve çehrelerine çalılar azap versin. İşte bundan sonra “av” başlamış olur. Müdür’ün isteği böyleydi.

8

“Ne gariptir ki fark ettirmeden geçtik Allah’ın işine bak ki kaçıp kurtulmamızı nasip etmiş!” Simtikan’dan uzaklaştıkça onların Ümitleri gittikçe artıyor, kalplerini ümit kaplıyordu. Hatta Rahmetullah da ümitlenmeye başlamıştı.

İlk önceleri sık, sık yürüdüler, Kızıl Komutan'a da kuvvet gelmiş gibi oldu. Ölümünü değil hürlüğüne düşünüp ayaklarını hızlı, hızlı atmaya çalışıyordu.

Bedenindeki ağrıların durmasına kendisi de şaşırılmıştı. Hapishane tarafından tüfeklerden kurşun atıldı. “fark ettiler” diye düşündüler hepsi birden. Kurşun sesleri onları yeniden hızlı yürümeye mecbur bıraktı. Ayakları küçük su birikintilerine düşüp yuvarlansa da dizlerine kadar ıslanmış olsalar da hızlı yürüdüler. Bir an geyiğin bağırması işitildi ve kurşun sesleri tamamen kesildi. Geyiğin böğürtüsünü işitmesi ile Rahmetullah durdu. İşte o anda onun kulakları altında müezzinin tanıdık sesi yankılandı. “Bu nasıl bir sır?” diye düşündü Rahmetullah.

-Hoca durma, dedi Komiser. Hakikaten de duraklayıp düşünecek bir vaziyet değildi. Tan atmaya başladığında onlar hapishaneden on beş, yirmi kilometre uzaklaştıklarını tahmin ettiler. Bu kadar çok uzaklaşmadıklarını belki yol yılan gibi kıvrım olduğu için böyle hissedildiğini yalnız Komiser bilirdi. Tan vaktinde hedeflerindeki menzile ulaşınca dinlenmeye izin verdi. Yağmur suyunu çatlarcasına içip, hamur köpüğü gibi yere oturdular. Hızlı yürümüş olduklarından bedenleri kızarıvermiş olduklarından yerin rutubetini hissetmediler. Yeri birkaç dakika yumuşak yorgan gibi hissedip rahatladılar. Bedenleri soğuyunca nem etkisini göstermeye başladı. En önce kızıl Komutan nemin etkisi hissetti. Birkaç saatlik bedenini terk eden azap şimdi hakkını tahakkuk ettirmeye kast etmiş gibi etkisi altına aldı. Kemikleri sızlayıp canı boğazına çıkmış gibi oldu. Komiser vücudunu kaldırıp ağaca dayanıp oturdu. “Vazifem bitti” diye düşündü o. Şimdi gelirler. Komutan azaplarından tamamen kurtulacak. İşte bunlar birbirlerinin safsatalarını işitmekten kurtulacaklar.” Komiser onlara acımış gibi tek, tek baktı. Rahmetullah onun meraklı bakışını fark etti. “Neden oturdu, neden acele etmiyor?” diye düşündü. Mirhasıl da böyle titizlik yok. O kendini tamamen hür hissedip sevinçli bulutlar üstünde uçmaktaydı. Komiser birkaç ay arkadaşlık etmiş yurttaşlarının ölüm ile savaşıma sürecinin başladığını biliyordu. O yalnız kendi kaderini bilmiyordu. “Onların ne olacakları belli diye düşündü o. “Ben mi? Kır kurşun ölümüne yakın duran Komutan'a değil bana değse ki? Bu fikir hayaline gelip bedenini sarstı. “Müdür avı bitirdikten sonra dön” demişti. Ne için avın bitmesini beklemem gerek? Belirlenmiş menzil bu yer. Ben vazifemi yerine getirdim. Bunların dikkatini dağıtıp geldiğim gibi geri dönmeliyim şimdi. Müdür sinirlenirse

“sözünüzü iyi anlamamıştım” derim. Tekmelese bir iki tekmeler. Vursa bir iki vurur. Kurşuna göre yumruk yemek daha makul” buna karar verince o yerinden kalktı.

Rahmetullah da yerinden kalkarak “Sürünüyoruz mu?” dedi.

Komiser korkarak “Yok, yok,” dedi. Siz oturun, ben yola bakıp geliyorum.

-Benimle beraber bak veya Mirhasıl baksın, yalnız yürümememiz makul.

-Meraklanmayın, Hoca çabucak dönerim. Komiser böyle diyerek etrafına şaşkın, şaşkın bakarak yolu tahmin edip sonra yavaşça yürüyüp gitti. Rahmetullah dik durmuş halde onun izlerini bakışları ile takip etti. Azabın demir parmakları arasında ezilmiş Kızıl Komutan onun gitmesine itibar etmedi.

-“Yabna âdeme! İza lem tesdahi minni famal ma şita ya miskin...”
“Rahmetullah’ın fısıldayarak söylediği sözleri Mirhasıl’ın tatlı hayallerini karma karışık hale soktu.

-Efendim, bir şey mi dediniz?

-Komiser gitti.

-Evet, yola bakıp gelecek.

-Komiser gitti, diye yine tekrarladı Rahmetullah.

Mirhasıl hayret edip yerinden kalktı.

-Efendim ona hala inanmıyor musunuz?

-Ben her hangi bir iyi şüphem vardı ama o da gitti. Hazırlanalım

-Şaşırmayın, şüpheniz yersiz.

O anda yine kurşun sesleri işitildi. Çok olmadan geyiğin bağrısları yankılandı.

Mirhasıl endişeyle kirpiklerini kıpırdatarak “-Nereye varacağız?” dedi. Rahmetullah Kızıl Komutan’a baktı. O gözlerini kapatarak, bunların endişelerine ortak olmazdı. Rahmetullah eğilerek onun alınına avucu koydu.

Rahmetullah Mirhasıl’a bakarak “Ölüyor zavallı dedi.”. Yine kurşun atıldı. Mirhasıl kurşun seslerinin hangi taraftan geldiğini bilmeden şaşırdı. Aniden baş

kaldıran korku onu deli haline düşürmüştü. Kızıl Komutan ağrıya dayanamayıp derinden inledi. Bu birdenbire haykırıştan ikisi de korktu.

Kızıl Komutan bu sefer daha alçak bir ses tonunda “Estağfurullah” dedi. Sonra kelime-i şahadet getirdi.

-Efendim, Mirhasıl “İşittiniz mi?” dediği gibi yol arkadaşına baktı. Rahmetullah işitti. Ama Mirhasıl gibi şaşırmadı. Çünkü “Ey âdemoğlu, ne zaman bela ve musibete karşılaşırsan beni hatırlayınız. Lakin ne zaman o belayı sizden uzaklaştırsam beni hiç tanımaz kişi gibi hatırdan çıkarıverirsiniz” diye kelamın hayattaki doğruluğunu çok görmüş idi.

Rahmetullah “Firavun’u boşuna hatırlamamıştı” dedi.

9

Komiser arkadaşlarından tahmini olarak üç yüz adım uzaklaşınca, daire yapıp arkaya geri dönmeye başladı. Hapishane bu tarafta olsa da fark etmesinler diye bile, bile zıt yolu seçmiş idi. Emindi ki onlar bilirdi. Kargışladı lanet okudu. Lakin bu zamanda onların hayatı kıl gibi köprü üstünde Komiser’inkisi ise amanlıkta olmuştu. Onların bedduaları lanetleri yağmur damlası gibi yere yağar. Komiser böyle olacağına inanıyordu.

O çalıları hışırdatmadan yürümek için hareket etti. Şimdi acele etmez, su birikintilerin yanından geçer, etrafa kulak kesilirdi. Arkadaşlarından uzaklaştığı hedefindeki yola ulaşınca kurşun seslerini işitip yine durdu. Kurşun sesinin hangi taraftan geldiğini tahmin ederken geyiğin bağırtısı işitilip kendisi beklemediği halde yüreğine korku düştü. O kurşun atılan yeri düşünüp geçmek için ses gelen tarafı belirlemekteydi. Geyiğin bağırtısı onun isteğini dağınık bıraktı. O ormanlıkta kurşun işlemez geyiğin olduğunu geyiğin herhangi bir ilahi güce sahip olduğunu işitmiş ve şimdi hem kurşun atanların hem de geyiğin yanından geçmesi mümkündü.

Ne için korktuğunu kendi de bilmiyordu. İlk önceleri korku gelip geçici diye düşündü. Yok, korku onu terk etmedi. Yüreği kınından çıkmış gibi olup, sık, sık kalbi çarpmaya başladı. Bilmediği bir güç onu geriye arkadaşlarının yanına çağırdı. “Dön”

dedi bilinmeyen güç, onları yeniden daha da uzaklaştır. Belki kurtulup sonra gitmişler. Sonra sen de insansın ya. Sonra vicdanın azap çekmeyecek mi?”

“Vicdan... Vicdan.” diye fısıldadı Komiser’in dudakları. Hani, kimde var bu vicdan? Ben ömrümü ayakta tutan gayeme sadığım! Bunlar düşman! Ben iftira kurbanıyım. Erken mi yoksa geç mi, bana benzeyenlerin feryadı yoldaş Stalin’e ulaşır. Bunlar mı? Kaçmaya kalkmış oldular... Bilgisizler... Düşman düşmanlığını yapar. Neredeyse ölüme mahkûm idiler onlar. Hükmü ben vermedim. Kendilerine kendileri verdi ölüm hükmünü. Bunlar neredeyse ölürlər. Hapishanede ölmektense hür iken ölmek iyi değil mi? Ben suçlu değilim. Vicdanım rahat. Aklanıp çıktıktan sonra onların evlerine giderim. Hürken can verdiklerini söylerim...”

Bilinmeyen güç “Ölmeseler ne olur, kaçıp kurtulsalar ne olur?” dedi. Hiç olmasa bir tanesi kaçıp kurtulsa ne olur?” Komiser bu sorulara hemen cevap veremedi. “Kurtulup gitmek zor” diye kendi kendine gayret verir gibi de oldu. Ama bu cevapta kesinlik yok idi. O bilmediği güç ile tartışmayı bitirmeye kendinde güç buldu ve tevekkül edip hapishaneye gitmek için en kestirme olan yolu seçti. Bu sefer adımlarını hızlandırdı. Vücudunu terk etmeyen korku daha hızlı canını kurtarmak amacındaki koşuşturma onun zihnini mahvetmiş idi. O gittikçe deli adam haline giriverdi. Şimdi gözüne küçük su birikintileri, yüzünü tırmalayan çalılar da görünmüyordu. Şimdi onun sığınacağı yeri hapishane idi. Akli ve amacı bir yere daha hızlı ulaşmak... Bir an sığ su birikintisine ayağını bastı ve kayıp yüz üstü yıkıldı. İlk önce hiçbir şey hissetmedi. İlk olarak yerinden kalktı. Yüzüne yapışan çamuru gömleğinin yakalarıyla sildi. Bir iki adım attıktan sonra sol ayağında uyanan ağrıya dayanamayıp bağırıp yine yere yıkıldı. Bu sefer hızlı durmadı. Topuğu etrafındaki ağrı ilk önce baldırlarına çıktı, sonra bütün vücudu sızlayıp ağrılar başladı. “Etim koptu belki de” diye düşündü o. Yavaşça vücudunu kaldırdı. Tedbir ile ayağını basacak gibi oldu. Ağrılar yine onu yüz üstü devirdi. Biraz bilincini kaybetti. Kendine gelince sürünmeye başladı. “Az kaldı sürünsem de ulaşmayı başarırım” diye düşündü. Üstü başı ıslandı. Kafası acımaya başladı. Ağrılar şiddetlendi. Bir su birikintisi yanında duraklayıp yüzünü yıkadı. Biraz içine ferahlık geldi. Yine sürünerek gittiğinden çalılardan çatırtılarından ürküp etrafa şaşkın, şaşkın baktı. Dalların arasında tüfeğin milini gördü.

“Atmayın bu benim!” Dedi can havliyle. Ben Komiser, atmayın. Vazifemi yerine getirdim.

Dallar ikiye ayrılıp hapishane Başkanı’nın Yardımcı’sı, sonra bir asker genç çıkıp geldiler.

O tüfeği omzuna asarken “Evet, Komiser, bu yerde ne yapıyorsun?” dedi.

-Ayağım kaydı. Yürüyemez oldum.

-Diğerleri hani?

-İşte ordalar, Mdür’ün söylediği yerde.

-Senin Komutan ile beraber olman gerekmiyor muydu?

-Onun durumu ağırlaştı. Bilinçsiz yatıyordu.

-Müdür seninle beraber Komutan’ı bana hediye etmiş idi. Nereden arasam diye ne yapacağımı bilmiyordum. Karşımdan gizli gizli çıktın işte.

-Meraklanıp av yapayım mı demiştim? İş bozdun sen küfür sana. Bugün solucan avlayacağım günümüş. Yardımcı tüfeği yine eline alıp Komiser’e doğrulttu.

-Atma, niye yapıyorsun böyle? Vazifemi ben yerine getirdim.

-Başarmış olsan yine iyi, O böyle deyip silahı omzuna dayayıp Komiser’i nişan aldı. O Müdür’ün vazifesini bozmak istemezdi. “Müdür Komiser diri kalsın dedi mi? Demek ki o zaman canlı kalacak. Yalnız zamanı geldiğinde dalga geçse iyi olurdu. Yardımcı fısıldayarak yalvaran Komiser’den bir adım ötedeki ağacı hedef alıp tetiğe bastı. Kurşun sesi ağaçların çıplak yüzeylerine vurup yankılandı. Komiser can havliyle bir sıçrayarak yere yapışınca kımıldamaz halde kaldı. Onun bu kılığını gören genç asker gülüverdi.

-Dur! Komiser kendini ölüme salma. Sana kurşun değmedi. Birincisi yanlış gitti.

Komiser başını kaldırdı ama vücudunu doğrultamadı.

O ağlar gibi bir tarzda “Sonuçta ben sizin hizmetinizi yapmadım mı?” dedi.

-Sen arkadaşlarına hainlik ettin.

-Onlar arkadaşlarım değil halk düşmanları...

Hepiniz aynısınız. Onlar düşman ise, sen düşmanla kaçmış hainsin, onlardan da daha da kötüsün. Yardımcı yine tetiğe bastı. Kurşun Komiser'in birazcık yanındaki yere saplandı.

-Atmayın! O Yardımcı'ya taraf emekledi.

-Arkanı dön! diye bağırdı Yardımcı.

Komiser diz çöküp ona kurtulmak için yalvarır halde bakıp taş gibi oldu. Yardımcı yine tetiğe bastı. Komiser'in kulağında kurşunun yankılanması değil bir kadının feryadı çarpmış gibi oldu.

“Sen bizi yerimizden çıkarıyor musun, seni kara toprak da bağrına almaktan iğreniyor. Cesedin bir kulaç kabire sığmaz. Cesedin böceklere yem olur yine...” bu inlemeyi işitip Komiser'in etleri titredi. Etrafa deliler gibi şaşkın, şaşkın baktı. Sesin sahibini aradı. Yardımcı sesteki değişikliği fark edip “Ne yapacak?” diye bekledi. Komiser bu sesi bir defa işitince sonra o anda unutuvermişti. Karakölçi'li zengin ailesi göç ettiğinde onun ihtiyarlamış zevcesi böyle inleme ile beddua etmiş idi.

Komiser o zamanda da ondan önce de buyruğu yerine getirmiş idi. Önce bu aileyi baskın yapıp bütün zenginlikleri çekip almıştı. Zengin baba zerrece karşılık vermedi. Yalnız odanın bir kenarına ayrılıp koyulan derilere dokunmazlığı sordu. Bunları zekât için ayırıp koymuştum, diye yalvardı. “Zekât ile Allah'ı aldatıyorsunuz, halkı aldatmak olmaz” dedi Komiser. Zengin baba hiçbir şey demedi. Hey genç sen de anne ve baban da düzenden tatmışlarsınız. “Seni insan olur diye okutmuş idim, muhtaçları elimden geldiğince korudum. Hac seferime gitme zamanında bütün mahalle halkını yarım yıl doyuracak mülk bıraktım.” demedi. Minnet kılmaktan korktu. Komiser ise onun bu sözlerini söylemesini beklemiş buna karşılık “Sen bu mülkü halkın kanını emerek bulmuşsun” diye cevabı hazırlamıştı.

Komiser bir hafta sonra işitti, zengin baba ölmüştü. Komiser cenazeye o tarafta dursun durumu da sormaya kalkışmadı. Anası çok yalvardı gir diye, yok girmedi. Aradan birkaç yıl geçince tekrar girdi bu eve. Hepsini göç ettirdi...

O zaman da böyle bir inleme işitmiş idi.

“Allah’ın işine bak ki o cadı kadının kargışı beni mi vurdu, gerçekten mi?” diye düşündü.

Bir vakit Yardımcı tüfeğini omzuna astı.

-Yarım saat vakit veriyorum. Askeri bölgeye ulaşırsan, ulaş, eğer ulaşamazsan pis kokuyu ağzından içeri atarım.

Bu sözler Komiser’in aklına gelince yerinden kalkıp koşmak istedi. Lakin sol ayağını basınca ağrıların azabından bağırıp yere yığıldı. Yardımcı beter ol, dedi ve cebinden sigara çıkarıp tüttürdü. Biraz hareketsiz yatan Komiser sürünmeye başladı. Bu sürünmeyle yarım sat değil, yarım günde de hapis haneye ulaşması mümkün değildi. Bunu biliyordu lakin “Çıkmayan candan ümit kesilmez” dedikleri gibi hatırladığı bedduayı da unutup ileriye gitmeye hevesleniyordu. O biraz süründükçe üstüne dal ve yaprakları ile örtülmüş kuyuya rastladı. Kuyuyu birkaç yıl önce avcılar ayı yakalamak için kazmışlar, hapishane kurulunca bu yerlere gelmez uğramaz olmuşlar. Çürümüş olan dal ve çalılar Komiser’i dayandırmadı. Komiser bir yarım adam boyu kadar kuyuya düştü ve şuurunu kaybetti.

10

Güneş doğdu.

Müdür’ün yanına ilk önce avlarda da beraber olan denenmiş askerlerden dört tanesini alıp yola koyuldu. Hapishaneden biraz uzaklaşınca yardımcısına bir tane askerini verip “Sen sağdan yürü dedi”. Kendisi kaçakların dinlenmek için oturduğu yere doğru yürüyüp gitmek istedi. Yarım saat kadar yol yürüyünce karşısındaki çalılar sıklaşıp güçlü hışırdadı. Müdür duraklayıp tabancasını eline aldı ve kalın ağacın arkasında pusuya geçti. Onun işareti ile askerler de kendilerini korumaya aldılar. Hışırdayan ses güçlenip, an geçmeden heybetli boynuzlu koca gövdeli geyik görüldü.

Müdür “Kurşun işlemez geyik bu mu?” diye düşündü. Geyik durdu, başını dik tutuna kadar sessiz kaldı. Müdür ona bakarak gözleri kor gibi kıpkızıl olduğunu ve enteresan bir nur halesi gibi yayıldığını gördü. “Hadi bir bakalım, kurşun işlemez olduğunu görelim mi?” diyerek kor gibi gözü hedefe alıp tetiğe bastı. Kurşun sağa sola yalpalamış gibi oldu. Geyik sarsılmadı, hareket etmedi.

Müdür “Ateş edin!” diye bağırdı. Gözüne nişan alın gözüne! Askerler düzensiz biçimde kurşun yağdırmaya başladılar. Geyik “Hani hünerini gösteriversene” demiş gibi biraz sessiz durdu. Sonra başını gökyüzüne doğru uzatıp böğürdü. Bu böğürtüden Müdür’ün kulağı çınladı. İki asker tüfeklerini yere bırakıp arkalarına doğru kaçmaya başladılar. Müdür tabancasının da bütün kurşunları bitirdi. Geyik yine başını uzatıp böğürdü. Müdür aceleyle tabancasına tekrar kurşun doldurmaya çalıştı. Ama ateş etmeye vakit kalmadan Geyik başını eğmiş halde onu def etmek için yakınlaşmaya başladı. Müdür gayri ihtiyari arkaya savruldu. Geyik onu boynuzlarıyla yakalayıp onu mahvetme faaliyetine geçmek için acele etmiyordu.

Üçüncü asker de daha da önce kaybolmuştu. Geyiğin karşısında yalnız Müdür kalmıştı. “Niye sadece beni takip ediyor?” Ne için askerlere önem vermedi?” diye düşündü Müdür. Geyik onu şöyle ki takip etmez. Belki bir sağa bir sola geçip, kendi istediği yoldan yürümeye mecbur ederdi. Müdür birkaç kez yere yıkılıp balçıklara bulandı, yüzü ve ellerini dallar çizdi. Birkaç dakikada o da kaçakların haline düştü. Hiç beklemediği anda geyik birden sıçradı ve onu boynuzlarının arasına aldı. İki üç adım atınca başını sert sallayıp onu silkeledi. Müdürü sertçe bıraktı. Müdür yumuşak dal ve yaprak üstüne düşmüş gibi oldu. Dik kazılmış çukur üstüne bırakmış dal ve yapraklar onu dayandıramadı. Müdür kuyu altında şuurunu kaybetti.

11

Mirhasıl “Ne yani böyle mi duracağız?” dedi.

Rahmetullah “Nereye yürüyelim? Yolu Komiser biliyordu.” Dedi.

-Efendim, şimdi kinayenin yeri mi?

Rahmetullah bu sözü gerçek manasında söylemiş olsa da Mirhasıl ona alındı. Kızıl Komutan gözlerini açtı. Afallamış arkadaşlarına baktı ve inleyerek:

Komiser’in gittiği tarafı göstererek “Bu tarafa doğru yürümeyin” dedi... Kurşun sesi bu taraftan işitiliyor. Komiser ya ele geçirildi, ya da kurşunlandı. Yoksa şimdiye dek geri gelirdi. Hocam ben amacıma ulaştım. Şimdi bende hayattan ümit yok. Hür olarak teslim ediyorum canımı. Siz bana bakmayın, gidin...

Etrafta hışırtı hissedilince üçü de sessiz kaldılar. Bir az sonra ilk önce Hapishane Müdür'ün Yardımcı'sı sonra ise genç asker görüldü. Onların üstü başı çamura bulanmamış yüzlerinde ise yorgunluk belirtisi yok idi. Yardımcı Müdür'ün buraya gelmediğini görünce önce endişelendi. Sonra kurşun sesleri ve Geyiğin böğürtüsünü hatırlayıp “Geyik avlamaya girişmiş galiba” diye düşündü. Sonra gönlünde bir şumluk geldi, kendi kendine sevindi. “Başkanı bir şaşırtayım” diye hayal ederek dönüp genç askere baktı:

-Bunlar kaçmayı da beceremiyorlar. Şunların yatışlarına bak, dedi Kızıl Komutan'ı işaretle göstererek. Ya biri hani?

Kızıl Komutan cevap vermeden gözlerini yumdu. Yardımcı Mirhasıl'a yaklaştı.

-Ya biri nerede, hani demiyor muyum?

“Demek Komiser'i yakalamamışlar” diye düşündü Mirhasıl.

-Biz üç kişiyiz...

Yardımcı Rahmetullah'a bakarak “Komiseriniz hani?” dedi.

-Hayır anlamıyorsun...

-Anlamıyor mu beni?

Böyle diye Rahmetullah'a yumruk atma maksadıyla elini kaldırdı. Sonra gözü onun bakışlarına düşünce elini bilmediği bir güç sallamış gibi olunca yumruk vuramadı. Bu durumu belli etmemek için gülümsedi:

-Olur, anlamazsan anlama. Hadi önüme düşün!

Mirhasıl Kızıl Komutan'ı tutup doğrulttu. Onların eziyet çektiklerini görüp, Rahmetullah'da Kızıl Komutan'ın koltuğuna girdi. Genç asker önünde, Yardımcı arkadaydı. Bir buçuk kilometre yol yürüyünce asker durarak arkasına baktı. Yardımcı ona daha kenara çekil diye işaret edip mahkûmlara emretti.

-Doğruca yürüyün!

Onlar yine beş adım atınca ağzı çökmüş olan kuyunun kenarına geldiler.

-Hadi, yürüyün dedi Yardımcı durarak. Ya tanıdığınız adamı gördünüz mü?

Mirhasıl eğilip şuursuz yatan Komiseri gördü.

-O sizleri özleyerek bekliyor. Yardımcı böyle diye askeri işaret ederek çağırdı ve fısıldadı: Ortadaki sana, baldırından tut at. İki köşedeki bana. İhtiyatlı ol, aman öldürme. Müdür derini yüzer ha!

Onlar ne olduğunu anlamadan öylece kaldılar. Tüfek atılıp ilk önce kızıl Komutan sıçrayarak düştü. Sonraki kurşundan Mirhasıl kuyuya yıkıldı. Aradan çok geçmeden Rahmetullah baldırından sert ağrı hissedip çöke kaldı. Sonra boynuna tüfekle darp edilince o da kuyuya düştü.

-Sen ölüm dansını hiç görmedin mi? dedi Yardımcı askere. Sonra kuyunun yanı başına gelip çömeldi. Bak göreceksin. Şimdi bilinçleri kendine gelmeye başlar.

Genç asker de Yardımcı'nın yanına oturdu. Kurşun sesleri de Geyiğin sesi de işitilmiyordu.

Yardımcı “Av bitti galiba?” diye düşündü. Baya uzun vakit ormanda sessizlik oldu. O “Av bitti. Müdür bela adam, geyiği susturmayı başardı.” diye kati sonuca vardı. Şimdi Müdür’ü arayıp avare olsa sinirlenmesi mümkündü” Yardımcı bu arada askere buyurdu:

-Üçüncü kareye doğru yürü. Müdür’ü bul buraya al, gel!

Asker emre itaat edip yerinden kalkar kalkmaz yerinde kala kaldı.

O can havliyle “Geyik!” dedi. Kurşun İşlemez Geyik!

Yardımcı düşünmeden bile oturmadan geyiği nişan alıp tüfeğin tetiğine bastı. Asker ise ateş etmesi gerektiğini unutup kaçtı. Yardımcı bir el ateş etti ve o da kaçmaya başladı... Geyik paldır küldür yürüyerek onu takip etti. Müdür’ü nasıl kovaladıysa bunun da bir sağına bir önüne bir sol tarafına geçip kendi istediği yol boyunca kovaladı. Yardımcı ağzı çökmüş kuyunun yanına geldiğinde durdu. Aşağı eğilip bakmaya korktu. Arkasına döndüğünde başını eğmiş hızla koşan geyiği gördü. Kendini dışa doğru çekmeye yeltenecekken. Geyiğin sert boynuzları onun göğsünü deşip parçalamış gibi oldu.

12

Yine yağmur kamçılamaaya başladı.

Kuyudakiler arka arkaya kendilerine gelmeye başladılar. Komiser onların yaralandıklarından habersiz hüzünlü bakan gözlerde suçlarını okumuş gibi endişeye kapıldı:

-Ben yol arıyordum. Kaçtı diye düşündünüz mü? Evet, Bunlar düşünmese de siz düşündünüz, dedi Rahmetullah'a gözlerini dikti. Rahmetullah ona cevap vermedi. Mirhasıl ise ona bakarak hasta bir seste dedi:

Tan vaktinin sırların ağı genişçe yaydığında,

Biz gafil uykunun derinliğinde kalırız

Dolunay göklerde süzülürken,

Biz kaba, Tan vakitlerinin kahrında kalırız...

Derler ki: Ayların nurunda vefa yok!"

Demezler onlar ki: Ayıp bizde, biz bozuk"...

-Daha net konuşun, ne demek istiyorsunuz?

-Komiser... Kızıl Komutan tüm gücünü toplayıp, konuşmaya başladı: Komiser, sizi hiç kimsenin ayıpladığı yok. Siz yol bulsanız da ele geçirilip öldürdük. Hocam söyleyin buna: ölüm, hak. Hiç kimse canlı kalmaz bu dünyada. Bunun için ölümden korkmamak gerek. İbadet edenler de etmeyenler de vakti gelince canlarını verecekler. Komiser biz yaralandık. Buradan canlı çıkmamız emri muhal siz çıkmaya çaba gösterin. Hiç olmazsa bir kişinin canlı kalması, ne zaman olursa olsun vatana dönmesi bizim düşman olmadığımızı ulaştırması gerek. Her birimiz vatanımızı kendimizce sevdik. Kendimizce hizmet ettik. Her birimiz bir yerde takılıp kaldık, bir yerde yanlış yola girdik...

Kızıl Komutan'ın sonraki sözlerini anlamak müşkül oldu. Fısıldayarak çiğnemedi söylediği sözler dindi. Yarı açığözler yumuldu. Sarı kirpikler birbirine kavuştu. Mirhasıl soru sorar gibi Rahmetullah'a baktı. Rahmetullah onun bakışlarını hissetmemiş gibi sessizce otura kaldı.

Dili tutulmuş Kızıl Komutan şimdi sözünü hayal meyal devam ettirir, kah bulutlar üstünde sarhoş uçar kah sert yere yıkılıp acı çekerdi. Gözleri yumuk olsa da mahkûm arkadaşlarını görmüş gibi hissedirdi. Bir zaman mahkûmları, bembeyaz bulutun bağrına yuttu da görünmez oldular. Bulut dağıldığında onların yerinde gözleri oyulan o aksakal dururdu. Onun iki eli öne doğru uzanmış, iki avuç içinde iki göz dururdu.

-İşte, al bu gözleri, dedi Aksakal.

-Gerekmez, dedi Kızıl Komutan. Kendi gözlerim var.

-Gözlerin görmüyor, Görseydi dost kim, düşman kim fark ederdiler.

-Vakit geçti şimdi... Yarama tuz basmayın.

-Köye girdiğin aklında mı?

-Aklımda. Köy kimsesizdi.

-Köyde yalnız ben kalmıştım. Gözlerim kör olduğu için evde yalnız kendimce kalmıştım. Gözlerim ne için oyulduğunu söylemedim o zaman. Senin gibi güçlü gençtim. Muhammed Emin İshan'ın kanatlarının altına girip cihada katıldığım için oyulmuştur gözlerim. Pek çok insanı öldürmüştü. "Allah" diyen dilleri kestiler. Sen o zamanları bilmezsin... Sen o zamanlarda onlara karşı at sürmem gerekirdi.

-Bunu söylemiştiniz...

-Evet, söylemiştim. Yüreğim elemeler dolmuş gibi söyledim. O gün Ermeni Taşnaklar gelip "Basmacıların yolunu keseriz, hendek kazın" diye ihtiyar ve genci kovaladı. Akşama yakın torunum geri döndü. Tir, tir titriyordu. Zavallı çok korkmuştu. Herkesi kılıçtan geçirip kendilerini kazdıkları hendeklere gömmüşlerdi. Allah'ın merhameti ile torunum kaçmayı başarabildi. Ne olduğunu anlattı ve öldü. Yüreği yarılıp öldü. Sonra sen askerlerin ile geldin. ...Taşnakları, kov dedim. Sen beylere karşı at sürdün...

-Hatırlatma o anı, hata ettim. Ben de Allah'ın bir günahkâr kuluyum. Ukde ile teslim ediyorum emanetimi. Canımın yanması da bundandır.

-Sen intikam almadın.

-Alamadım...

-Şimdi kim alacak? Ruhumuz intikam almadan uçacak bedenimizden?

-...

-Konuş.

-Beni zorlama.

O anda Aksakal'ın yanında komiser belirdi. Elinde ki kâsede safranlı su.

-Komiser, gelmeniz iyi oldu. İçim yanıyor. Yüreğimdeki ukdelerim köze dönmüştü. Suyu alıp bana mı getirdiniz? Teşekkür ederim.

-Su size ama bir tane şartım var: Allah yok diye söyleyin, Peygamber aldatıcı diye söyleyin.

-Komiser bırakın bu lafları, Ben hiçbir zaman böyle şeyler söylemedim.

-Dememiş iseniz şimdi söyleyin. Suyu için. Susuzluğunuzu giderin. Rahat bulun. Suyu içerseniz gözleriniz açılır, şifa bulursunuz.

-Oğlum bu şeytanın sözlerine uyma, dedi Aksakal.

-Komiser onu öteye itti. Talebini yine tekrarladı. O anda kızıl Komutan Rahmetullah'ın sesini işitti, net işitti:

-La ilahe illallah...

Rahmetullah'ın sesinin işitilmesi ile Komiser koyboldu.

“Su” dedi Kızıl Komutan.

Onun sesini yanındakiler işitmedi. Biricik dudağına yağmur damlası düşünce canı rahatladı. Derin, derin nefes aldı ve sessiz kaldı. Burun delikleri gerildi. Sertleşmiş ayaklarını uzattı. Rahmetullah yerinden kayıp Mirhasıl ile yer değiştirdi ve Kızıl Komutan'a yakınlaştı. Onun nefes alıp vermesi yine hızlandı. Sonra birden yavaşlamaya başladı. Rahmetullah avucunu onun çenesine koyup, tane tane kelimeyi şahadet getirmeye başladı. Kızıl Komutan gözlerini açıp bir şey arayıp gözleri döndü. Rahmetullah'ı görüp gülümsedi. Böylece göz bebeği de donup kaldı. Nefesi de durdu. Rahmetullah bir avucu ile onun çenesini tuttu, diğer avucu ile de açık gözlerini yumdu.

Mirhasıl iç elbisesini yırttı. Merhumun çenesini ayaklarını bağladılar. Kızıl Komutan'ın üstündeki kısa cübbeyi çıkarıp yüzüne yapıştırdı. Komiser çömelip oturduğunda onların işlerine karışmadı. Rahmetullah duvarı tırmalayıp cesedin üstüne toprak atmaya çalıştı. Birkaç kez tırmaladıktan sonra tırnaklarının arasından kan çıktı. Baldırından akan kan onu halsiz bırakmıştı. Fısıldayarak “Tabareke”yi okumaya başladı. Son ayetleri okurken yukarıda boynuzlu geyiğin gölgesi görüldü. Rahmetullah dua ettiğinde o böğürdü. Rahmetullah başını kaldırıp yukarı baktı. Kulağına müezzinin tatlı sesi duyuldu. “Allahu Ekber” Rahmetullah ses çıkararak zikir çekti. Geyik yine başını yukarı uzatıp böğürdü. Rahmetullah'ın kulağına müezzinin ezan okuyormuş gibi algıladı.

Geyik aşağıya inmeye çalışıyormuş gibi kıpırdanarak kuyunun etrafında dönmeye başladı.

Komiser onun hareketlerini gözlemleyerek “İnmek istiyor,” dedi. İnerse hepimizi ezip öldürecek.

Geyik de bunu düşünüyormuş gibi artık aşağıya inmeye çalışmadı. Ön ayaklarını eğip kuyunun yanına çöküp başını eğdi. Rahmetullah da Mirhasıl da çok kan kaybettiklerinden dolayı yerlerinden kımıldamaya mecalleri yoktu. Komiser kuyunun duvarına sırtını dayayarak yerinden kalktı. Yukarıya elini uzattı. Eli geyiğin boynuzlarına ulaşacak üzereydi. Yarım adım yana doğru yanaşsa ve cesedin üstüne ayağını koysa ulaşacaktı. Bunu hayal ettiği anda Mirhasıl onun amacını anlayıp yanaştı.

-Komiser, omzuma koyun ayağınızı.

-Nezakat için vakit yoktu. Komiser sağ ayağını gencin omzuna koyup yukarıya kalktı ve geyiğin boynuzlarına sağlamca elleriyle çengel attı. Geyik başını kolay bir şekilde kaldırıp onu kuyudan çıkarı verdi. Sonra yine çömelip başını eğdi. Mirhasıl ona bakarak “Ey canavar, bizi çıkaramazsın” dedi. Hocamızla kaderimiz birmiş. “Ebedi tutkunluğa mı girdi ülke, hayalde parlayan mumlar mı söndü?” Eğer sözümüzü anlıyorsan, Komiser'i hapishaneye götür, O bizi sattı.

-Sattığım yok! diye bağırdı Komiser oturduğu yerden.

-Sattınız, Komiser bari ölürken doğruyu söyle. Sizin uzun yaşamanız gerek. Ta öldüğünüzde bu yeri hatırlayasınız. Hatırlayıp azap çekersiniz. Ben uzun ömür sahibi olmanızı istiyorum. Geyikciğim onun hayatını koru, ölmesin...

Geyik onun sözlerini anlamış gibi oldu. Vücudunu doğrultup Komiser'e yakınlaştı ve başını eğdi. Komiser ilk önce onun hareketlerini anlamadı. Sonra boynuzlarına asıldı. Geyik yavaşça yürümeye başladı. Komiser masallarda olabilecek bu beklenmedik hadiseden memnun idi. Sürüklenen ayağında ağırlar devam etse de gönlü rahatlamıştı. O ölmeyeceğine inandı. Geyik durmadan yürüdü. Komiser'in elleri yoruldu. Ama dayandı. Çok yol geçilince geyik durdu. Komiser kendini kuyunun ağzında gördü. "Dolandırıp, dolandırıp yine buraya mı getirdi?" diye düşünerek acelece aşağıya baktı ve aşağıda hareketsiz yatan Müdür ile Yardımcısını gördü. Korkudan yüreği yerinden çıkmış gibiydi. Sürünerek öteye gitmeye çalıştı ama yeltenemedi. Geyik boynuzları ile sürükleyip onu kuyuya itti ve başını yukarıya doğru uzatıp böğürüp durdu.

Komiser'in nazarında kuyuya itilmedi. Belki yumuşak kilim üstüne yuvarladı. Bu kilim onu gökyüzüne çıkarıp koyuverdi. Epeyce vakit sarhoş gezdi. Sonra tanıdığı bir ses işitti:

-Seni öldüren insan doğruca cennete gider!

Kimin idi bu ses? Evet, Zengin Beyinbkö küçük oğlu, Mülkleri müsadere edilince üç gün sonra "Babam çağırıyorlar" diye gelmişti. "Varmayacağım" demişti Komiser. Zenginler ile konuşacak sözüm yok". "Babam hastalıktan kan işiyor. "Size söyleyecek sözleri varmış". "Bilirim ne söyleyeceğini babanın. Beni okutmak için para verdiğini söyleyip minnet edecek. Yine de kolay kurtuldunuz. Zenginlerin günü bitmiş babana bunu söyleyiver".

Ağanın oğlu bu söze dayanamayarak onun üzerine yürüdü. Tabancası yanında olmasaydı Komiser'i bu hırslı güçlü genç boğup öldürebilirdi. Yukarıya bir kurşun attığında genç kaçtı. Kaçarken söylemişti bu sözü. Aradan yarım saat geçmeden kapıları önünde araba durdu.

-Ağanın kendileri gelmişler, dedi Komiser'in anası. Can oğlum onların ekmeğini yedik. Baban öldüğünde kefenini de Ağa vermişti. Ekmek hakkı için bu kişiye sert söz söyleme, incitme, can oğlum Dış kapı birazca açılarak Ağa'nın büyük oğlu geldi.

-Bari kapının önüne gel, dedi o kaba ses tonunda.

-Komiser anasının zoru ile eşiğe kadar vardı. Ağa çok bitkin olmasına rağmen dirseğine dayanıp vücudunu biraz kaldırdı.

-Oğlum ben senden bir şey talep etmeye gelmedim. Senden soracağım şeyin bir tanesi Hakkını helal et, kumarda kaybedip para istediğinde yüzüne bir tokat vurmuştum. Hakkım yoktu vurmaya. Bunun için hakkını helal et. Söyle hakkını helal edecek misin? ... Birkaç yıl önce olmuş idi. Bu vakıa Ağa hakikaten de tokadı yapıştırmıştı. Ama borcunu ödeyip sonra onu okula yerleştirmişti.

Komiser'in anası kulağının dibinde fısıldadı:

-Razıyım de, oğlum

Komiser ses vermedi

-Ağa, oğlum bin kere razı, Hepimiz razıyız. Siz de hakkınızı helal edin.

-Kendi ağzı ile söylesin.

Komiser konuşmadı. Ağa başını yastığa koydu.

Komiser bunları hatırladı ve ağa gözünün önüne geldi. Onu son kez hasta haldeyken araba üstünde dirseğine dayanmış halde görmüştü. Şimdi yeni elbiseler giymiş, yakışıklı halde gördü.

-Ağa ben o zaman mecbur idim, dedi Komiser.

Ağa gülümseyiverip bir şey demedi.

-Ben sizden razı olmuştum. Siz de razı olun...

Ağa yine bir şey demedi.

Komiser gözlerini açtı. Kuyu ağzında bulutlu gökyüzünün bir parçacığı görünüyordu. Geyik görünmüyor, onun sesi de işitilmiyordu.

Yerinden kalkmak istedi ama belindeki sert ağırlardan dolayı bağırıverdi. “Nedir bu, belim mi kırıldı?” diye düşündü. Biraz soluklanayım. Sonra çıkmaya uğraşırım. İşte bunları üst üste koysam çıkıp giderim. Bu kuyu daha derine benziyor... Acaba bunlar yaşıyor mu yoksa öldüler mi?”

Çok az bir zaman sonra onlar da kımıldadılar. İlk önce Yardımcı, sonra Müdür gözlerini açtı.

Müdür Yardımcısını görünce “Sen misin?” diye şaşırdı. Sonra Komiser’e hayret ile baktılar: bu nereden geldi?

-Çok şaşırdım, o başka kuyuda idi.

Müdür sırtını kuyunun duvarına dayayıp durmaya çalıştı. Ama göğsündeki güçlü ağrı onu tekrar yere yıktı.

-Sen şu pisliğin üzerine çık, dedi Müdür Yardımcısına

Yardımcı Müdür’ün söylediği gibi yaptı. Müdür dişlerini sıkarak ağırlara dayanıp, sol ayağını Komiser’in yüzüne, ön dizini Yardımcı’nın omzuna koyup yukarıya doğru yükselmeye çalıştı. Fakat vücudunu yukarı kaldıramadı. İkinci kez denemesinde ağzından kan geldi.

-Tamam, dedi Yardımcı. Çık üstüne

Komiser sürünerek Müdür’ün cesedinin üstüne çıktı. Yardımcı yerinden kalkmaya çabaladı ama başaramadı. Birkaç dakika sonra o da can verip acılarından kurtuldu. Komiser onları üst üste koymaya çalıştı ancak başaramadı. Gittikçe gücünü kaybetti.

13

Geyik Rahmetullah ile Mirhasıl’ın düştüğü kuyunun başına birkaç kez geldi. Etrafında dolandı. Başını eğdi. Çaresizlikten ezilmiş gibi durmadan böğürdü. Aşağıdakiler bu canavarın sırrından habersiz, bu muammayı çözmeye hareket de etmez idiler. Geyik üçüncü kez geldiğinde yukarıya bakmaya mecalleri kalmadı. Mirhasıl’ın gözünün önüne hocası geldi, onu bağrına sıkıca basıp “Görüşürüz demiştim işte görüştük. Senin gördüklerin bir rüya idi... bir rüya idi.” Dedi.

Rahmetullah ise hayalen Kabetullah etrafında zikrediyordu. Mekke-i Mükerreminin ılık havası bedeninde ki buzı çıkarıp bedenine sıcaklık verirdi. Müezzinin sesi işitildi. “Allah’a şükür, sabaha ulaştık” diye düşündü Rahmetullah. Böyle güzel düşünceler içinde canı bedeninden ayrıldı.

Geyik kuyunun yanında uzun zaman hareketsiz durdu. Sonra boynuzları ile çamur tırmalayıp kuyuyu kapatmaya başladı. Sonra Komiser’in bulunduğu kuyuya gidip orayı da kapatmaya çalıştı.

Baş nöbetçilerin rehberliğindeki askerler ertesi gün korkarak tırsarak ormana gittiler. Uzun, uzun aramaya yürekleri yetmedi, geriye döndüler. Bu vakadan sonra geyik hapishane nöbetçilerini daha rahatsız etmedi.

OTUZBEŞ YIL SONRA

Bu aydınlık âlemde tesadüf ile yüz veren vakalar çoktur. Ne kadar uyursan uyu rüyada görmediğimiz kendi gözümüz ile görüp de inanmak istemediğimiz hadiselerin şahitleri olursunuz. Şimdi beyan edilecek vakıa da bunlar arasındadır. Kurşun işlemez geyik boynuzları ile yeri tırmalayıp tutkun haliyle can verenleri defnettikten sonra dünya kaç kere döndü. Rahmetullah’ın yattığı yerden çimenler yeşillikler çıktı. Ormanlıkta başıboş yürüyen geyik bazen buralara gelip uzun vakit üzüntülü, üzüntülü görüldüğü de olurdu. Sonra Müdür’ün yattığı yere varıp bitmekte olan çimenleri teperek ezerdi. Bu hal yıllar boyu tekrar etti. Bu arada aradan otuz beş yıl geçti. Geyik şimdi uzaklara gidemez oldu. Artık onun böğürtüsü de ormanı titretecek derecede değildi. Geyiğin uzaklara gidemediğini yalnız ömrünün sonu yaklaştığından değil belki bu etrafta insanların çoğaldığını, gürültü yapan teknolojinin ormanın sükûnetini bozmuş olduğundan dolayındı. Ormanın atam ortasından demir yolunun geçmesi gerektiği, bu kuruluş, BAM diye yürütüldüğü, bu kuruluşu Rahmetullah’ın vatanından da insanlar geldiği, şüphesiz geyik için bilinmez idi. Demir yolu inşaatından yirmi yıl önce hapishane başka yere taşınmış, onun yeri harabeye dönmüş idi. İnşaat başladığında kalan binalar tamir edildi. İdari bina yatakhaneye döndürüldüğü ve tabelaya “Yönetim” diye yazıldı. Bu yer gerçi “Komsomol zarbdap inşaatı” diye isim verilse de aslında onda ağır cezası olan mahkûmların cezalarını hafifletmek çalışılan

yerdi. Üç gün aralıksız yağın yağmur geceleyin dinip sabaha yakın bulutlar dağılmaya başladı. Alaca bulaca bulutlar arasından güneş görüldüğünde “Yönetim” az önce uykudaydı. İki gün önce merkezden gelen vekil gönülünü eğlendirme stres atmak amacıyla burada geceleyin önemli bir program düzenlenmişti. Akşamleyin başlayan meclil bu inşaatta Komsomolların³ vazifelerini muhakeme edince ziyafet başlamış sonra sarhoş vekil istığı ile kart oyununa oturmuşlardı. On kuruştan başlayan oyun doruk noktasına çıktı. İnşaatın büyük küçük yöneticileri kumarda beceriksiz idiler, her halde iki üç bin kaybedip, saygı değer misafir önünde “mahcup” kaldılar. Kazanç bunları kudurmuş hale getirdi ve içkinin ölçüsünün artması ile miktarı usta kumarbaz olduğuna kendi de inanıp “Kampın en iyi kumarbazını” alı getir.” diye tutturdu. Uzun boylu vücudu gelişmiş saçları arkaya taranmış gözleri kibir ile bakan vekilin isteği ev sahipleri “Komsomal inşaatı grubunu komseri” için emri vacip idi. Ev sahibi de misafir de bu bahar mevsiminde otuz beş yaşlarına varmıştı. Bundan dolayı oturmaları kalkmaları konuşmaları hareketleri alışkanlıkları birbirlerine benzerdi. Komiser Vekil’in isteklerinin iyilik ile bitmeyeceğini bildiğinden o söylediği gibi en iyisini değil en iyiler arasındaki Yardımcısını çağırdı. Yardımcı Vekil’i yarım saat içerisinde soyup soğana çevirmesi mümkündü. Komiser’in ima ve işaretlerine itaat ederek oyunu sabaha kadar uzattı. Sonra “bu oyun şakaydı.” diye kazandıklarını bırakıp gitti. İşte bu zevkli geceden sonra Vekil de Komiser de dinleniyorlardı. “Zarbdar⁴” inşaatçılar kahvaltı yapıp iş ve vazifelerine dağıldıklarında da “Yönetim” henüz uyanmamıştı. Komser öğleye doğru uyuşuk halde kalktı. Bekleme odasına çıkıp gerildi. Derisi ellerini ovuşturdu. Böylece kapı yanında mülayyim gence gözünü çevirdi.

-Evet, geldin mi? Dedi, küçümser bir tarzda.

Genç selam vererek ona yakınlaşmaya cüret etmedi.

-Geç mi kaldın? Şimdi ne yapacağız?

Genç boynunu eğip kalın kağıt kutulara baktı.

³ Genç Komünistler

⁴ Öncü,

-Ne bu?

-Erzaklar...

-Kendin geldin mi?

-Ağabeyim de benimle beraber geldi.

-Ağabeyin mi? Ağabeyin ne iş yapar?

-Söylemiştim ya depoda çalışıyor.

-Çağır ağabeyini...

Gencin abisi kapının arkasında bekliyordu. Bir anda Komiser'in karşısında ortaya çıktı. O abisi gibi çekingen değildi. İvedikle çıkıp gelen Komiser ile iki eliyle selamlaştı.

-Kardeşin beş gün gecikti. Bunun için ne olacağını biliyor musun? Yine beş yıl ekleseler BAM bitene kadar burada küflenir. Komiser böyle diyerek ağzını açıp esneyerek gerildi.

Beş yıl eklenmesi hakkında söyleneni duyunca Genç de onun ağabeyisini de aniden ürktüler.

Abisi gülümseyerek "Şaka mı yapıyorsunuz abiciğim," dedi.

-Şaka ananın evinde olur. Burası devlet dairesi

-Beş günün bir telafisini buluruz, günahını yıkarız. Abiciğim her halde ahbap ve ağalarımız boş durmaz bize yardımcı olurlar.

-Sen çık, dedi Komiser Genç'e Genç emri yerine getirip abisine baktı.

-Günahı yıkamak kolay değil, bunu biliyor musun? Biliriz abiciğim biz de sokak görmüş insanlarız.

-Sokak görmüşmüş... Sokak gören insan küçük kardeşini hapsedip bırakmaz.

-Evet, şimdi gafletteydik. Töhmət altında olmuştu...

-Töhmət mi?.. Ne, Sovyet düzeni yalnız töhmətçilerden ibaret mi? Böyle mi demek istiyorsun?

-Yok ya Abihan, Küçük kardeşime niyetim yok. Ben siyasete anlamadığımdan kör olmuşum. Abaküs kalan adamda böyle fikir nereden olsun?

-Sözü çözmeden abaküslüğünü-. ona varıp gelmeye verilmiş ruhsat, beş gün gecikmiş... Ho-hoş... eğer istesen müddetini kısaltmak imkanı da var Moskova'dan vekil gelmiş onu memnun etmek gerek.

-Hepsine hazırız

-Hazır olsan, şu-. Otuz tane cebine sal. Evime küçük kardeşin alıp gelsin.

Komiser böyle diyerek içeri girdi Küçük kardeş onunla beraber pazarlık etmeye cüret etmedi. Parayı saydı ve -alıp cebine saklayarak koydu. Sonra küçük kardeşini çağırdı.

Komiser içeriye girince koltukta yatan vekil gözlerini açtı.

-Bulabilir misin, Komiser dedi esneyerek.

Komiser dolaptan şampanya içkisini aldı ve kâseye koyup uzattı. Vekil vücudunu biraz kaldırıp gözlerini yumunca içkiyi sonra boşalan kâseyi Komiser'e uzatıp dudağını yaladı.

-Anamdan tekrar doğmuş gibi oldum, yaşa dedi huzur bularak. Genç girip uzattı.

-Evet, söylediğim gibi oldu mu? İyi işte küçük kardeşine ilericilerden olduğunu söyledim. Bugün iki mektup yaparız. Müddetin kısaldı. Var işini kıliver.

-Komiser, yattığı yerden gerneşerek dedi. Özbekistan'da bulunduğumda bana kebab makul gelmiş idi. İki gündür bekliyorum kebabın isı çıkmıyor. Ne misafirperverliği unutup koydular mı?

-Kebabı- planlayıp koymuştum. Şimdi ava gidiyoruz. Gençler yer hazırlamayı bekliyorlar. Bu çevrede geyik görülmüş. Açık hava da geyik etinden kebab yemeyip de ne etsin ya?

Vekil memnunca gülümsedi.

-Geceleyin ki güçlüyü de çağır. Keyifte beni aldattı. Bugün bir burnunu yere sürteyim.

-Bugün kendimiz oturalım. Gençler sohbetlerimizi özlemişler.

Vekil bu teklife çaresiz kabul etti. Onlar düşmüş daha küçük bir düzlük yanında durdu. Düzlüğe kilimler döşenmiş ortada bolluk sofrası misafire muntazır idi. Onlar avdan önce eğlenmeyi makul görüyorlardı. “Eğlenmek” merasimi planladıklarından daha çok sürdü. Vekil çakırkeyf olup yanına uzandı. Komiser hizmette bulundu. Diğerleri- korumasında perde kurdu. Geyik eti veresiye olduğu için -kimyonlanmış etten kebab yapmışlar.

-Savaştan önce dedem bu yerlerde hizmet etmiş, dedi Vekil. İsyancılarının42 kurşunlarıyla helak olmuş.

-Mezarlarını ziyaret ettiniz mi?, diye sordu Komiser.

-Kabirleri yok... Çatışmadan sonra cesetlerini bulamamışlar. Evet, söyleyen, biz seninle yurttaşız desem de olur. Dedem vatanını baskıncı fitnecilerden temizlemek için kan dökmüş.

-Bunun için de biz sizi iyi görüyoruz. Özbekistan sizin eviniz. Ne zaman gelerseniz yüreğimiz huzurla dolup coşar. İşte bakın siz geldiniz bu yerlerde de güneş parlayıverdi. İyi insanın torunu olduğunuzu güneş de doğruladı.

Onlar geçmiş iyi insan için içtiler.

Sonra Komiser konuşmaya başladı.

-Bana bu işi teklif ettiklerinde ne için yok demediğimi biliyor musunuz? O vekilden cevap beklemeden devam etti: Çoğunluk razı olmadı. Benim için ise bu yerler değerli. Benim dedem de bu yerlerde helak olmuş idi. Dedem halk savaşında komiser vazifesindeymiş. Benim vazifemin de komiserlik...

-Biz baba ve dedelerimizin işinin devamcılarıyız. Dedi Vekil kaldırın ki ahenkte.

Dedelerinin işini devam ettirdikleri için içtiler.

-Sizin oğlunuz varmış, dedi Komiser-. benim kızım var. Biz -olduğumuz mümkün. Oğlunuzu Özbekistan’a alıp getiriniz. Kızımın kulağını ısırsın. Bizde böyle -var.

-Ona göre ben senin kulağından dişleyip -kalırım. Diye şaka yaptı. Vekil.

Şakadan hoşlanıp öpüştüler.

-İçin içmiş olduğumuzda -bir genç onlara yaklaştı.

-Komiser kırk ikinci nesne kazdığımızda insan kemikleri çıktı.

Gencin sözü Komiser'e huzursuzluk verdi.

-Çıksa ne olur. Bir kenarına sürüp at.

-Bir geyik ortaya çıktı. Hiç kimseye yol vermedi⁴⁹. Geyik ortaya çıkıp kaldığını işitince onlar bu yere av bahanesiyle çıktıklarını hatırladılar.

-Av kendi ayağı ile gelmişti. Gitti mi acaba? Dedi Komiser Vekil'e bakarak, çakır keyf vekil yerinden kalktı ve:

-Geyik avlamak canı gönlüm, diye homurdandı. -önünde üç kişi dururdu. Adam kemikleri saçılıp kalan çukurun kenarında başını eğip duran geyik tıpkı taş kesilmiş gibi idi. Komiser şaşırıp tüfeğini ateşledi ve "İlk önce siz atın" diye Vekile mülazimat verdi. Vekil tüfeğini aceleyle ateşledi. Acelelikle nişan aldı. Tetiğe bastı. Birinci kurşundan sonra geyik hareket etmedi. Vekil ikinci tetiğe de bastı. Geyik yine kımıldamadı. Vekil -değmedi mi?" diye sual nazarı ile arkadaşlarına baktı. Acele ederek tekrar tüfeğini doldurup tekrar tetiğe bastı. Geyik başını yukarı kaldırıp böğürdü. Komiser de onu nişan alıp ateş etti. Geyiğin teninde kurşun izi görülmedi. İşçiler bu hale şaşırarak - arkasına çekildiler. Geyik de arkasına - sonra hiç beklenmediği anda Komiser'e doğru sıçradı. İki üç sıçramada onun karşısında peyda oldu. İlk önce Komiser'i daha sonra Vekil'i boynuzlarına dolandırıp attı sonra ağaçların arasına girip kayboldu. İşçiler Komiser ile Vekil'i dayanıp alıp götürürüz diye durduklarında geyik tekrar ortaya çıktı. O kemiklerin saçılıp durduğu kuyunun önünde bir az durdu. Sonra beklenilmediği anda yanı başına şart düştü. "kurşun değmemiş ki?" diye düşündü Komiser. Ondan neden kan çıkmaz? " Geyiğe yakınlaştığında da yaklaşmadan da bilmeden durduğunda canavar başlar. Birkaç dakika da çıkmış gibi ondan hiçbir şey kalmadı. O yatmış olduğu yerden hafif buhar yükseliyordu. Bu hadiseden korkuya düşerek çabucak geldikleri yerden geri döndüler. Yakınlarında ziyafet çekip oturdukları yerleri tepelenmiş, kap kacak kırılmış, yiyecek ve içecekleri saçılıp dağıtılmıştı. Hizmet eden gençler ise korkarak içinde

oturmuşlardı. Onlar bir hayretle geyiğin ortaya çıkıp her şeyi yerlere yeksan kılmasını kendi aralarında söyleştiler.

Her şey olduğu gibi kaldı. Tamamını arabaya doldurup aceleci zarfında geri döndüler. Akşam olduğunda Komiser ile Vekil'in sıtmasını kaldırdılar aracılığı ile doktor çağırdılar. Doktor geldiğinde ikisinin de bilinci yerinde değildi. Onları helikoptere alıp gittiler. Bundan sonra kırk ikinci nesnedeki iki hafta süresince hiç kimse yaklaşmadı. On beş gün olduğunda daha delil işçiler varıp kemikleri tekrar gömdüler. Projeyi bozup demir yolunu yüz adım öteye geçirdiler. Ziyafetin çekildiği yere ise birer dahi basmadı. Ştabdan alıp yazılmış kilimler nemden dolayı çürümeye başladı.

Kilimlerin döşenmiş olduğu yerin altında da üç kişinin kemiklerinin olduğunu, bu yerde Vekil'in babası-Cezaevi başkanı ve -Komiserin babası- Komiser'in defnolduğunu hiç kimse bilmiyordu. Bu sırrı geyik kendi ile beraber alıp gitmişti.

SONUÇ

Bu hikâyede yazar İslam ve Türk unsurlarını öne çıkarır. Türklüğün en üstün vasfı olan özgürlük düşüncesi vurgulanır. Hapishanede bulunan Rahmetullah ve arkadaşları öleceklerini bile, bile kaçmaya çalışmışlardır. Kaçmak amacının altında yatan sebep rahat bir hayata varma isteği değildir. Kaçarken hepsi öleceğini bilir ve onlar bu pis kokulu hapishanede yaşayacaklarına karanlık gecede yıldızların altında ölmeyi isterler.

Mitolojik unsurlar da göze çarpar. Kurşun İşlemez Geyik zaman, zaman ortaya çıkar. Hapishanenin çevresinde dolaşıp başını gökyüzüne dikerek bağırır. Her bağırışında dindar olan gencin kulağına Kâbe’de duyduğu müezzinin ezan okuma sesi gelir.

Yazar Sovyetlerin baskıcı, ezen, yok eden tutumunu, insanın hayatına değer vermeyen yapısını, gözler önüne “Av” merasiminin yapılması ile anlatır. Hapishane Müdürü eğlenmek hoşça vakit geçirmek için kurnazca bir iş yapar ve mahkûm Komiser ajanı Rahmetullah ve arkadaşlarını kaçmak için kışkırtır. Kaçış gerçekleştikten sonra Müdür hiç acele etmez. Çünkü geniş tayga ormanlarından kaçmanın mümkün olmadığını kendisi çok iyi bilir. Onları av yerine koyar ancak ummadığı bir şey olur. Kurşun İşlemez Geyik ortaya çıkar ve boynuzları ile onu silkeler sonra boynuzları arasına alıp onu avcılarının ayı avlamak için kazdıkları kuyunun içine atar. Yazar’ın mesajı ava giden avlanırdır.

Yazarın bir vurgusu da Sovyetlerin dine bakış açısıdır. Zira Müslümanların önde gelen mütefekkirlerinin hapse atılma sebebi din kaynaklıdır. Onlara Allah’ı Peygamber’i reddetmeleri hakkında makale veya bildiri yazmalarını dayatırlar. Yazmayan din adamları adına makale yazılıp yayınlanır. Sonra bir aşırı dinci tarafından öldürüldükleri haberleri gazetelerde yazar.

Yazar Sovyetlerde yaşayan Türk ve Müslümanların yaşadığı sıkıntıları, çektikleri çileleri, iç dünyalarını, psikolojilerini yansıtmaya çalışır. Bunu yaparken de kahramanların pişmanlıkları iç çekişmelerini ön plana çıkarır.

Şekil bilgisini incelerken öncelikle Türkiye’de hazırlanmış Özbek Türkçesi gramer kitaplarından faydalandık. İkincil olarak ise Türkiye Türkçesi gramer kitaplarından faydalandık. Var olan Özbek gramer kitaplarında bazı kelimelerin ve

eklerin oluşum biçimleri anlatılmamış ve örnek gösterilmemişti. Örneğin “kıvı, yeşil vb.” gibi kelimelerde bulunan ekler gösterilmemişti. Bunları belirtmeye çalıştım.

Bu çalışmada şöyle bir yöntem izledim: İlk olarak kelimelerin köklerini tespit edip ve ekleri gruplara ayırırdım. Sonra gruplara ayırdığım eklerle birer örnek metin içinden buldum. Hem Özbek hem de Tırçe aktarmalarını yazdım. Örnek ek ve kelime belli olsun diye siyah tonu ile belirttim. Ayrıca örneklerin metin içinden daha rahat bulunması için bulundakları sayfa ve parağraf numaralarını yazdım.

Çekim ekleri katagorisinde olan zaman, zamir, vb. ekleri tablo şeklinde belirttim. Böylece karışma olasılığını aza indirgemiş oldum.

Metnin harf çevriminde gözden kaçmış bir takım küçük sorunlar olabilir. Ama bu sadece ünlü harflerde bulunabilir.

KAYNAKÇA

ÖZTÜRK, Rıdvan: “*Özbek Türkçesi*”, Türk Lehçeleri Grameri (Ahmet Bican ERCİLASUN Editörlüğünde), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 291-354.

YILDIRIM, Hüseyin: *Özbek Türkçesi*, Kitabevi Yay., Ankara 2002,

TOLKUN, Selahittin: *Özbek Türkçesinin Leksikolojisi Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 1994,

ÖZTÜRK, Rıdvan: *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiiller*, ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU, TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI, Ankara 1997,

BANGUOĞLU, Tahsin: *Türkçenin Grameri*, ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU, TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI, Ankara 2004